

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

До 105-річчя заснування
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

«ІСТОРІЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЗЖЯ»

XIII Дніпропетровська обласна
історико-краєзнавча конференція
27–28 жовтня 2023 р.

Матеріали доповідей

Дніпро
2023

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

До 105-річчя заснування
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

«ІСТОРІЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ»

**ХІІІ Дніпропетровська обласна
історико-краєзнавча конференція
27–28 жовтня 2023 р.**

Матеріали доповідей

Дніпро
«Середняк Т.К.»
2023

*Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
від 15.11.2023 р., протокол № 4*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, доц. Д. В. Архірейський (відп. ред.), д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко, канд. іст. наук, доц. В. В. Безуглий, канд. іст. наук, доц. А. Г. Венгер, канд. іст. наук, доц. О. В. Дяченко, канд. іст. наук, доц. О. М. Каковкіна (секретар), канд. іст. наук, доц. В. С. Лавренко.

Рецензенти:

д-р іст. наук., старш. наук. співроб., проф. кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара В. В. Ващенко;
д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Інституту промислових та бізнес технологій Українського державного університету науки і технологій О. В. Михайлюк.

**I-90 «Історія Дніпровського Надпоріжжя»: матеріали доповідей
XIII Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої
конференції, 27–28 жовтня 2023 р. [Електронне видання] —
Дніпро: Середняк Т. К., 2023. — 218 с.**

ISBN 978-617-8139-23-0

У збірнику опубліковано матеріали XIII Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», які розкривають діяльність визначних постатей, різні аспекти історії міст і сіл, суспільно-політичного життя, освіти, науки, духовності і культури краю, географічно-туристичну компоненту краєзнавства Придніпров'я.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

© Автори статей, 2023

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Вступне слово в. о. декана історичного факультету ДНУ імені Олесея Гончара <i>Дмитра Архирейського</i>	5
Вітальне слово ректора ДНУ імені Олесея Гончара <i>Сергія Оковитого</i>	6
<i>Голубчик Лідія</i> . Питання дерусифікації та деколонізації нерухокої культурної спадщини Дніпропетровської області.....	7
<i>Світленко Сергій</i> . Дмитро Яворницький та українські діячі Катеринослава/Дніпропетровська – дійсні члени Наукового товариства ім. Шевченка.....	11
<i>Романець Наталя</i> . Діяльність політвідділів МТС в умовах Голодомору на Дніпропетровщині.....	18
<i>Іваненко Валентин</i> . Суб'єктивні нотатки до інтелектуального портрета Почесного доктора Гончарівського університету академіка П. Т. Тронька.....	23

Секція 1. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ ПРИДНІПРОВ'Я

<i>Міщанчук Наталя</i> . Микола Лисенко на сторінках катеринославських періодичних видань початку ХХ ст.....	30
<i>Товстоляк Надія</i> . Чернігівська гілка катеринославських дворян Алексєєвих....	34
<i>Брага Леон</i> . Постать Дмитра Івановича Яворницького в історіографії: загальний огляд.....	37

Секція 2. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ 43

<i>Колесник Оксана</i> . Особливості підготовки тому «Звід пам'яток історії та культури Дніпропетровської області» в 2015–2023 рр.	43
<i>Чирук Святослав</i> . Демографічна ситуація в Кам'янці Старожи́тній у ХVІІІ ст. ..	47
<i>Посунько Ольга</i> . Історія Павлоградського повіту у матеріалах судів кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.	56
<i>Молдаванов Євген</i> . До історії заснування козацьких поселень на території сучасного Павлограду.	59
<i>Дяченко Ольга, Уманська Наталя</i> . Доля німецьких поселенців села Ямбург (Дніпровське): за матеріалами спогадів Єви Блейхер.	63
<i>Мащенко Ольга</i> . Спогади як наративні джерела про характер боїв за місто Кам'янське (Дніпродзержинськ) восени 1943 р.	68
<i>Гаврилов Євгеній</i> . Джерела з історії Дніпродзержинського аероклубу ім. В. Молокова в колекції музею історії міста Кам'янське.....	73
<i>Прокопов Вадим</i> . Перейменування вулиць міста Дніпра (кількісний та якісний аналіз).	77

Секція 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВІЙ 83

КРАЮ

<i>Ходченко Олена</i> . Чеські колоністи в Придніпров'ї та Криму.....	83
---	----

<i>Компанієць Сергій.</i> Історія соціальної еліти Подніпров'я України XIX ст. на сторінках академічних видань.	88
<i>Шляхов Олексій.</i> Розвиток приватного підприємництва в промисловості Катеринославщини наприкінці XIX – на початку XX ст.: гендерний аспект.	92
<i>Нікілєв Олександр.</i> Соціально-економічна ситуація на Катеринославщині в перші роки після громадянської війни.	98
<i>Буланова Ангеліна.</i> Тенденції радянської історіографії 1920-х – 1980-х рр. у висвітленні селянського повстанського руху Катеринославщини 1917–1921 рр. .	101
<i>Архирейський Дмитро.</i> Білий рух і Катеринослав.	106
<i>Бурмага Володимир.</i> Насилля на війні: за матеріалами Катеринославської губернії 1919–1920 рр.	110
<i>Мельник Яна.</i> Україномовна преса Дніпропетровщини 1920–1930-х рр. у контексті політики «українізації» (на прикладі міста Кам'янське).	114
<i>Сухомлин Олександр.</i> Дніпропетровська обласна контора «торгсин»: організаційна структура і персональний склад (1932–1935).	119
<i>Коломоєць Олена, Коломоєць Юрій.</i> Антисемітська пропаганда у пресі в роки нацистської окупації (за матеріалами газети «Кам'янські вісті»).	123
<i>Фролова Вікторія.</i> Делегації з Чехословаччини у Дніпропетровській області наприкінці 1940-х рр.	128
Секція 4. ОСВІТА, НАУКА, ДУХОВНІСТЬ І КУЛЬТУРА КРАЮ	132
<i>Титаренко Костянтин.</i> Керносівська стела як пам'ятка піктографічного письма.	132
<i>Шапockіна Ірина.</i> Археологічні культури від неоліту до залізного віку на теренах Дніпропетровщини (за матеріалами колекції Василя Сідака).	136
<i>Малишко Олег.</i> Мандрівки як різновид дозвілля Лівобережного дворянства (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).	140
<i>Лавренко Валерія.</i> Пивоваріння та культура споживання пива на Придніпров'ї на початку XX ст.	144
<i>Ковальова Наталя.</i> Проведення січовими стрільцями культурно-просвітницької роботи на «Великій Україні» (1917–1920).	148
<i>Сніда Євгеній.</i> Проблеми духовної освіти на Катеринославщині в 1917–1919 рр. (за матеріалами періодичних видань).	151
<i>Буланова Наталя.</i> Церковно-релігійне життя на Дніпропетровщині під час нацистської окупації 1941–1944 рр.	155
<i>Рева Ірина.</i> Церковний дзвін як інструмент соціальної комунікації в українському традиційному суспільстві.	161
<i>Какoвкіна Ольга.</i> Маловідомі джерела з минулого історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.	165
<i>Пісчанська Юлія.</i> Колекція кам'яної пластики Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького у семантичному просторі м. Дніпро (2022–2023).	169
<i>Суматохіна Ірина, Сорока Юлія.</i> Пам'ятки природи та культури Дніпропетровської області в умовах війни.	172
<i>Лисичарова Галина, Топчій Олександр.</i> Систематизація педагогічного досвіду	

використання цифрових технологій на уроках географії 10 класу (за публікаціями платформи «На урок» за 2022–2023 рр.).....	176
<i>Лисичарова Галина, Мельник Тетяна.</i> Узагальнення практичного досвіду вчителів ЗЗСО з формування історико-географічної системи знань на уроках географії в 7 класі.....	180
<i>Лисичарова Галина, Григор Ілля.</i> Безпеківі умови роботи шкіл м. Дніпро в режимі воєнного стану на початку 2023–2024 навчального року.....	184

СЕКЦІЯ 5. ГЕОГРАФІЧНО-ТУРИСТИЧНА КОМПОНЕНТА КРАЄЗНАВСТВА ПРИДНІПРОВ'Я

<i>Савицька Ксенія.</i> Агломерації Дніпропетровської області.....	189
<i>Манюк Вадим.</i> Басейновий підхід у краєзнавчих студіях.....	192
<i>Сизенко Олег.</i> Картографічне моделювання культурних ландшафтів Дніпровського Надпоріжжя кінця XVIII століття.....	197
<i>Грушка Віктор.</i> До питання про атрактивні об'єкти міста Жовті Води як складові туристичного краєзнавства Дніпропетровщини.....	201
<i>Безуглий Віталій, Троценко Вікторія.</i> Туристично-краєзнавчі можливості с. Чумаки Кам'янського району в умовах військового стану.....	205
<i>Безуглий Віталій, Юрченко Ярослав.</i> Вплив народних промислів Петриківщини на формування туристично-краєзнавчого іміджу Придніпров'я...	210
<i>Лисичарова Галина, Суматохіна Ірина, Яшина Тетяна.</i> Використання технології «перевернутого навчання» у викладанні географії в загальноосвітніх школах: огляд та аналіз за 2020–2022 роки.....	215

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Вступне слово

*в. о. декана історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
доктора історичних наук, доцента
Дмитра АРХІРЕЙСЬКОГО*

Шановні колеги, дозвольте розпочати нашу, вже XIII-ту, Дніпропетровську обласну історико-краєзнавчу конференцію «Історія Дніпровського Надпоріжжя». Хотів би подякувати за те, що у власному щільному графіку ви знайшли час своєю участю вшанувати наукові традиції і історичного факультету, і місцевої спільноти краєзнавців. Четвертий рік поспіль ми вибиті з нормального ритму життєдіяльності, а останні двадцять місяців працюємо в умовах несправедливої і жорстокої війни. Умови дуже несприятливі для повноцінної наукової роботи: переважно дистанційний формат комунікації з колегами та студентами, обмежений доступ в архіви, обмеження у переміщеннях, вже не кажучи про постійну загрозу життю і здоров'ю – ось такий теперішній формат нашої наукової роботи. І все ж ми продовжуємо працювати, витримуючи традиційний режим роботи, не допускаючи зниження її якості. Але пройде час, настане перемога і всі ми будемо пишатися своєю стійкістю, непохитністю і відданістю ідеалам науки. Велика всім вам дяка!

Колеги, говорячи про наукові традиції, водночас слід пам'ятати, що однією з наукових констант є змінюваність – емпіричних даних, властивостей об'єктів дослідження, знань тощо. Вітчизняна гуманітаристика у цей складний історичний час гостро відчуває необхідність якісних змін – як концептуальних, так і методологічних. Тому є сенс у наповненні традиційних форм якісно новим змістом. Наші наукові заходи, які відбуваються зараз, – конференції, симпозіуми, круглі столи тощо – по суті мають надзавдання: вони повинні бути дороговказами цих змін. Сподіваюсь, що XIII Дніпропетровська обласна історико-краєзнавча конференція «Історія Дніпровського Надпоріжжя» стане місцем зародження нових ідей, підходів, знань. Хочу побажати учасникам конференції продуктивної роботи і приємних вражень.

Вітальне слово

*ректора Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
професора, доктора хімічних наук,
Заслуженого діяча науки і техніки України*

Сергія ОКОВИТОГО

Шановні учасники XIII Дніпропетровської обласної історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», друзі, колеги!

В цьому році Дніпровський національний університет відзначає 105-й день свого народження і 105-у річницю від дня народження Олеся Гончара. Звісно, у зв'язку з цим всі заходи, що організовуються університетом цього річ, природно приурочуються до цих дат. Між тим, 105-а річниця є особливою, адже другий рік поспіль наш університет, разом з усім українським народом, переживає хижацьку агресію з боку російської федерації, що ставить всіх нас фактично на межу фізичного виживання. Але ми маємо не просто вижити, а вижити як високоорганізована, висококультурна спільнота, яка цілком усвідомлює своє право на загальнолюдські цінності і демократичні свободи. І своєю повсякденною роботою, яка включає, звісно, і наукові заходи, ми якраз і доводимо свою високу організацію та культуру.

Колеги, ваш захід, як і подібні на інших факультетах, сьогодні має кілька контекстів одночасно. По-перше, ми таким чином підтверджуємо життєздатність нашого університету у надзвичайних умовах. Не зважаючи на постійні повітряні тривоги та обстріли, блекаути та інші загрози, ми демонструємо здатність підтримувати повноцінний, нормальний режим наукової, навчальної, громадсько-культурної роботи. Нас не залякати, не зламати, і така наша робота – це важливий внесок у безсумнівну перемогу України.

По-друге, дана конференція показує здатність університетських істориків та географів давати гідну відповідь на потужну інформаційну війну, розв'язану проти нашої країни. Ось тільки ми не відповідаємо пропагандою на пропаганду. Ми продовжуємо дотримуватися високих стандартів науки, що засвідчує й програма XIII-ї обласної історико-краєзнавчої конференції. Ми відповідаємо на ворожі домисли перевіреними науковими фактами, достовірним знанням, об'єктивністю наукових результатів. Окупанти не приховують бажання привласнити нашу територію і нашу історію, і ось вже півтора року ЗСУ дають гідну відсіч цим нахабним зазіханням. Наш тил, і ми зокрема, глибоко вдячні нашим воякам-героям. Проте маємо розуміти стратегічну важливість і своєї науково-просвітницької діяльності, завдяки якій наша нація ясніше, чіткіше

розуміє особливості власної ідентичності. Хіба ж не сутність свою Україна наразі жертвовно захищає?

Друзі, хотів би висловити вам щиру подяку за вашу благородну і важливу роботу, за витрачені вами час та енергію! Бажаю вам у межах конференції цікавих і корисних дискусій, гідних результатів, а також подальших творчих і наукових успіхів. І всім нам – ПЕРЕМОГИ!

Лідія Голубчик

директорка Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, Заслужений працівник культури України, дійсна членкиня Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць

ПИТАННЯ ДЕРУСИФІКАЦІЇ ТА ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ НЕРУХОМОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Постановка проблеми. Дніпропетровська область зустріла Незалежність України із майже 2 тисячами нерухомих об'єктів культурної спадщини у статусі пам'яток історії місцевого значення та 405-ма пам'ятками монументального мистецтва, що презентували події на території нашого краю від середньовіччя до сучасності, та пов'язаних з ними особистостей. Переважна більшість пам'яток була взята на державний облік за рішеннями Дніпропетровського облвиконкому у відповідності до вимог радянського галузевого закону [6, ст. 17]. Зазвичай пам'ятки були політично ангажованими, глорифікували радянську владу і процеси її встановлення. Подальше державне будівництво незалежної України, усвідомлення нами себе як нації, істотно змінило і наше розуміння, і, відповідно – підходи до організації охорони нерухомої культурної спадщини.

Метою даної розвідки є представлення нормативно-правових і організаційних засад та ходу трансформації галузі охорони пам'яток історії та культури на прикладі Дніпропетровської області в контексті деколонізації в Україні.

Виклад основного матеріалу. У 2000 р. набув чинності Закон України «Про охорону культурної спадщини», який, з метою збереження тяглості, наголошував, що всі пам'ятки взяті на державний облік в УРСР, зберігають свій

статус до включення/не включення їх у Державний реєстр нерухомих пам'яток України (далі Державний реєстр) [7, ст. 1]. Включення ж пам'яток у Державний реєстр передбачало розроблення облікової документації, що вимагало фінансування; відтак, процес формування Державного реєстру затягнувся на роки. Нечисленні пам'ятки, які були внесені в Державний реєстр, усе ж несли відбиток радянських/імперських наративів.

Переосмислення культурної спадщини з національного погляду проявилось в очищенні чинного Переліку нерухомих пам'яток історії та монументального мистецтва України через процедуру включення/не включення в Державний реєстр і почалося в 2008 році [8]. Поштовхом до цього став рух по звільненню публічного простору від пам'ятників діячам комуністичного минулого після Помаранчевої революції. Дніпропетровська область підготувала пропозиції, і за наказом Міністерства культури України були визначені пам'ятки монументального мистецтва, що не відповідають критеріям високохудожнього твору, виробленого із довговічних матеріалів та присвячені радянським діячам і тому не підлягають занесенню до Державного реєстру. Статус пам'яток втратили 292 об'єкти. З державного обліку були зняті монументи, пам'ятники, пам'ятні знаки, погруддя (бюсти), виготовлені по шаблону з залізобетону, присвячені політичним діячам (Леніну, Кірову, Котовському, Марксу, Енгельсу та ін.).

Після прийняття Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні...» [2], пам'яткоохоронці та науковці області, згідно з рекомендаціями Українського інституту національної пам'яті (далі УІНП), підготували пропозиції щодо декомунізації публічного простору через зняття статусу зі 165 пам'яток, присвячених партійним діячам та подіям радянського часу. Наказами Міністерства культури України за переліком були позбавлені юридичного статусу 90 пам'яток [4; 5]. Вони були демонтовані та усунуті з публічного простору, а решта (75) були визнані такими, що потребують додаткового вивчення.

Отже, процес декомунізації нерухомих об'єктів культурної спадщини в більшості областей України тривав у 2008–2016 рр. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24. 02. 2022 посилює суспільний запит на виключення з публічного простору об'єктів-маркерів російської/радянської імперської політики, що символізують претензії Росії на українські землі, на наш суверенітет. З граничною ясністю постає розуміння: нав'язування спільного культурного простору, в тому числі шляхом встановлення пам'ятників та пам'ятних знаків, символіки, є одним із способів гібридної війни проти України.

З метою подолання наслідків російської та радянської політики, захисту національних інтересів, національної безпеки, в квітні 2023 р. прийнято Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» [2]. Закон визнає російську імперську політику злочинною, забороняє її пропаганду, виготовлення, поширення та публічне використання її візуальних проявів. Заборона не поширюється на музейні, архівні, бібліотечні фонди і приватні колекції; на використання окремих візуальних елементів з радянського часу на надмогильних спорудах на кладовищах. Зокрема, цей виняток стосується поховань часів Другої світової війни.

У Методичних рекомендаціях МКІП та УІНП наголошується на необхідності очищення публічного простору від ворожих наративів, але не шляхом відсікання певного періоду в історії, а через переосмислення цієї частини української історичної та культурної спадщини [1; 11].

Усунення з публічного простору пам'ятників та пам'ятних знаків пов'язаних з російськими імперськими/радянськими наративами повинно відбуватись за рішеннями (розпорядженнями) органів місцевого самоврядування та органів державної влади. На виконання вимог закону відведено термін в один рік. Всі ці вимоги застосовуються до об'єктів, які не мають юридичного статусу пам'яток.

Але Україна – правова держава. Всі правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини регулює Закон України «Про охорону культурної спадщини» [7]. Тому, якщо пам'ятник, пам'ятний знак внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України або взято на державний облік відповідно до законодавства, що діяло до набрання чинності Закону [7], рішення ухвалюються відповідно до процедур, передбачених законодавством. Для того щоб МКІП – центральний орган державної влади уповноважені в сфері охорони культурної спадщини – прийняв відповідні рішення, необхідно провести верифікацію всіх пам'яток історії та монументального мистецтва.

Метою верифікації є формування переліків пам'яток:

1) які пропонуються до не включення в Державний реєстр нерухомих пам'яток України [7, ст. 13];

2) які пропонуються до вилучення з Державного реєстру нерухомих пам'яток України [7, ст. 15];

3) які потребують усунення з публічного простору:

через застосування процедури переміщення/перенесення пам'яток [7, ст. 5; ст. 22, п. 8, ч. 2]. За поданням органів місцевого самоврядування, наприклад, переміщення поховань з публічного простору на кладовища;

через усунення елементів декору на пам'ятках, які знаходяться в публічному просторі [7, ст. 5, ч. 2, п. 14] (для пам'яток національного значення); [7, ст. 6–7, п. 9, ч. 1] (для пам'яток місцевого значення); (наприклад: елементи декору на братських та індивідуальних могилах воїнів Другої світової війни).

Щодо пам'яток, які збережуть свій юридичний статус після верифікації, наше бачення їх цінності потребуватиме переосмислення із відповідним документальним супроводом (наприклад, «воїни-інтернаціоналісти», «радянські воїни», «фашистські загарбники», «австро-угорська інтервенція» тощо).

Верифікація пам'яток здійснюється представниками експертного середовища (історики, архітектори, пам'яткоохоронці, представники органів влади). Розпорядженням голови Дніпропетровської ОДА «Про подолання наслідків російської імперської та радянської тоталітарної політики у Дніпропетровській області» [9] затверджені відповідні План заходів та Робоча група; створено профільні секції Робочої групи: історичну, філологічну та пам'яткоохоронну [10].

Пам'яткоохоронна секція розглянула результати верифікації пам'яток історії та монументального мистецтва області. З 1517 пам'яток, 130 вже внесені в Державний реєстр. Ведення Державного реєстру – компетенція центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. З решти верифікованих 1387 пам'яток історії та монументального мистецтва, майже 200 визнані такими, що підпадають під вимоги Закону України [3]. Пам'ятки, що проходять верифікацію, можна умовно поділити на: будівлі; пам'ятки, що містять поховання; пам'ятки монументального мистецтва; пам'ятки, представлені військовою технікою; пам'ятні знаки та символи.

Опрацьовані експертами переліки пам'яток будуть направлені до МКІП для прийняття рішення про визнання їх такими, що не підлягають занесенню в Державний реєстр як символи російської імперської та радянської тоталітарної політики [7, ст. 13].

Висновки. На завершення, звертаюсь до істориків і краєзнавців. Корпус нерухомих пам'яток України переживає масштабні зміни. Я певна, що відкриття, дослідження і присвоєння статусу пам'ятки, чекають нерухомі об'єкти – свідки державного будівництва сучасної України, розвитку її культури і життя її людей. Тож, шановні колеги, долучайтесь і ви до пошуку, дослідження, документування цих об'єктів.

Бібліографічні посилання

1. Міністерство культури та інформаційної політики України: офіційний сайт. URL: <https://mcp.gov.ua/>.
2. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII /Верховна рада України. URL: <https://t1p.de/va6w0> (Дата звернення: 15. 08. 2023).
3. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії : Закон України від 21.03.2023 № 3005-IX. URL: <https://t1p.de/64zai> (Дата звернення: 15.08.2023).
4. Про незанесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України : Наказ Міністерства культури України від 27.01.2016 № 25. URL: <https://t1p.de/huejr> (Дата звернення: 15.08.2023).
5. Про незанесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України : Наказ Міністерства культури України від 04. 04. 2016 № 200. URL: <https://t1p.de/66smi> (Дата звернення: 15. 08. 2023).
6. Про охорону і використання пам'яток історії і культури : Закон УРСР від 13.07.1978 № 3600-IX. URL: <https://t1p.de/w7urw> (Дата звернення: 15. 08. 2023).
7. Про охорону культурної спадщини : закон України від 08.06.2000 № 1805-III. URL: <https://t1p.de/mqmyh> (Дата звернення: 15. 08. 2023).
8. Про пам'ятки, взяті на облік відповідно до законодавства Української РСР, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України : Наказ міністерства культури і туризму України від 18.07.2008 № 827/0/16-08. URL: <https://t1p.de/m4tzl> (Дата звернення: 15. 08. 2023).
9. Про подолання наслідків російської імперської та радянської тоталітарної політики у Дніпропетровській області : Розпорядження голови обласної державної адміністрації від 29.06.2023 № Р-225/0/3-23.
10. Протокол № 1 засідання Робочої групи з питань подолання наслідків російської імперської та радянської тоталітарної політики у Дніпропетровській області від 06. 06. 2023.
11. Український інститут національної пам'яті : офіційний сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/>.

Сергій Світленко

доктор історичних наук, професор,

голова Дніпровського осередку Наукового товариства імені Шевченка,

Заслужений працівник освіти України

**ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКІ ДІЯЧІ
КАТЕРИНОСЛАВА/ДНІПРОПЕТРОВСЬКА – ДІЙСНІ ЧЛЕНИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА**

Постановка проблеми. Дмитро Яворницький – видатний український вчений-історик, археолог, етнограф, фольклорист, архівознавець, музеєзнавець, краєзнавець, лексикограф, літератор, педагог та громадський діяч, який

продемонстрував феноменальні здібності в налагодженні вітчизняної інтелектуальної комунікації. Цей чинник мав важливий вплив на формування й поширення української національної свідомості й ідентичності. Впродовж останніх десятиліть вже чимало зроблено задля дослідження діяльності українського інтелектуала та його співтовариства [17, с. 7–20]. Однак потребує додаткового вивчення сюжет про контакти Д. Яворницького з українськими діячами Катеринослава/Дніпропетровська в контексті їхньої участі в Науковому товаристві імені Шевченка, якому в 2023 р. виповнюється 150 років від часу заснування.

Мета дослідження – реконструювати контакти Д. Яворницького з дійсними членами НТШ, життя і діяльність яких пов'язані з Катеринославом/Дніпропетровськом.

Виклад основного матеріалу. Ім'я Д. Яворницького було добре відоме в різних регіонах України. Тому не випадково 4 березня 1914 р. знаного вченого обрали дійсним членом історично-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка (м. Львів) [5; 1, с. 33; 2, с. 53]. Відтак Д. Яворницький став першопрохідником цього товариства на Придніпров'ї. Він плідно співпрацював з діячами НТШ, життєва доля, наукова, освітня і громадська діяльність яких тісно пов'язана з Катеринославом/Дніпропетровськом.

Упродовж багатьох років Дмитро Яворницький результативно взаємодіяв з Василем Бідновим – відомим українським ученим-істориком церкви та козацтва, бібліографом, архівістом, педагогом, громадським діячем, який тривалий час контактував з НТШ, а в 1926 р. був обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка [21, с. 113–114]. В. Біднов належав до активних дописувачів «Записок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка». Наукові інтереси вченого-історика зосередились на таких наукових напрямках, як історія української церкви та історія Степової України [20, с. 515]. Від 1900-х рр., у процесі своєї наукової та громадської діяльності, Д. Яворницький тісно взаємодіяв з В. Бідновим у цілій низці місцевих наукових та культурних громадських інституцій, в діяльності яких простежувалася й українська інтелектуальна компонента. До них слід віднести Катеринославське наукове товариство, Катеринославську вчену архівну комісію, Катеринославське літературно-артистичне українське товариство «Просвіта», Обласний музей ім. О. М. Поля, газету «Дніпрові хвилі» тощо. В 1917–1918 рр., за часів Української революції, Д. Яворницький та В. Біднов спільно працювали в царині українізації освітнього процесу, у справі поширення української культури та освіти у Катеринославі, сприяли консолідації учительства [16, с. 335].

Як і Д. Яворницький, В. Біднов цікавився постаттю Т. Шевченка, яку популяризував у своїх публікаціях [14, с. 41, 91, 93, 94]. У виданнях НТШ за 1923–1934 рр. В. Біднов опублікував цілу низку статей з історії Запоріжжя, історіографічних нарисів та рецензій [20, с. 523].

Цінним джерелом для вивчення інтелектуальних контактів Д. Яворницького і В. Біднова є «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького», в якій опубліковано 13 листів В. Біднова до Д. Яворницького періоду 1907–1932 р., що свідчить про тривалість контактів двох українських діячів. Деякі з листів періоду 1920-х – початку 1930-х рр. вказують на інтерес В. Біднова, який тоді перебував на еміграції, до освітньої, музейної, наукової діяльності Д. Яворницького в УСРР. Цікавими є його згадки про діячів, пов'язаних з НТШ, зокрема таких, як М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Огієнко [7, с. 41–54].

В. Біднов високо оцінив діяльність «Запорозького батька», як назвав свого давнього однодумця у ювілейній статті «Дмитро Яворницький. З нагоди сімдесятилітніх роковин його народження» (1925). Зокрема, він наголосив на тому, що Д. Яворницький утворив окрему галузь українознавства – дослідження історії Запорожжя, тісно сполученого зі Степовою Україною; вперше простежив історію Степової України від передісторичних часів до сьогодення; опрацював археологію цього краю; сприяв пробудженню та поглибленню в широких масах національної свідомості засобом прилюдних лекцій, популяризації української мови, поступу музейної справи. Згадав В. Біднов і зв'язок Д. Яворницького з НТШ [4, с. 84–93].

Як засвідчують епістолярії Д. Яворницького, він прислухався до думки В. Біднова, який належав до його найближчих однодумців [9, с. 225, 260]. Адже двох учених єднали спільні інтелектуальні інтереси: українська історична наука та освіта, музейна справа, громадська діяльність.

Багаторічна інтелектуальна взаємодія притаманна контактам Дмитра Яворницького з відомим українським вченим-географом, істориком, економістом, педагогом, громадським і політичним діячем, дійсним членом НТШ Антіном Синявським. Цей багатогранний вчений мав широкі плідні зв'язки з науковими інституціями і багатьма діячами української культури та науки. Завдяки А. Синявському Катеринославська вчена архівна комісія підтримувала контакти з НТШ, його головою – М. Грушевським. Д. Яворницький та А. Синявський співпрацювали в Катеринославській вченій архівній комісії, Катеринославському комерційному училищі, Обласному музеї ім. О. М. Поля, Катеринославській «Просвіті» тощо.

До об'єднуючих тем у діяльності двох учених належала шевченківська. Приміром, 27 лютого 1911 р. на урочистому вечорі до 50-річчя смерті Т. Г.

Шевченка, організованому Катеринославською вченою архівною комісією, виступили Д. Сигаревич, Д. Дорошенко, А. Синявський та Д. Яворницький [12, с. 84, 85, 91, 93, 96, 97, 99, 106, 108, 232].

Як підтверджують листи А. Синявського до Д. Яворницького періоду 1902–1927 рр., інтелектуальні інтереси цих українських діячів сходилися в цілій низці справ, таких як організація Обласного музею, підготовка до XIII археологічного з'їзду, читання публічних лекцій, навчальні лекції в Катеринославському комерційному училищі, участь в учнівському українському літературно-музичному вечорі, в Дніпрельстанівській археологічній експедиції тощо [7, с. 466–479]. Міждисциплінарні зацікавленості стали особливістю творчості двох українських учених.

А. Синявський дуже поважав Д. Яворницького як «відомого і давнього дослідника Запоріжжя і порогів». У цьому контексті особливий науковий інтерес становить його рецензія «Акад. Д. І. Яворницький. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом (ДВУ, 1928 р., сс. 75, ілюстр. 86)». Антін Степанович, зокрема, зазначав, що поява книжки Д. Яворницького «надзвичайно своєчасна і конче потрібна», адже «територія Дніпрових порогів це цілий своєрідний комплекс особливостей природньо-історичних, історико-археологічних, етнографічно-антропологічних і побутово-економічних, на вивчення якого має бути звернено особливу увагу» [18, с. 163, 165].

Декілька років ефективної взаємодії в плеяді діячів Катеринославської вченої архівної комісії, Катеринославського літературно-артистичного українського товариства «Просвіта», Обласного музею ім. О. М. Поля, газети «Дніпрові хвилі» об'єднували творчі шляхи Д. Яворницького і відомого українського вченого-історика, публіциста, критика, літературознавця, педагога, політичного, громадського і культурного діяча Дмитра Дорошенка [6, с. 146, 150, 151]. У музейній колекції ДНІМ збереглися вісім епістоляріїв Д. Дорошенка до Д. Яворницького за 1910–1915 рр. [11, с. 51]. Як свідчать епістолярії Д. Дорошенка, їхні інтереси сходились у просвітянських заходах, у видавничій діяльності тощо [7, с. 230–233].

У мемуарах «Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.)» Д. Дорошенко згадував про Д. Яворницького, який «ціле своє життя присвятив культу запорозького козацтва». Звернув він увагу й на їхню спільну участь у «поширенні Шевченківського культу» в Катеринославі [6, с. 146, 151, 175, 176]. Сам Д. Дорошенко теж активно працював у Шевченківській тематиці. У 1911–1912 рр. він виступав з доповідями та публікаціями: «Шевченкова слава», «До Шевченкових роковин», «Тарас Григорович Шевченко» та ін. [20, с. 531], а

затим став редактором видання «Повний збірник творів Т. Г. Шевченка» (Катеринослав, 1914) [6, с. 181–182].

Переїхавши з Катеринослава до Києва, Д. Дорошенко не втрачав контактів з Д. Яворницьким, що засвідчує лист від 26 жовтня 1913 р. Його лист від 18 лютого 1915 р. з Києва вказує, що він клопотався виданнями Д. Яворницького в книгарні «Літературно-Наукового Вісника». [7, с. 234]. Д. Яворницький також дуже цінував свого однодумця. Серед його епістоляріїв у колекції ДНІМ є лист від 1 вересня 1918 р. з коротким вітанням «вельмишановному, дорогому і навіки незабутньому Дмитру Івановичу Дорошенку» [9, с. 68].

Д. Яворницький мав контакти з видатним українським фольклористом, етнографом, літературознавцем, академіком ВУАН (1922), дійсним членом НТШ (1924) Андрієм Лободою. Цей вчений був автором статті «Шевченко, як голос народної душі» (1921), брав участь у складанні коментарів до двох томів незавершеного першого академічного видання «Повного зібрання творів Т. Шевченка» за редакцією С. Єфремова (К., т. 3: «Листування», 1929; т. 4: «Журнал») [3]. В «Епістолярній спадщині академіка Д. І. Яворницького» є один лист А. Лободи до Д. Яворницького, написаний не раніше 1926 р. [11]. У ньому автор висловлював свою надзвичайну зворушеність тим, «Дніпропетровське Краєзнавче Товариство» обрало його своїм членом [10, с. 200]. Краєзнавство стало важливим напрямом у діяльності А. Лободи, якого 2 грудня 1922 р. обрали головою Комісії краєзнавства при ВУАН. У 1924 р. А. Лобода став дійсним членом Філологічної секції НТШ [23, с. 190–192]. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. обидва вчені потрапили до лав «опальних» академіків. У 1931 р. А. Лобода помер [13, с. 129; 23, с. 192].

До однодумців Д. Яворницького молодшого покоління належав український письменник, мовознавець, літературознавець, критик Василь Чапленко (Чапля) [19, с. 447]. У 1920-х рр. він навчався в аспірантурі при науково-дослідній кафедрі українознавства, створеній під керівництвом Д. Яворницького в Катеринославському ІНО. Молодий філолог тривалий час перебував «на обліку» в ДПУ, а в 1929 р. був заарештований у сфабрикованій справі «Спілки визволення України» і сім місяців просидів в ув'язненні [22, с. 20, 21, 35]. За спогадами українського поета М. Пронченка, В. Чапленко був добре знайомий з акад. Д. Яворницьким [15, с. 128].

В «Епістолярній спадщині академіка Д. І. Яворницького» опубліковано п'ять листів В. Чапленка до вченого-історика періоду 1935–1940 рр., коли автор був змушений перебувати в Середній Азії та на Північному Кавказі. В. Чапленко цікавився різними аспектами української пісенної творчості, мовознавства, діалектології й літературними, історичними та

фольклористичними наробками Д. Яворницького, до якого був щиро прихильний [8, с. 321–325]. В роки Другої світової війни В. Чапленко емігрував до Польщі, відтак до Західної Німеччини, а в 1949 р. – до США, де став одним з ініціаторів заснування та дійсним членом УВАН і НТШ [22, с. 55, 76, 78, 81–82; 19, с. 447].

Висновки. Отже, Дмитро Яворницький мав дієві й тривали зв'язки з українськими діячами Катеринослава/Дніпропетровська, які належали до генерації дійсних членів Наукового товариства ім. Шевченка. До цього інтелектуального кола входили такі вчені, освітні, культурні та громадські постаті, як В. Біднов, А. Синявський, Д. Дорошенко, А. Лобода, В. Чапленко. Співпрацюючи в різних громадських, наукових, освітніх та культурних інституціях, у т. ч. в Науковому товаристві ім. Шевченка, підтримуючи епістолярні контакти, вони спільно формували український інтелектуальний ландшафт і зміцнювали відповідне соціокультурне середовище в нашому місті та в Україні в цілому. Зберігаючи історичну пам'ять про Т. Г. Шевченка, популяризуючи його творчу спадщину, дійсні члени НТШ, пов'язані з Катеринославом/Дніпропетровськом, зробили свій внесок у справу поступу української національної свідомості та ідентичності.

Бібліографічні посилання

1. Абросимова С. В., Парамонов А. Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. 112 с.
2. Абросимова С. В., Перкова А. І. Д. І. Яворницький і Галичина. *З минувшини Придніпров'я (зб. матер., присв. Міжнар. дню музеїв, 17 травня 1994 р.)*. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1995. С. 51–55.
3. Березовський І. П. Лобода Андрій Митрофанович. *Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія]* / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Ін-т енцикл. дослідж. НАН України, 2016. Т. 17. URL: <https://esu.com.ua/article-56016> (дата перегляду: 09.01.2023).
4. Біднов Василь. Дмитро Еварницький. З нагоди сімдесятилітніх роковин його народження. *Біднов Василь. Спогади* / упоряд. Микола Чабан. Дніпро: ЛІРА, 2023. С. 84–93.
5. ДНІМ. Арх. – 790, КП – 38778.
6. Дорошенко Дмитро. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): наук.-попул. вид. Київ: Темпора, 2007. 272 с.
7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / уклад. С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової. Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. 888 с.
8. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2 : Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / уклад. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: [ОП Дніпропетр. книжк. друк.], 1999. 460 с.
9. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. 500 с.

10. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 7: Листи вчених, діячів культури, літератури, мистецтва та шанувальників старовини до Д. І. Яворницького / уклад.: Я. Бандур, В. Бекетова, Н. Василенко, І. Завалова, К. Тележняк, Я. Тимошенко; за заг. ред. Н. Василенко. Дніпро: ЛПРА, 2021. 798 с.
11. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції / упоряд. С. В. Абросимова та ін. Вид. 2-е доповнене. Дніпропетровськ: Пороги, 1992. 222 с.
12. Заруба Віктор. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951): моногр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2003. 284 с.
13. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. Нарис історії. Київ: Наук. думка, 1993. 415 с.
14. Праведна душа. Василь Біднов у спогадах сучасників / упоряд. Микола Чабан. Дніпро: Герда, 2021. 216 с.
15. Пронченко Михайло. Академік Дмитро Яворницький. *Сучасники про Д. І. Яворницького*. 2-ге вид., доп. / упоряд. Микола Чабан. Київ: Ярославів Вал, 2006. С. 127–129.
16. Савчук В. С. В. О. Біднов та Д. І. Яворницький у Катеринославі: 1917–1918 рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті* : зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2010. Вип. 8. С. 328–340.
17. Світленко С. І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві : монографія. 2-ге вид. Дніпро : Ліра, 2017. 312 с.
18. Синявський А. С. Акад. Д. І. Яворницький. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом (ДВУ, 1928 р., сс. 75, ілюстр. 86). *Синявський Антін. Вибрані праці*. Київ: Наук. думка, 1993. С. 163–167.
19. Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / упорядк. В. А. Просалової. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 478 с.
20. Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упоряд. Світлана Ульяновська; вступ. ст. Івана Дзюби; передне слово Марка Антоновича. Київ: Либідь, 1993. 592 с.
21. Фелонюк Андрій. Біднов Василь. *Наукове товариство імені Шевченка. Енцикл.* Т. 2. С. 113–114.
22. Чапленко Василь. *Збірник з нагоди його 75-річчя* / упорядк. д-р Іван Овечко. Нью-Йорк, 1975. 203 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Chaplenko_Vasyl/Zbirnyk_z_nahody_oho_75-ty_richchia/ (дата перегляду: 21.01.2023).
23. Швидько Г. К. Катеринославський слід академіка Андріяна Лободи. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті* : зб. наук. праць / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2012. Вип. 10. С. 183–193.
24. Швидько Ганна. Михайло Комаров і Катеринославщина. Моногр. Дніпропетровськ: НГУ, 2011. 225 с.

Наталія Романець

*докторка історичних наук, доцентка,
провідна наукова співробітниця
Національного музею Голодомору-геноциду*

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТВІДДІЛІВ МТС В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ
НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ**

Постановка проблеми. Серед надзвичайних органів сталінського режиму, залучених до насадження колгоспного ладу, особливе місце посідають політвідділи МТС та радгоспів, організовані під час Голодомору 1932–1933 рр. Наділені широкими репресивними та господарськими повноваженнями, політвідділи МТС відіграли важливу роль у реалізації політики Кремля, спрямованої на «організаційно-господарське зміцнення колгоспів». З огляду на це історики-аграрники навіть виділяли період їх функціонування 1933–1934 рр. в окремий «політвідділівський період» [5, с. 42]. Проте на відміну від органів ДПУ УСРР, роль яких у здійсненні соціалістичної модернізації аграрного сектора кінця 1920 – початку 1930- х рр. активно досліджувалася українськими та західними науковцями, діяльність політвідділів МТС в Україні ще потребує детального висвітлення.

Стан дослідження теми. Історіографічний доробок з цієї проблеми представлений фундаментальною статтею російського історика І. Зелєніна [5], а також роботами українських науковців Р. Подкура [8], К. Лобач [6], в яких функціонування політвідділів МТС висвітлюється в контексті дослідження діяльності влади з організації Голодомору-геноциду.

Джерела. Стаття підготовлена на основі документів політвідділів МТС Дніпропетровської області: доповідних записок, інформаційних листів, довідок, політзведень, спецповідомлень, які зберігаються у фондах Державного архіву Дніпропетровської області та вперше вводяться до наукового обігу.

Метою статті є висвітлення діяльності політвідділів МТС на території Дніпропетровської області під час Голодомору 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Політвідділи МТС і радгоспів були створені згідно з рішенням січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б) з метою подолання кризи колгоспного ладу. Основними завданнями політвідділів стало забезпечення виконання державних заготівельних планів та кадрова «чистка» колгоспів і МТС від «класово-ворожих і шкідницьких елементів». Виконанню каральних функцій сприяло перебування у складі політвідділів МТС заступника начальника по лінії ОДПУ, який у повсякденній роботі підпорядковувався начальнику політвідділу МТС, а

в оперативній керувався наказами оперсектора. Такий посадовець, хоча й перебував у системі політвідділу, залишався фактично співробітником ОДПУ. Директива ДПУ УСРР та політсектора МТС Наркомзему УСРР від 17 червня 1933 р. указувала, що саме заступник начальника політвідділу по ОДПУ відповідав за «агентурне виявлення і своєчасну ліквідацію контрреволюційного активу та антирадянських елементів у МТС і колгоспах» [5, с. 51].

Першою господарсько-політичною кампанією, до проведення якої були залучені політвідділи МТС, стала весняна посівна 1933 р. Передусім вони мали забезпечити формування насінневих фондів замість тих, які вивезли в рахунок виконання хлібозаготівельних планів. Ситуація із забезпеченням колгоспів посівним матеріалом навесні 1933 р. була катастрофічною. Наприклад, на 1 березня 1933 р. у чотирьох колгоспах району діяльності Олександрійської МТС: «Шлях до кращого життя», «Комунар», «Оборона країни», ім. Сталіна із 2689 ц насіння було зібрано лише 240,24 ц, що становило 8,8% плану [3, арк. 6]. Формувати посівні фонди мали за рахунок «неправильно розданих авансів» колгоспникам, розкраденого зерна, «посівних позик від колгоспників», «молотьби соломи і перевиювання полови» [3, арк. 5].

На зборах колгоспних бригад плани збору насіння були доведені до кожного колгоспника, але, як зазначали політвідділи МТС у своїх політдонесеннях, селяни «механічно голосували», але виконувати «ці зобов'язання, тим паче повністю, і не збиралися». «У найкращому випадку, зобов'язавшись внести півтора–два центнери зерновими культурами», колгоспник після зборів «приносив 2–3 кілограми різних городніх культур» [3, арк. 6].

Показово, що на зборах колгоспники відмовлялися виступати, оскільки боялися звинувачень у контрреволюційній агітації. Політвідділ Олександрійської МТС визнавав, що «для того, щоб висловились 2–3 колгоспника витрачається багато часу (на очікування виступів)». Проте навіть, якщо селяни і висловлювалися, то замість бажаної інформації про прихований хліб та крадіїв, працівники політвідділів чули від них лише виправдання: «Я б радніший внести, так у мене немає, а хто крав зерно або в кого приховане є, я не бачив і не знаю». Але були і колгоспники, як приміром Березняк із колгоспу «Шлях до кращого життя» Олександрійського району, які насмілювалися заявити про справжні причини відсутності насінневих фондів: «Керівні органи самі винні, хліб вивезли, а на посів нічого не залишили» [3, арк. 7].

Оскільки значних зрушень у формуванні посівних фондів не відбувалося, зерно не надходило, то політвідділи МТС та райкоми партії звернулися до звичних методів впливу: почали знову проводити збори бригад «для мобілізації колгоспних мас на збір насіння», але результати їхньої пропагандистської

роботи були нікчемними – виявити міфічне «підземне пшеничне місто» в голодуючому селі вони не змогли.

Важливим напрямом діяльності політвідділів МТС стало «очищення та укріплення керівних кадрів» колгоспів і МТС. Політвідділи МТС, передусім, звільняли тих працівників, хто, на їхню думку, належав до «класово-ворожих елементів» або хоча б був пов'язаний з ними родинними зв'язками. Наприклад, політвідділ Олександрійської МТС звільнив з роботи рахівника колгоспу «Роза Люксембург» Кравця, бідняка, оскільки той був одружений на доньці куркуля [3, арк. 18]. А політвідділ Другої П'ятихатської МТС дуже непокоїло те, що «у більшості трактористів батьки померли під час громадянської війни». Тому робилося припущення, що нібито всі вони були «активними учасниками бандитизму», тобто селянського повстанського руху, а відтак «загинули у боротьбі проти радянської влади». Через це політвідділ Другої П'ятихатської МТС планував продовжити чистку трактористів після підготовки нових кадрів [1, арк. 16].

Також адміністрація колгоспів та МТС «зачищали» від тих, хто був репресований під час проведення господарсько-політичних кампаній: хлібозаготівельної, посівної тощо. Так, голова колгоспу «III вирішальний» Олександрійського району позбувся посади, оскільки був засуджений на 1,5 роки позбавлення волі за неякісну сівбу і розбазарювання мірчуку [3, арк.18]. Підставою для звільнення ставала і критика владних рішень. Зокрема, політвідділ Олександрійської МТС усунув з посади агронома Бугаєвського, який агітував проти використання корів як тяглової сили та інших заходів партії [3, арк. 17].

Внаслідок проведеної політвідділами МТС чистки колгоспів та МТС останні нерідко залишались без кваліфікованих кадрів. Наприклад, навесні 1933 р. політвідділ Олександрійської МТС звільнив трьох агрономів із п'яти, які обслуговували шість ділянок МТС, що унеможливило підготовку і проведення посівної кампанії, оскільки в районі їх ніким було замінити. Начальник політвідділу Олександрійської МТС Аснін навіть був змушений звернутися до командування 7 корпусу Олександрійського полку з проханням відрядити трьох командирів – колишніх агрономів на період посівної кампанії [3, арк. 13].

Долучилися політвідділи МТС і до заходів, спрямованих на забезпечення інформаційної блокади української села в умовах Голодомору. В політзведеннях вони називали голод «новим маневром класового ворога», який «спекулює на труднощах, симулює голод» і навіть «симулює людоїдство». Наприклад, у політдонесенні політвідділу Олександрійської МТС від 4 березня 1933 р. зазначалося, що «класовий ворог проводить свою мерзенну політику і

боротьбу, штучно створюючи видимість голоду серед відсталих прошарків колгоспників там, де до цього голоду ще далеко» [3, арк. 8].

Політвідділами активно насаджувалася думка, що нібито більшість голодуючих – це колгоспники, які свідомо саботували роботу в колгоспах, не виробили встановленої кількості трудоднів, а відтак не могли розраховувати на відповідну винагороду, або одноосібники, які не бажали вступати до колгоспів, та «класово-ворожі елементи»: спекулянти, розкуркулені. У політзведенні політсектора Дніпропетровського облЗУ від 13 квітня 1933 р. окремо наголошувалося, що випадки «опухання і навіть смерті дітей» виявлені переважно в родинях розкуркулених [1, арк. 26].

Одночасно політвідділи намагалися переконати, що нібито поширені випадки «симуляції голоду», коли у селян, які вимагали надання допомоги, або взагалі не було проблем з продовольством, або знаходили прихований хліб. Політвідділ Олександрійської МТС повідомляв, що в Косівській сільраді в господарстві колгоспниці В. Бабенко, яка весь час прохала хліба, була корова, «правління колгоспу відпустило їй 5 кг відходів», а після перевірки було виявлено у неї «два мішки сухарів, 30 кг жита і 30 кг муки» [3, арк. 7].

Провину за смерть від голоду дітей політвідділи намагалися перекласти на їхніх батьків, які нібито за ними не доглядали і навмисно не годували. У політдонесенні політвідділу Олександрійської МТС зазначалося, що колгоспник С. Камишан із Косівської сільради «залишив дітей без догляду, сам поїхав невідомо куди, діти померли від голоду». При цьому «під час обшуку у нього виявили 6 пудів жита» [3, арк. 8].

Важливим напрямом діяльності політвідділів МТС стала боротьба за підвищення трудової дисципліни в колгоспах. Політвідділ Олександрійської МТС Василівського району повідомляв, що під час збиральної кампанії 1933 р. у більшості колгоспів були зафіксовані «систематичні випадки невходів на роботу колгоспників та колгоспниць, які замість польових робіт займалися спекуляцією тюлькою». Так, у колгоспі «Серп і молот» замість 60 колгоспників на збиранні бавовни працювали лише 5–7 осіб, «Ворошилова» – із 81 особи – 11, «Молдованин» – всього 6–8 осіб. На роботу колгоспники виходили дуже пізно, нерідко о 10–11 годині дня [2, арк. 3].

Головною причиною масових невходів на роботу колгоспників був голод. Крім того, селяни, яких примусово зігнали до колгоспів, не бажали працювати в колективних об'єднаннях, оскільки протягом 1931–1932 рр. з ними не розплатилися навіть за зароблені трудодні. Вирішити проблему колгоспної дисципліни можна було, організувавши під час польових робіт належне харчування працюючих колгоспників, які були виснажені від голоду. Але колгоспи, в яких під час заготівель вилучили все продовольство (зерно,

картоплю, м'ясо), не мали для цього необхідних ресурсів. Потрібна була допомога держави, але республіканське та обласне партійно-радянське керівництво продовжувало перебувати у полоні міфу «про підземне пшеничне місто», про прихований селянами хліб, а тому вимагало, щоб громадське харчування було організоване «коштом продуктів колгоспу і самих колгоспників». Про це, зокрема свідчить спільна постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У та облвиконкому від 2 березня 1933 р. У селах навіть були створені спеціальні бригади, які мали для цього збирати продукти.

У результаті в багатьох колгоспах на одного працюючого видавали на громадське харчування на день не більше 100–150 грамів круп. У відповідь селяни припинили виходити на роботу. Наприклад, 23 травня 1933 р. у колгоспі ім. Сталіна Бандурівської сільради Олександрійського району в четвертій бригаді із 63 колгоспниць на прополку буряка та соняшника вийшло лише дві жінки. Інші відмовилися працювати, мотивуючи тим, що їх не задовольняє громадське харчування. Так, колгоспниця Л. Чаюк заявила: «Це не робота і харчування, а знуцання, на 100 г фізично працювати неможливо» [3, арк. 65].

Проте політвідділи МТС кваліфікували законні вимоги голодуючих селян щодо забезпечення їх продовольством виключно як споживацькі настрої, а відтак покращувати трудову дисципліну планували шляхом «соціалістичної переробки індивідуалістичної психології та звичок колгоспників», тобто масової роз'яснювальної роботи. Також, на думку працівників політвідділів МТС, колгоспники прогулювали роботу під впливом антирадянських елементів та куркульської агітації. Наприклад, начальник політвідділу Криничанської МТС І. Ліхачов називав антиколгоспними, куркульськими елементами та ледарями селян Богомаза (колгосп «Шевченко»), Березовського (колгосп «Січовик»), Г. Завгородню (колгосп «Перше травня»), оскільки останні виступили з вимогами: «Спочатку нагодуйте, а потім будемо працювати», «Як годують, так і будемо працювати». Тому ще одним засобом підвищення трудової дисципліни стало виключення із колгоспів таких «дезорганізаторів» [4, арк. 11–12].

У подальшому влада стверджувала, що завдяки політвідділам МТС вдалося досягнути позитивних зрушень у сфері трудової дисципліни в колгоспах. У «Матеріалах про діяльність політвідділів МТС за 1933 р.», підготовлених політичним управлінням МТС НКЗ СРСР у 1934 р., стверджувалося, що нібито виходили колгоспників на роботу зросли з 10–50% до 90–100%, а працювати селяни почали не о 7–11 годині ранку, а з 4–5 години [7, арк. 58–59]. Але ця статистика не підтверджується архівними документами, які свідчать, що проблема з трудовою дисципліною в колективних об'єднаннях

залишалася і в наступний період, загострюючись у голодні роки, наприклад у неврожайному 1934 р.

Висновки. Діяльність політвідділів МТС в умовах Голодомору, зокрема участь у формуванні насінневих фондів, приховуванні інформації про масштаби голоду, кадрова «чистка» колгоспів і МТС від «класово-ворожих і шкідницьких елементів», свідчить про залучення цих надзвичайних органів більшовицької партії до реалізації геноцидної політики Кремля.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. П-23. Оп. 1. Спр. 45. 88 арк.
2. ДАДО. Ф. П-23. Оп. 1. Спр. 46. 43 арк.
3. ДАДО. Ф. П-23. Оп. 1. Спр. 47. 182 арк.
4. ДАДО. Ф. П-23. Оп. 1. Спр. 63. 93 арк.
5. Зеленин И. Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.). *Отечественная история*. 1992. № 6. С. 42–61.
6. Лобач К. В. Політвідділи МТС у системі координат «влада–селянство». *Історична пам'ять*. 2009. №2. С. 15–29.
7. Материалы о работе политотделов МТС за 1933 г. М., 1934. 212 с.
8. Подкур Р. Політвідділи МТС як інструмент державного терору під час Голодомору (на прикладі Вінницької області). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2020. №2. С. 5–46.

Валентин Іваненко

доктор історичних наук, професор, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Заслужений діяч науки і техніки України

СУБ'ЄКТИВНІ НОТАТКИ ДО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОРТРЕТА ПОЧЕСНОГО ДОКТОРА ГОНЧАРІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ АКАДЕМІКА П. Т. ТРОНЬКА

Постановка проблеми. В зірковому сузір'ї з понад чотирьох десятків видатних особистостей України й закордоння, удостоєних звання Почесного доктора Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (*honoris causa*) за особливі заслуги у його розвитку та просуванні до вершин загальнодержавного і міжнародного визнання, окремішне місце належить легендарному патріарху української історичної науки, академіку, Герою України – Петру Тимофійовичу Тронькові, чий особистий внесок у відродження й захист національної історико-культурної спадщини у непрості,

подеколи драматичні для українців десятиліття другої половини ХХ – початку ХХІ ст., важко переоцінити. Адже він був одним з небагатьох справжнім її оберегом, уособлюючи незламний дух нації, одвічні устремління українського народу до свободи, добра, справедливості, а тому зовсім не випадково, що саме йому, на думку академіка І. Ф. Кураса, «і судилося забезпечити отой духовний зв'язок поколінь, епох, вселити в наші душі впевненість, почати виводити українців на широку дорогу», бо, по суті, все його свідоме життя – «це наша народна мудрість, джерело духовності» [цит. за: 8, с. 4].

У даному контексті символічним та цілком логічним уявляється й обрання 20 лютого 1997 р. П. Т. Тронька Почесним доктором престижного вишу, оскільки то був час, коли університет, долаючи різні перепони переважно внутрішнього характеру і спираючись на підтримку національно свідомої інтелігенції (зокрема, й Петра Тимофійовича), поволі таки наближався до нового для себе статусу – національного закладу освіти, який отримав у вересні 2000-го Указом Президента України і свого випускника Л. Д. Кучми.

Ім'я великого українця новітнього часу не потребує, звісно, якихось додаткових коментарів на рівні осягнення етапних віх чи окремих сегментів його винятково насиченої подіями життєвої та творчої біографії. Сказано й написано про нього дійсно багато, знає його без перебільшення вся Україна. Існуючий історіографічний доробок поповнили й роботи деяких дніпропетровських істориків, зокрема, книжка Л.І. Удод «П. Т. Тронько: портрет на тлі епохи» [8]. Неодноразово згадували й посилалися на ідеї та праці П. Т. Тронька професори-історики Г. К. Швидько, В. В. Ченцов, Л. Л. Прокопенко, місцеві літератори, митці, журналісти та ін. Змістовний нарис про нього та інших почесних докторів ДНУ вміщено в унікальному виданні з промивистою назвою «Хто людство розумом перевершив», щоб пам'ять про плеяду яскравих постатей нашої епохи та вірних друзів університету, наголошував у слові до читача ректор М. В. Поляков, «не стерлася й не знецінилася з неминучим плином часу...» [9, с. 4].

Тож, не претендуючи на суттєве розширення діапазону досліджень та прирощення інформаційної компоненти в галузі «тронькознавства», так би мовити, нам хотілося б поділитися своїми враженнями та спостереженнями від особистих зустрічей з маститим ученим головно в ході реалізації загальнонаціональної програми «Реабілітовані історією», а також згадати про його зв'язки з науковцями класичного університету як про чинник консолідації дніпропетровської школи істориків на пріоритетних напрямках досліджень української минувшини.

Виклад основного матеріалу. Одразу скажу: пишаюся тим, що мені не просто пощастило знати Петра Тимофійовича, але і впродовж досить тривалого

часу активно співпрацювати з ним, крокувати поруч, опікуючись відродженням історичної правди, відновленням тисяч і тисяч незаслужено забутих імен з нашого відносно недавнього радянського минулого в рамках ініційованого й очоленого академіком унікального державного проєкту «Реабілітовані історією».

Спілкуючись з неперевершеним знавцем і непохитним оборонцем нашої історико-культурної спадщини, збагачувався його життєвим та професійним досвідом, переймався новими перспективними ідеями, задумами, планами, прислуховувався до порад та рекомендацій, які спочатку «пропускав» через себе, а потім так чи інакше намагався реалізувати у своїх наукових студіях. Безумовно, то була велика і безцінна школа фахового самовдосконалення, подальшого «вростання у професію», так би мовити.

А своєрідним дороговказом для мене у практичній діяльності слугують мудрі слова П. Т. Тронька, написані у передмові до моєї монографії «Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі» (2003): «Жодна із славних і трагічних сторінок нашої історії не повинна стертися із пам'яті народу. Очорнення минулого, як і замовчування фактів, ... – злочин перед наступними поколіннями. Від нас залежить, яким побачать ХХ століття люди, що житимуть через 100 і 200 років... Головне – чесно відтворити факти і події, а оцінки нащадки з висоти історичного досвіду дадуть краще за нас. Історію потрібно бачити такою, якою вона була, а не переписувати її заново, як це роблять деякі політики та історики. Не можна бачити минуле лише через призму трагічних або виключно героїчних відтінків. Історію треба знати у всій повноті та складності» [3, с. 5–6].

Знайомство моє з П. Т. Троньком відбулося десь у 1993 р., після затвердження мене заступником голови обласної редколегії і науковим керівником науково-редакційного центру (НРЦ) з підготовки й видання тематичної серії книг «Реабілітовані історією». Як очільник Головної редколегії він нерідко збирав нас на наради у себе, в Києві (на одній з перших ми і познайомилися), відвідував регіони, практично допомагав у вирішенні численних організаційних та фінансових питань, демонструючи при цьому неабияку енергію і завзятість, тверду налаштованість на успішний кінцевий результат. Так, саме завдяки його особистому втручання на рівні облдержадміністрації було знято шерех звичних у нових справах відомчих непорозумінь та організаційних збоїв й ухвалено відповідне рішення про сформування редколегії та створення при ній штатного підрозділу – НРЦ з виділенням окремого, технічно обладнаного приміщення, налагоджено постійний діалог з правоохоронними органами, і перш за все з обласним управлінням СБУ, задля вивчення архівно-слідчих справ репресованих тощо.

Відтоді в області й розпочалася системна робота у сфері поглибленого освоєння репресознавчої тематики.

Щоправда, інколи, не згодний з кимось або з чимось, стурбований несвоечасним або неякісним виконанням накреслених завдань, Петро Тимофійович якось по-доброму бурчав, висловлював невдоволення, вимагаючи обов'язкового виправлення допущеної «пробуксовки» справи чи подолання темпового відставання. Письменник В. Гарман з цього приводу образно і досить влучно зауважив: «Є в його характері одна приваблива риса – неметушня, негаласливість, але тверда і послідовна войовничість. Він воює за свої ідеї, за те, щоб намічене обов'язково стало реальним фактором життя» [2, с. 57].

У зв'язку з цим пригадую епізод із своєї практики, коли ми «ослухалися», так би мовити, директив центру, тобто рекомендацій Головної редколегії щодо дизайнерського оформлення і видання згаданої вище серії книг. Річ у тім, що йдучи, як нам здавалося, десь на крок попереду інших регіонів у цій багатовимірній і, прямо скажемо, делікатній роботі й не маючи спочатку затвердженого єдиного стандарту дизайну, ми змоделювали і запустили у серію власний варіант, за яким підготували й видали 5 томів у 8 книгах, чим, до речі, на регіональному рівні вирішили важливу наукову, політичну і соціально чутливу проблему, поіменно назвавши практично всіх мешканців краю, репресованих за політичними мотивами в добу компартійного правління (23351 особа).

Здавалося б, зроблена добра справа, із небуття повернені тисячі безвинно постраждалих... Які можуть бути претензії? Ан ні. Петро Тимофійович, дякуючи за змістовні параметри зробленого, в той же час ніяк не хотів миритися з формою їх подачі та оприлюднення, щоразу при зустрічі чи засобами епістолярного жанру натякаючи на те, що остаточно задача буде розв'язана і поставлена крапка лише тоді, коли в області з'являться книги, видані у загальноукраїнському форматі. І домігся свого. Невдовзі (2008–2009 рр.) такий двотомник загальним обсягом понад 160 друкованих аркушів побачив світ [6].

У підсумку започаткований патріархом історико-археографічний проєкт, робота над яким наразі ще триває, по праву вважається безпрецедентним за своїми масштабами, науковими та суспільно-політичними наслідками в добу української незалежності, оскільки втілення його у життя супроводжувалося не тільки відновленням історичної пам'яті та справедливості щодо багатьох тисяч українців, штучно викреслених із суспільної свідомості радянсько-російським режимом, а й відкриттям свіжого простору для тотального переосмислення й переоцінки всієї нашої тогочасної минувшини. Це справді зоряний час життєвої

біографії й самого П.Т. Тронька, який був не просто формальним керманичем проекту, таким собі «весільним генералом», а, що називається, його мотором, душею і генератором творчих колективів.

Утім, як і виданої протягом 1967–1974 рр. з подачі й під безпосереднім патронатом Петра Тимофійовича 26-ти томної «Історії міст і сіл Української РСР» [дніпропетровський том вийшов у 1969 р., 5], яка, за його словами, «дала могутній поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні, сприяла розповсюдженню серед населення знань про рідний край, його історію, традиції, культуру, всемірно підвищила інтерес верств населення до пізнання і вивчення героїчної історії українського народу» [7, с. 45]. Цікавий штрих: заради завершення процесу реалізації своєї ідеї він навіть відмовився тоді від запропонованої йому суперпрестижної посади Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Канаді.

Зрештою саме ці два багатотомних видання, що стали нетлінним надбанням й гордістю української історіографії, і є головною заслугою та найважливішим творчим доробком академіка П.Т. Тронька, сенсом всього його життя.

На всіх етапах своєї багатовекторної професійної діяльності Петро Тимофійович незмінно спирався не тільки на колег з академічних структур, а й на університетських науковців, широкий загал аматорів-істориків. Без чого, відверто кажучи, його ідеї та задуми щодо створення згаданих вище масштабних, синтетичних історичних полотен скоріш за все так би і залишились на папері. Він підтримував ділові партнерські стосунки з багатьма університетами, окремими науковцями, допомагав молодим дослідникам, постійно виступав перед ними з публічними лекціями, на конференціях, симпозіумах, семінарах, рецензентом наукових праць, офіційним опонентом на захистах дисертаційних робіт.

Все це добре простежується на прикладі багаторічної і плідної взаємодії П.Т. Тронька з істориками нашого університету, де він неодноразово бував з візитами різного фахового спрямування, цікавився напрацюваннями передусім у краєзнавчій та інших сферах історичного знання, поцінював особисті творчі контакти, зокрема, з професорами Д. П. Пойдою, В. Я. Борщевським, А. М. Черненком, М. П. Ковальським, І.Ф. Ковальновою, Г. К. Швидько, А. Г. Болебрухом, С. І. Світленком та ін. Пригадую, також цікавий момент, як ми із С. І. Світленком у 2005 р. мали честь привітати Петра Тимофійовича від імені колективу ДНУ з 90-річчям на урочистостях з цієї нагоди.

Певною мірою завдяки його імпульсам та ініціативам на історичному факультеті помітно активізувався краєзнавчий напрям, підрозділ невдовзі обійняв лідерські позиції в регіоні, свідченням чого стало започаткування та

видання на базі ДНУ з 2004 р. збірників наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» (всього вийшло до 2017 р. 15 випусків), організація з 1989 р. обласних історико-краєзнавчих конференцій (нинішня 13-та за ліком) [4, с.193–195], захист цілої низки дисертацій у царині історичної регіоналістики тощо. Примітно, що в нашій спеціалізованій вченій раді захистили кандидатські дисертації молоді дослідники з команди П. Т. Тронька в Інституті історії України НАН України О. Г. Бажан і Р. Ю. Подкур (науковий керівник доц. Ю. З. Данилюк). А 18 жовтня 2000 р. в засіданні спецради взяв участь і сам Петро Тимофійович, як науковий консультант на захисті докторської дисертації В.В. Ченцова з історії політичних репресій в Україні у 1920-х рр. До слова, з подачі метра заслуженим діячем науки і техніки України стала проф. Г. К. Швидько, яка тривалий час очолювала обласний осередок краєзнавства, працюючи спочатку в університеті, а потім у гірничій академії. І вся ця співпраця здійснювалася абсолютно природно, на системній основі, органічно вписуючись у робочі плани академіка та університетських істориків.

І насамкінець ще про один аспект біографії П. Т. Тронька, який чомусь нерідко залишається «поза кадром» в публікаціях про нього. Йдеться про те, що саме йому та його друзям-однодумцям ми маємо завдячувати правом називатися «гончарівським університетом». Нагадаю, що вже на зорі нашої незалежності група небайдужих представників національної інтелігенції (в числі їх і П. Т. Тронько), відомих літераторів на чолі з головою Спілки письменників України В. О. Яворівським розгорнули, як могли, справжню боротьбу за присвоєння імені видатного українця університету (до речі, близьково друга і соратника Петра Тимофійовича). Кілька разів приїздив він разом із вдовою митця В. Д. Гончар переконувати університетську громаду в підтримці цієї ініціативи, бо єдності тут спочатку не було. І врешті-решт таки домоглися її схвалення. У 2008-му університет отримав ім'я свого ушанованого вихованця і майстра слова.

Висновки. Отже, титул Почесного доктора цього університету П. Т. Тронькові присвоєно цілком логічно і закономірно як символ його багатолітньої конструктивної взаємодії з ним, у ході якої вчений своїми практичними порадами та підтримкою чимало зробив для консолідації та підвищення авторитету університетських колег і дніпропетровської школи істориків у цілому, розширення їхньої співпраці з профільними академічними установами, забезпечення реалізації в регіоні важливих загальнодержавних програм у галузі вітчизняної історії та краєзнавства. Тож свою подвижницьку місію невтомний трудівник і лицар найвищих людських чеснот до кінця днів продовжував нести достойно, всіляко оберігаючи собори душ наших, історичну

пам'ять, яка в його уяві завжди була і є «каталізатором національної свідомості».

Бібліографічні посилання

1. Академік Петро Тронько – видатний оборонець національної спадщини: зб. статей. Київ, 2021.
2. Гарман В. Богодухів, або люди з Божою історією. Київ, 1999.
3. Іваненко В. В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2003.
4. Історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918-2018). Дніпро: Ліра, 2020.
5. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Дніпропетровська область. Київ, 1969.
6. Реабілітовані історією. У 27 т. Дніпропетровська область. У 2 кн. Дніпропетровськ: Монолит, 2008. Кн. 2; 2009. Кн. 1.
7. Тронько П.Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців). Київ: Інститут історії України НАН України, 2002.
8. Удод Л. І. П. Т. Тронько: портрет на тлі епохи. Дніпропетровськ: Вид-во НГА України, 2000.
9. Хто людство розумом перевершив: нариси. Дніпропетровськ: Ліра, 2011.

Секція 1. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ ПРИДНІПРОВ'Я

Наталія Міщанчук

*історикиня, завідувачка архівно-музейно-археологічної лабораторії
кафедри історії України, аспірантка кафедри історії України
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

МИКОЛА ЛИСЕНКО НА СТОРІНКАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Постановка проблеми. Динаміка формування модерної нації значною мірою залежить від поступу елітарної верстви, яка є інтелектуальним проводом, висуває національну програму, актуалізує її в широких масах і за їх підтримки і безпосередньої участі втілює в життя [11, с. 91]. Серед пасіонарних постатей, які зробили вагомий внесок у процес українського націотворення, – непересічний композитор, піаніст, диригент, активний громадський діяч Микола Лисенко. Постаті такого типу, за М. Грохом, характерні для багатьох бездержавних народів Центрально-Східної Європи ранньомодерної доби [13, с. 124]. Творчий доробок видатного композитора став важливим чинником національної консолідації українства, поширення й утвердження серед різних верств українського народу національної свідомості та ідентичності.

Актуальним залишається вивчення ролі М. Лисенка у консолідаційних процесах на регіональному рівні, зокрема в межах Катеринославщини, громадське життя якої наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. позначене поступальним українським інтелектуальним рухом.

Стан дослідження теми. М. Лисенка з Катеринославом пов'язували тривалі інтелектуальні контакти особистісного та інституційного характеру. Активна громадська позиція композитора сприяла налагодженню комунікацій по лінії катеринославської «Просвіти». Тісні багаторічні зв'язки творчого спрямування поєднували його з Д. Яворницьким, В. Бідновим, Д. Дорошенком та іншими представниками місцевої інтелектуальної еліти. Однак історіографічна традиція висвітлення катеринославських комунікацій композитора залишається фрагментарною. У ній переважає поверхневий опис

контактів Миколи Віталійовича – члена київської «Просвіти» – зі своїми катеринославськими колегами, його участі в культурному житті краю [1, 12]. Натомість відсутній детальний аналіз впливу особи та творчого доробку діяча на громадське побутування міста та регіону в цілому. Потребує реконструкції образ українського інтелектуала, сформований у місцевій пресі, роль якої у творенні громадської думки важко заперечувати.

Метою даного дослідження є спроба проаналізувати образ М. Лисенка, сформований українською пресою Катеринослава (на прикладі часопису «Дніпрові хвилі»).

Джерельну базу розвідки складають безпосередньо публікації часопису, матеріали публіцистичної дискусії з приводу театральної діяльності М. Садовського, спогади та епістолярні матеріали видавців «Дніпрових хвиль».

Виклад основного матеріалу. Постає М. Лисенка, його творчий доробок дістали широке висвітлення на шпальтах «Дніпрових хвиль», що й не дивно, виходячи із спрямування часопису, яке самі видавці визначали як «освітлення місцевих справ й інтересів степової України, гуртування прихильників українського слова і письменства біля власного, місцевого видання, несення гасла національної свідомості в усі закутки тутешнього краю» [15, с. 5-6]. Аналіз широкого спектру публікацій журналу, вміщених у таких відділах, як: «Статті про громадські справи», «Науково-популярні статті», «Про українське письменство й освіту», «Останні звістки з українського життя», «Хроніка місцевого життя й повідомлення про події у країні й за кордоном», «Діяльність «Просвіти», «Дописи, листування, оголошення», дає змогу говорити про представлення матеріалів «лисєнкіани» фактично у кожному із названих розділів. Хронологічно огляд обмежений 1910-1913 рр., що співпадає із часом виходу самого видання. Найбільш показовим та багатим на публікації, присвячені видатному українцю, є 1912 р., що обумовлено ювілеєм М. Лисенка, його активністю у справі заснування «Українського клубу» у Києві та, на жаль, передчасною смертю композитора.

Звернемося до аналізу змісту публікацій. Найбільш чисельними з-поміж них є огляди та замітки, вміщені у рубриці «З українського життя». Тут, наприклад, знаходимо висвітлення концертної та диригентської діяльності М. Лисенка, які географічно виходять далеко за межі Катеринославщини. Так, у замітці, вміщеній у першому числі часопису за 1912 р., йдеться про гастрольне турне селянського хору Могилівського повіту Подільської губернії, у репертуарі якого чільне місце займали Лисєнкові аранжування українських народних пісень [7, с. 17]. Того річного четвертий випуск інформує читачів про діяльність київського «Українського клубу» та харківського музичного гуртка, який за сприяння міської думи опікувався організацією вистави дитячої опери

композитора «Коза-Дереза» [5, с. 65; 8, с. 64-65]. Маємо і новини з українського життя Катеринослава, зокрема огляд великого Шевченківського концерту місцевої «Просвіти», що пройшов на початку березня 1912 р. в будинку Комерційного зібрання. За свідомством музичного оглядача репертуар концерту включав хорове виконання відомих кантат М. Лисенка «Радуйся ниво неполитая» та «Б'ють пороги», створених на слова Т. Шевченка, та декламації уривку з останньої у виконанні актриси Н. Дорошенко – учениці драматичного відділення авторської школи композитора [14, с. 99, 100].

З ім'ям М. Лисенка пов'язана і широка публічна дискусія, що розгорнулася між театральним рецензентом київської газети «Рада» та редакторами «Дніпрових хвиль». Обговорення стосувалося діяльності театральної трупи М. Садовського, репертуар якої, на думку авторів катеринославського часопису, мало містив творів М. Лисенка, що шкодило спільній українській справі. Ще одним аспектом творчої суперечки, до якої включився і сам М. Садовський, стало ігнорування ним вихованців драматичного відділення школи композитора [4, с. 14–16; 10, с. 45–47].

У рубриці «Новини нашого письменства» знаходимо бібліографічні огляди, присвячені особі митця. Так, у сьомому номері журналу за 1912 р. подано детальний аналіз новинки – праці полтавського дослідника І. Ф. Павловського, яка носила назву «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века». Вказана робота містила життєписи видатних полтавців: Л. Глібова, М. Лисенка, М. Старицького, О. Пчілки та ін. На думку оглядача К. Котова, український біографічний словник, незважаючи на певні фактичні помилки, був, безперечно, дуже корисним та міг слугувати взірцем для складання подібних видань в інших українських губерніях [6, с. 115, 116].

Найбільший сплеск «лисенкіани» на сторінках «Дніпрових хвиль» пов'язаний із сумними обставинами – смертю композитора восени 1912 р., на яку автори відгукуються численними некрологами. У листопадовому номері, зокрема, вміщено спогади тодішнього редактора видання Д. Дорошенка, присвячені його першому юнацькому знайомству з композитором у Петербурзі в 1904 р. під час ювілейних заходів, влаштованих місцевою українською громадою. Тоді, як згадує автор, йому було доручено зустріч та супровід М. Лисенка до його петербурзького помешкання [3, с. 274]. Інший автор – М. Новицький – у розвідці «Кобзар України» вдається до огляду творчого вкладу композитора у театральну, музичну та етнографічну царини [9, с. 283, 284]. Рубрика «З українського життя у Катеринославі» інформує читача про участь місцевої громадськості у вшануванні пам'яті композитора. Зокрема, йдеться про відрядження делегата для участі в поховальних заходах у Києві,

покладання вінків на могилу митця, поминальні заходи у мануйлівському та перещепинському осередках «Просвіти» [2, с. 287-288].

Висновки. Як бачимо, «лисенкіана» представлена на сторінках катеринославського часопису «Дніпрові хвилі» через широкий спектр матеріалів журналу – бібліографічні огляди, публічні дискусії, музичні та театральні рецензії, тематичні рубрики «З українського життя», «Новини письменства», некрологи, спогади, присвяти тощо. Незважаючи на нетривалий період існування, українське видання Катеринослава зробило значний внесок у формування позитивного образу видатного композитора, українського інтелектуала в громадській думці Катеринославщини.

Бібліографічні посилання

1. Абросимова С. Катеринославська «Просвіта» у культурно-громадському житті Наддніпрянщини (За матеріалами епістолярної спадщини академіка Д. Яворницького). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 548–551.
2. Відгуки смерти М. В. Лисенка у Катеринославі. *Дніпрові хвилі*. 1912. № 20–21. С. 287–288.
3. Д. Д. (Дорошенко). Як шанувала українська молодь М.В. Лисенка у Петербурзі 1904 року (Сторінка з споминів). *Дніпрові хвилі*. 1912. № 20–21. С. 271–275.
4. Жученко М. Моя відповідь театральному рецензентові «Ради». *Дніпрові хвилі*. 1912. № 1. С. 14–16.
5. Котов К. Дитяча вистава. *Дніпрові хвилі*. 1912. № 4. С. 65.
6. Котов К. Новини нашого письменства. *Дніпрові хвилі*. 1912. № 7. С. 114–116.
7. Котов К. Селянський хор. *Дніпрові хвилі*. 1912. № 1. С. 17.
8. Котов К. Український клуб у Києві. *Дніпрові хвилі*. 1912. № 4. С. 64–65.
9. Новицький М. Кобзарь України. *Дніпрові хвилі*. 1912. № 20-21. С. 282–286.
10. Садовський М. Лист до Редакції. *Дніпрові хвилі*. 1912. № 3. С. 45–47.
11. Світленко С. Вшанування пам'яті Тараса Шевченка на Придніпров'ї. *Грані*. 2023. № 2 (26). С. 90–105.
12. Світленко С. І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві. Дніпропетровськ: «ЛПРА», 2015. 312 с.
13. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства нации в Европе. *Нации и национализм*. Москва: Праксис, 2002. С. 121–146.
14. Шевченківський концерт Катеринославської «Просвіти». *Дніпрові хвилі*. 1912. № 6. С. 99–100.
15. Школьна О. Зображення козаччини на шпальтах часопису «Дніпрові Хвилі» (1910-1913). *Журналістика*. 2010. Вип. 9(34). С. 3–11.

Надія Товстоляк

*кандидатка історичних наук, доцентка,
членкиня Національної спілки краєзнавців України*

**ЧЕРНІГІВСЬКА ГІЛКА КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ ДВОРЯН
АЛЕКСЕЄВИХ**

Постановка проблеми. Дослідження родинних зв'язків українського дворянства, визначення ролі провідних дворянських родів у створенні історико-культурного середовища в українських губерніях кінця XVIII – першої половини XIX ст., збереження дворянами, нащадками еліти українського козацтва, кращих економічних та культурних традицій, – актуальна проблема історичних досліджень, яка викликає жвавий інтерес істориків та краєзнавців. Особливе місце серед дворянства Катеринославщини посідала родина Алексеєвих, представники якої понад ста років займали провідні посади у міській та губернській адміністраціях. У першій половині XIX ст. дві дочки Д. Л. Алексеєва після заміжжя переїхали до своїх чоловіків на Чернігівщину і Полтавщину. Кожна з них мала посаг: земельні володіння на території губерній, отримані від батьків. Унаслідок цього, вони та їх діти були внесені до родовідних книг губерній за місцем розташування їх нерухомого майна. Так було започатковано чернігівську гілку катеринославських дворян Алексеєвих (за жіночою лінією).

Історіографія даної проблеми представлена публікаціями провідних дніпровських істориків та музеєзнавців. Музейний фахівець С. В. Абросимова на основі вивчення родинних документів у фондах архівних та музейних установ Києва та Дніпра простежила життя та суспільну діяльність дворян Алексеєвих, запровадила до наукового обігу низку цінних документів, привернувши увагу широкого кола істориків до цієї знакової для Наддніпрянщини родини громадських діячів та меценатів [1]. Історію п'яти поколінь дворян Алексеєвих дослідив історик І. О. Кочергін, опублікував поколінний розпис Алексеєвих [2]. Матеріали про катеринославських дворян Алексеєвих, генеалогічну таблицю їх роду та стислі дані про членів родини репрезентував у своїй книзі історик В. М. Заруба [3]. Відомості про онука Д. Л. Алексеєва, відомого земського діяча другої половини XIX ст. К. Є. Троцину, включено до збірника, присвяченого історії Ніжинського ліцею князя Безбородка [4]. Матеріали про життя Г. Д. Тарновської (Алексеєвої) та її сестри О. Д. Троцини (Алексеєвої) були опубліковані нами у 2020 р. [5]. При вивченні родинних зв'язків нами використано «Малоросійський родословник» В. Л. Модзалевського [6], документи родинного архіву Алексеєвих у фондах

Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького [9; 10], записки П. Д. Селецького [7].

Мета цього дослідження – охарактеризувати чернігівську гілку дворян Алексєєвих.

Виклад основного матеріалу. Катеринославська гілка дворян Алексєєвих починається від Ларіона (Іларіона) Спиридоновича Алексєєва (1744–1798), який заснував родовий маєток Котовку у Новомосковському повіті Катеринославської губернії. Раніше він займав високі посади: правитель Кавказького намісництва, правитель Новгород-Сіверського намісництва, Тамбовський губернатор, в. о. Псковського губернатора, голова Катеринославської палати карного суду [2, с. 88–89]. Його дружиною була Н. Є. Родзянко, дід і батько якої були хорольськими сотниками, полковниками, мали землі на території повіту [5, с.296–297]. Подружжя мало синів Дмитра, Михайла, Степана, дочок Марію, Наталю, Ірину, Варвару [3, с.91]. Велика родина значно збільшила коло родичів.

Для нашого дослідження найбільший інтерес представляє Дмитро Ларіонович Алексєєв (1772–1830-ті рр.). У молодості він мандрував Європою, навчався в Англії, Геттінгені (Німеччина) [2, с.91], отримав звання доктора Оксфордського університету [3, с. 88], захоплювався ідеями Е. Сведенборга про нову релігію, але з часом зрікся своїх поглядів, що не заважало йому разом із братом Степаном стати членами полтавської масонської ложі «Любов до істини». Як старший син він успадкував родинний осередок Котовку, був великим землевласником: лише на Катеринославщині йому належало 26 тис. десятин, мав маєтки у Чернігівській та Полтавській губерніях [3, с. 88]. У 1808–1830 рр. був маршалком дворянства Катеринославської губернії. Його дружиною стала Варвара Іванівна Селецька, дочка катеринославського губернатора І. Я. Селецького, який раніше був головою Новгород-Сіверської палати цивільного суду та власником маєтностей на Чернігівщині, які перейшли до його дочки, а потім – до онук Ганни та Олени Алексєєвих, з яких почалася чернігівська гілка Алексєєвих. Д. Л. і В. І. Алексєєви мали сина Петра (1798–1837), дочок: Ганну (1798–1853), Олену (1799–1859), Анастасію (1801–1827).

У 1818 р. Г. Д. Алексєєва стала дружиною багатого поміщика Г.С. Тарновського, землевласника Київської, Полтавської та Чернігівської губерній. Д. Л. Алексєєв передав їй частину своїх маєтків. Подружжя Тарновських було відомим своїми доброчинними справами, меценатством, гостинністю. Маєтки Котовка Алексєєвих і Качанівка Тарновських будувалися майже одночасно і стали визначними українськими історико-культурними осередками. Але Ганна Дмитрівна не мала дітей, тому багато уваги приділяла

дітям своєї сестри Олени та брата Петра, хрещеним батьком сина якого був Г. С. Тарновський [1, с.134–135].

Олена Дмитрівна Алексеєва на початку 20-х рр. XIX ст. стала дружиною Єлисея Якимовича Троцини (1776–1849), чернігівського поміщика, власника маєтків в с. Карпіловка і с. Охоньки, предки якого були срібнянськими сотниками. Чоловік був старше за дружину більше, ніж на двадцять років. У подружжя Троцин народилося три сина: Дмитро (1824), Костянтин (1827), Володимир (1835) та п'ять дочок: Варвара (1823), Ганна (біля 1826), Ольга (біля 1828), Єлизавета (1830), Наталія (1833). Велика родина мешкала у своєму маєтку в с. Карпіловка, спільно володіла 8 тис. десятин землі. Усі сини Олени Дмитрівни закінчили Ніжинський ліцей князя Безбородька, дочки отримали хорошу домашню освіту [7, с. 22–23]. Ганна, похресниця Г. Д. Тарновської, отримала у спадщину від неї велику кількість діамантів та земельну власність. За словами її родича, П.Д. Селецького, Тарновські «прийняли її до дому, як дочку...» [8, с. 624].

У травні 1827 р. Г. Д. Тарновська звернулася до Ніжинського повітового суду з проханням повернути Д. Л. Алексеєву надані їй у 1818 р. маєтності та заново розподілити їх між нею, сестрою Г. Д. Троциною та їх сестрою Анастасією (дівицею) [9, арк. 1]. 5 (17) липня 1828 р. було складено роздільний акт усього нерухомого майна дійсного радника Д. Л. Алексеєва між дітьми. У роздільному акті Д. Л. Алексеєв розподілив маєтності між Ганною, Оленою та сином Петром. Про Анастасію не згадано, можна припустити, що на той час вона вже померла. За новим розподілом Ганна отримала Очеретовате, Фащове і Осокоровщину (разом 750 душ) у Катеринославській губ., Олена – с. Бакаївку з хуторами у Чернігівській губ. (350 душ) [10, арк. 1–зв].

Серед 8 дітей О. Д. Троцини, онуків Д. Л. Алексеєва, особливе місце посідає Костянтин Єлисеєвич Троцина (1827–1914). Випускник Ніжинського ліцею князя Безбородька (1847), голова Ніжинської межової комісії, перший голова Чернігівської губернської земської управи, голова Ніжинського з'їзду мирових суддів [7, с. 23]. Сучасники високо оцінювали його освітню діяльність щодо відкриття сільських шкіл, дві з яких, – у с. Карпіловка та с. Дорогінка вважалися зразковими у повіті. Особливу увагу він приділяв поширенню освіти та підготовці вчителів [4, с. 468]. Він мав трьох синів: Олексія (1872), Володимира (1882), Дмитра (1883); трьох дочок: Ольгу (1875), Юлію (Ірину). Олексій і Володимир отримали юридичну освіту. На жаль, їх життя припало на буремні роки революції.

Висновки. Отже, аналізуючи життя та громадську діяльність катеринославських дворян Алексеєвих та окремі гілки їх роду, як провідних

представників української дворянської еліти, нащадків козацької старшини, можна зробити висновок про необхідність подальшого вивчення їх родинних зв'язків, менталітету, спадковості, спільних рис і особливостей їх життя та соціальної поведінки. Вивчення родинних документів сприяє відтворенню минулого життя, сприяє «олюдненню» історії, що надає можливість не лише фахівцям, але й широкому загалу наших сучасників відчувати історію нашої Батьківщини та викликати до неї інтерес.

Бібліографічні посилання

1. Абросимова С. В. Катеринославські дворяни Алексеєви (за документами родинного архіву). *Південна Україна XVIII–XIX ст. : Записки науково–дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя: РА «Тандем У», 2003. Вип. 7. С. 126–140.
2. Кочергін І. О. Катеринославський дворянський рід Алексеєвих. *Придніпров'я: історико–краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 13. С. 88–96.
3. Заруба В. М. Катеринославські дворяни: матеріали для біографістики, генеалогії та персоналістики. Дніпро : ЛІРА, 2019. 1024 с.
4. Коробка П. К. Е. Троцина. *Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко*. Санкт–Петербург: Типография В. Безобразова и комп., 1881. С. 464–469.
5. Товстоляк Н. М. Документи сімейної історії мецената Г. С. Тарновського. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Випуск 13. Глухів–Київ, 2020. С.197–201.
6. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 4. Киев: Типо–литография «С.В. Кульженко», 1914. 832 с.
7. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5. Вип. 2. Київ, 1998. 98 с.
8. Записки Петра Дмитриевича Селецкого. Ч. 1. 1821–1846. *Киевская старина*. 1884. № 8. С. 609–626.
9. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (ДНІМ). Арх. 34158. 2 арк.
10. ДНІМ. Арх. 21545. 2 арк.

Леон Брага

студент II курсу спеціальності «Історія та археологія» історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ПОСТАТЬ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Постановка проблеми. Постать Дмитра Івановича Яворницького (1855 – 1940 рр.) – видатного історика, археолога, етнографа та громадського діяча, посідає почесне місце серед дослідників історичної спадщини і неодноразово ставала об'єктом вивчення як в працях історико-етнографічного спрямування, так і у бібліографічних нарисах. Д. І. Яворницький, окрім багатопрофільної роботи в археологічних експедиціях, в музеї тощо, отримав наукове визнання

після виходу його унікального багатотомного нарису «Історія запорізьких козаків» [25]. На думку С. В. Абросимової, саме завдяки цій праці за Д. І. Яворницьким закріпився в історіографії стійкий епітет – «енциклопедист козаччини» [2, с. 4]. Вагомим є внесок дослідника у вітчизняну науку, освіту, соціальні інститути, систему соціальних та творчих стосунків тощо.

Мета доповіді – надати огляд праць, присвячених Д. І. Яворницькому. У методологічному сенсі цьому сприяли результати історіографічних досліджень С. І. Світленка [20], О. О. Колпакової [15], інших науковців. Здійснений огляд не охоплює усіх публікацій, присвячених відомому ученому, і є першою спробою автора використати здобуті історіографічні знання у цьому невеликому нарисі.

Виклад основного матеріалу. Перші нариси, присвячені Д. І. Яворницькому з'явилися ще за його життя. Першими відгуками на його твори стали рецензії в періодичних виданнях України та Росії. Оцінки були суперечливими. Зокрема, високу оцінку дослідженням Яворницького надавали М. Ф. Сумцов, Б. Д. Грінченко, І. С. Левицький. Щодо негативної критики, то дослідник зазнав її з боку О. М. Лазаревського, В. М. Ястребова та інших, хто дорікав досліднику в ідеалізації запорізького козацтва, белетризації наукових творів, у відсутності узагальнень та наукових методів дослідження, безсистемному нагромадженні в авторському тексті джерел та відсутності їх критичного аналізу. Особливим для Д. І. Яворницького став 1913 рік, коли з'являється низка статей, присвячених 30-річчю його науково-педагогічної діяльності. Це статті О. Г. Авчинникова [3], Д. І. Дорошенка [7], М. М. Новицького [16], В. І. Строменка [20], М. Ф. Сумцова [21].

У 1920-х рр. твори Д. І. Яворницького отримали позитивну оцінку Д. І. Багалія [4], який назвав ученого істориком-спеціалістом, що має переваги над багатьма іншими, оскільки «не обмежився джерелами та навіть новими документами, що він їх не розшукав, а персонально та досконало ознайомився...» [4, с. 271, 545, 546]. Багатовекторна (археологічна, музейна, фольклорна, етнографічна та літературна) діяльність Д. І. Яворницького здобула висвітлення у публікації П. О. Єфремов, який підкреслив, що «Яворницького-вченого талановито підкреслює Яворницький-письменник». Єфремов також зазначає, що «у наукових працях він реставрує з археологічних та документальних джерел «одшуміле», заспокоєне, одстояне, але активне колись, творче життя предків... то у художніх творах він ступає тільки слідами запорожців, ловить відгуки далекої старосвітчини...» [9, с. 51].

Найважчими для Д. І. Яворницького, не тільки як для науковця та директора музею, а і як людини, стали 1930-ті рр. В 1933 р. вченого звинуватили в «українському буржуазному націоналізмі» та

«контрреволюційній діяльності». Через це його ім'я було в опалі, а книги перестали видавати. Відповідно, радянська історіографія того періоду починає розглядати його як представника української буржуазної історіографії, у працях якого «запорізька громада доходила до повної соціальної гармонії» [2, с. 5, 33]. Це призвело до того, що упродовж 1940–1950-х рр. науковий доробок Д. І. Яворницького та його особистість майже повністю зникають як предмет наукових зацікавлень.

Наступний етап в історіографії питання починається лише за часів «відлиги» 1960-х рр. Зокрема, значної популярності здобула книга біографічних оповідань про Д. І. Яворницького письменника І. М. Шаповала, який особисто знав та певний час працював із науковцем [22]. Наступним важливим кроком у «поверненні ім'я» став бібліографічний покажчик, укладений І. М. Гапусенком. Характерною рисою цього опису є детальна наукова біографія Д. І. Яворницького [6]. У 1970 р. опублікована стаття про видатних істориків Академії Наук УРСР, які стали на шлях «будівництва соціалістичної культури», серед яких особливе місце відведено Яворницькому [16].

З 1970-х рр. з'являються монографічні праці та спеціальні дослідження наукового доробку та постаті Дмитра Івановича. Серед них відзначимо монографічну працю М. М. Шубравської «Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність», яка видана у 1972 р. [25]. В цій праці неодноразово підкреслюється теза стосовно того, що науковий доробок Д. І. Яворницького є унікальним та новаторським, особливо в питаннях, які присвячені історії запорозького козацтва. М. М. Шубравська зауважує, Д. І. Яворницький «збиранню та дослідженню документів періоду Запорозької Січі вчений віддавався гаряче, темпераментно, з юнацьким захопленням» [24, с. 4].

Після такого «піднесення» у вигляді наукової монографії про Д. І. Яворницького на початку 1970-х рр. знову настає тривалий період забуття імені та праць дослідника через нову хвилю тиску тоталітарної системи в СРСР. Вже друга «історіографічна реабілітація» для Д. І. Яворницького відбувається у другій половині 1980-х рр., коли під гаслами курсу «перебудови» починається знищення «білих плям» у історіографії та історичній науці. Тоді, у 1989 р. перевидається праця Д. І. Яворницького «Дніпрові пороги», яка є унікальним історичним джерелом до вивчення географії та історії закритих нині водами Дніпрогесу Дніпровських порогів [2, с. 6]. Загалом, з кінця 1980-х рр. відбувається поступовий процес повернення у коло наукових інтересів як і дослідження самої постаті Д. І. Яворницького, так і переосмислення його наукового доробку. Нарешті відбувається признання великого вченого, що

знаходить реалізацію в науковій конференції 1990 р. яка була присвячено 135-річчю з дня народження дослідника [5].

Наступний етап повернення постаті Д. І. Яворницького пов'язаний з періодом незалежної України. Саме у 1990-ті рр. для відтворення історіографічних образів Д. І. Яворницького видаються статті у різних збірках: «Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького: Збірник статей» [17], «З минувшини Подніпров'я: збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої міжнародному дню музеїв» [10], «Регіональне та загальне в історії. Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду» [19] та інших.

Серед провідних дослідників наукової спадщини та особистості Д. І. Яворницького у 1990-ті роки стає М. П. Ковальський, засновник історіографічної школи Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Перші нариси статейного характеру, а саме «Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д. І. Яворницького» [12], «Місце Д. І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі» [13] та «Нове про Д. Яворницького» [14] публікуються у загальновідомих наукових збірках. В дослідженнях М. П. Ковальського вперше відбувається переосмислення внеску творчої діяльності Д. І. Яворницького у процес формування вітчизняного історіографічного процесу. Саме Ковальському належить глибоке обґрунтування актуальності створення комплексної біографії Д. І. Яворницького [2, с. 7].

Особливе місце серед дослідників періоду незалежної України посідає С. В. Абросимова. Її перу належить праця про Д. І. Яворницького [1] та статті, присвячені науковцю. С. В. Абросимова розглядає постать ученого не тільки як дослідника, а й «характерика-запорожця» [23, с. 5]. Окремої уваги заслуговує її стаття «Енциклопедист козаччини» [2], де наводиться огляд історіографії та основні біографічні відомості про Дмитра Івановича. Світлана Вікторівна стояла біля витоків багатотомного видання «Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького», вона зробила величезний внесок у дослідження цієї епістолярної спадщини. Від першого видання дотепер маємо вже 7 томів унікальних джерел [8].

Традиція дослідження постаті Д. І. Яворницького продовжується в межах дослідницької роботи науковців Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, які розкривають роль вченого у процесі формування археологічної спадщини Надпоріжжя та місцевого наукового осередку. Мова йде про статтю І. Ф. Ковальової «Внесок академіка Д. І. Яворницького у розвиток археології України» [11].

З останніх ґрунтовних публікацій, де підведено підсумок багаторічним історіографічним та історичним дослідженням життя і діяльності Д. І. Яворницького, необхідно назвати згадану працю С. І. Світленка «Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві» [20].

Свідченням постійної уваги до постаті Д. І. Яворницького є наукові конференції – Всеукраїнські Яворницькі наукові читання. Наприклад, IV-ті читання були присвячені 165-річчю від дня народження академіка Д. І. Яворницького. Тези доповідей учасників розкривають різні аспекти творчої спадщини відомого історика [26]. Можна сподіватися, що у 2025 р. будуть проведені чергові Яворницькі читання, присвячені 170-річчю від дня народження видного ученого, де будуть представлені новітні оригінальні дослідження.

Висновки. Отже, бачимо непростий та багатовимірний шлях переосмислення як самої постаті Д. І. Яворницького, так і його наукової спадщини в історіографічній традиції, який, безумовно, ще не завершений і має великий потенціал для майбутніх розвідок.

Бібліографічні посилання

1. Абросимова С. В. Дмитро Іванович Яворницький. Запоріжжя, 1997. 59 с.
2. Абросимова С. В. Енциклопедист козаччини. *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 4–46.
3. Авчинников А. Г. Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий: К 30-летию литературно-ученой деятельности. Екатеринбург, 1914. 16 с.
4. Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук., 1923. Т. 1 : Літописи. 138 с.
5. Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І. Яворницького: матер. наук.-практ. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження вченого. 26–27 жовт. 1990. Дніпропетровськ, 1991. 80 с.
6. Гапусенко І. М. Дмитро Іванович Яворницький. Київ : Наук. думка, 1969. 60 с.
7. Дорошенко Д. І. Дмитро Іванович Яворницький: До 30-літнього ювілею його наукової діяльності. *Рада*. 1913. №269. 3 с.
8. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького : кат. музейн. колекції / Дніпропетр. іст. музей імені Д. І. Яворницького, Дніпропетр. від-ня Ін-ту укр. археографії АН України; [уклад.: С. В. Абросимова та ін. ; ред.: Г. П. Калиниченко та ін.]. Вид. 2-ге, допов. Дніпропетровськ: Пороги, 1992. 221; Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 7: Листи вчених, діячів культури, літератури, мистецтва та шанувальників старовини до Д.І. Яворницького / Укладачі: Я. Бандур, В. Бекетова, Н. Василенко [та ін.]; за заг. ред. Н. Василенко. Дніпро: Ліра, 2021. 800 с.
9. Єфремов П. Письменник кольорист (До українського літературного руху на Катеринославщині). *Молитва богу невідомому: Літературно-критичні статті*. Дніпропетровськ, 1993. 54 с.
10. З минувшини Подніпров'я: зб. матер. наук. конф., присвяченої міжнар. дню музеїв / С. В. Абросимова, В. М. Бекетова, А.Н. Стежар. Дніпропетровськ, 1995.

11. Ковальова І. Ф. Внесок академіка Д. І. Яворницького у розвиток археології України. *Регіональне та загальне в історії*. Дніпропетровськ, 1995. С. 39–41.
12. Ковальський М. П. Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д.І. Яворницького: (Деякі роздуми історика). *Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: матер. наук. читань Д. І. Яворницького*. Запоріжжя, 1993. С. 101-110.
13. Ковальський М. П. Місце Д. І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі. *Вчений-подвижник*. Дніпропетровськ, 1991. С. 3–10.
14. Ковальський М. П. Нове про Д. Яворницького. *Бористен*. 1993. №8. С. 8–11.
15. Колпакова О. О. Образи Дмитра Івановича Яворницького в історіографії. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України : міжвузів. зб. наук. пр.* / відп. ред. А. Г. Болебрух. Д., 2008. С. 93–104.
16. Москвич Л. Г. Ленінське ставлення до спадщини минулого (на прикладі видатних істориків АН УРСР). *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. 1970. № 3. С. 30–52.
17. Новицький М. Вшанування Д. І. Яворницького з приводу 30-ліття його ученої діяльності. Катеринослав : Дніпр. хвилі, 1913. 4 с.
18. Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: матер. наук. читань Д. І. Яворницького: зб. ст. Запоріжжя, 1993. 112 с.
19. Регіональне та загальне в історії: тези міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. Дніпропетровськ, 1995.
20. Світленко С. І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві: моногр. / 2-ге вид. Дніпро.: ЛІРА, 2017. 312 с.
21. Строменко В. Дмитрий Иванович Эварницкий (К 30-летнему юбилею его научно-ученой деятельности). Южная заря, 1913. 3 с.
22. Сумцов Н. Ф. Дмитрий Иванович Эварницкий. Южный край, 1913. 5 с.
23. Шаповал І. М. В пошуках скарбів. Київ : Рад. письменник, 1969. 296 с.
24. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Київ, 1972. 258 с.
25. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т./ Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1990-1993.
26. IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання, присвячені 165-річчю від дня народження академіка Д.І. Яворницького. 6.11.2020, м. Дніпро: тези доповідей / відп. ред. д-р іст. наук, проф. С.І. Світленко. Дніпро: Ліра, 2020. 176 с.

Секція 2. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ

Оксана Колесник

завідувачка відділу «Робоча група по підготовці тому «Звід пам'яток історії та культури Дніпропетровської області» Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ТОМУ «ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ» В 2015–2023 РР.

Постановка проблеми. «Звід пам'яток історії та культури України» (далі – «Звід») – фундаментальне 28-томне енциклопедичне науково-довідкове видання про усі відомі пам'ятки історії та культури, що розташовані на території нашої держави та українських пам'яток зарубіжжя, які мають історичну, наукову або художню цінність. В Україні над «Зводом» почали працювати на початку 1980-х рр. Однак у 1990-х рр. під впливом різних факторів робота над обласними томами «Зводу» фактично завмерла.

У Дніпропетровській області активізація підготовки «Зводу» пов'язана з розпорядженням голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від 25 липня 2001 р. № 301-р «Про видання тому «Звід пам'яток історії та культури України. Дніпропетровська область», яким створено робочу групу з підготовки видання в складі Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей (далі – Центр) та затверджено склад обласної редколегії.

У 2015–2023 рр. за підтримки управління культури, туризму, національностей і релігій Дніпропетровської ОДА за матеріалами «Зводу» було опубліковано 11 збірок статей про пам'ятки районів і міст Дніпропетровської області. Подібний формат видання допомагає систематизувати багаторічні напрацювання і розширити діалог з науковою спільнотою, який наразі є особливо необхідним для відходу від односторонніх трактувань і суб'єктивних уподобань, та провести апробацію матеріалів.

Сучасний стан дослідження особливостей і проблем регіональної підготовки томів «Зводу» загалом бажає кращого. Наразі в історіографії зустрічаються лише розвідки, які переважно торкаються загальних методологічних рекомендацій, великих тематичних комплексів проблем і

розглядають підготовку «Зводу» через призму пам'яткоохоронної діяльності [1, 2, 3, 6]. Однак відразу ж зауважимо, що певні регіональні особливості у них усе ж таки наводяться. Така ситуація виникла передусім через те, що більшість розвідок про підготовку «Зводу» здійснена київськими науковцями – співробітниками Інституту історії України Національної академії наук України. З одного боку, куратори видання з Києва бачать яка ситуація склалася по країні загалом, а з іншого – не мають змоги постійно відстежувати регіони. Наразі найбільший доробок з проблем підготовки «Зводу» та збереження пам'яток упродовж ХХ ст. мають: Н. Г. Ковпаненко, С. І. Кот, В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, Т. І. Катаргіна, Г. Я. Рудий та ін.

Основними **джерелами** із заявленої теми є збірки серії «Пам'ятки історії та культури Дніпропетровської області» (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України»)), наповнення яких побудоване за адміністративно-територіальним, алфавітним і видовим принципами. Відмітимо також, що коло першоджерел для підготовки матеріалів видань є досить широким: облікова документація на пам'ятки; Закони України, Укази Президентів України, Постанови Верховної Ради України, нормативно-правові акти в сфері охорони культурної спадщини; картографічні та фотоматеріали, що фіксують стан об'єктів культури у різні роки тощо.

Виклад основного матеріалу. До середини 2010-х рр. науковими співробітниками Центру та робочої групи з підготовки «Зводу» було зібрано інформацію про уже відомі пам'ятки історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, виявлено велику кількість нових об'єктів культури, накопичено значний масив допоміжних матеріалів (фотографії, карти, схеми, плани будинків та споруд господарського призначення). Так, наприклад, на території області нині на державному обліку перебуває майже 13 000 об'єктів культурної спадщини за 4 видами (археологія, історія, архітектура та монументальне мистецтво), серед яких найбільше пам'яток археології. Триває також робота з підготовки переліків пам'яток для набуття ними статусу щойно виявлених об'єктів і коли вона буде завершена, то кількість пам'яток збільшиться ще на декілька тисяч.

З 2002 р. спеціалістами Центру проводяться комплексні обстеження територій усіх районів та міст Дніпропетровської області. Матеріали, зібрані під час розвідок, лягли в основу статей, які були підготовлені на кожному пам'ятку історії та культури. У 2015 – 2023 рр. частина таких статей була систематизована та опублікована в 11 збірках: по містах – 4 (Нікополь, Марганець, Покров і Кривий Ріг), по районах – 7 (із них 5 збірок згідно старого районування, 2 – по новим районам). Кожна збірка готувалася із врахуванням, так би мовити, існуючих реалій: вносилися уточнення про перейменування

населених пунктів, проспектів, вулиць та площ; відображався сучасний стан об'єктів (зовнішній вигляд пам'яток та їх збереженість; стан надмогильних споруд на індивідуальних і братських могилах та підпоховання непохованих останків воїнів Червоної армії, знайдених у результаті пошукових робіт; реконструкції пам'ятників тощо). Загалом до 11 книг увійшло 20 археологічних та історичних нарисів, 3 204 статті на 6841 об'єкт. Видані збірки є різними за обсягами тексту та кількістю об'єктів. Так, наприклад, до видання по м. Марганець, що має обсяг 186 сторінок, крім 2 нарисів увійшло 43 статті на 65 об'єктів, а до Солонянського району – 2 нариси, 568 статей на 1013 об'єктів за обсягу в 526 сторінок [4, 5].

Видання окремих збірок за матеріалами «Зводу» викликало пошвавлення у співпраці Центру з науковими установами, вищими навчальними закладами та музеями області. Так у різний час до роботи над історичними й археологічними нарисами та написанням статей залучалися співробітники Інституту археології НАН України (С. В. Полін, М. М. Дараган), Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (В. В. Грибовський), Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (О. В. Ромашко, З. П. Маріна, Ромашко О. В., С. І. Світленко, А. Г. Венгер), Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» (І. О. Кочергін, Г. К. Швидько), Придніпровської державної академії будівництва та архітектури (О. В. Харлан), Криворізького національного університету (В. В. Стецкевич), Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (О. В. Старік, Н. М. Шейміна, Л. М. Чирич, В. М. Сацута та ін.), Криворізького історико-краєзнавчого музею (О. О. Мельник) та ін.

Важливим у підготовці матеріалів до обласного тому «Зводу» також є те, що це відбувається паралельно із процесом декомунізація, очищенням публічного простору від маркерів радянської ідеології (пам'ятники партійним і державним діячам, меморіальні дошки та пам'ятні знаки, якими відзначали важливі події та позначали місця, пов'язані із встановленням влади рад або виступами партпрацівників тощо).

Висновки. Дніпропетровська область у силу свого географічного розташування та багатого на визначні події минулого наразі є одним із лідерів по кількості пам'яток археології, історії, архітектури та монументального мистецтва. Однак через велику кількість інформації, обмеженість людських ресурсів і низку інших обставин формування тому «Зводу» по нашій області було вирішено розбити на частини, що дозволило одночасно систематизувати напрацьовані упродовж декількох десятиліть матеріали, провести їх апробацію, відстежити наявність зацікавленості у подібних виданнях не лише серед

науково-культурних закладів, а й серед пересічних громадян. Варто також відмітити, що процес підготовки тому по Дніпропетровській області є досить цікавим із наукової точки зору в плані особливостей проведення політики декомунізації, що пов'язано з великою кількістю перейменованих топонімів та наявністю до середини 2010-х рр. великої кількості пам'ятників діячам радянського часу.

Бібліографічні посилання

1. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 192 с.
2. Ковпаненко Н. Г. Проблеми висвітлення мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України». Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 120 с.
3. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко (заст. голови), С. І. Кот (відп. ред.), М. Т. Пархоменко, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 486 с.
4. Пам'ятки історії та культури міста Марганець (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Упорядники Л. М. Голубчик, О. С. Колесник, Т. А. Царенко. Дніпро: Журфонд, 2018. 186 с.
5. Пам'ятки історії та культури Солонянського району (За матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Упорядники Л. М. Голубчик, О. С. Колесник, Т. А. Царенко. Дніпро: Журфонд, 2019. 526 с.
6. Хрящевська Л. М. Охорона та збереження пам'яток історії та культури. Миколаїв: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 206 с.

Святослав Чирук

*кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи
КП «Музей історії Дніпра» Дніпровської міської ради*

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В КАМ'ЯНЦІ СТАРОЖИТНІЙ У XVIII СТ.

Постановка проблеми. Історична демографія Запорізької Січі є однією з найменш розроблених тем в історії козацтва. При цьому дослідження в цьому напрямку можуть не тільки доповнити наші знання з демографічної історії, але і допомогти більше дізнатися про соціально-економічне життя та історію козацького повсякдення періоду Нової Січі, що прямо пов'язано з функціонуванням цього протодержавного утворення.

Одними з найбільш заселених регіонів Запорізької Січі були Кодацька та Самарська паланки. Частина поселень, які існували на території цих паланок,

сьогодні входять до складу міста Дніпро. Одним із найбільших було поселення Кам'янка Старожитня або Кам'янка Лівобережна на лівому березі Дніпра. Утворене ще у XVII сторіччі біля Кодацького перевозу, поселення суттєво розрослося. В якості його виселків постали: обухівські хутори (сучасне селище Обухівка), Горянівка, Ломівка, Березаніка, Мовчанівка (на сьогоднішній день не існує), тобто фактично вони займали більшу частину сучасного Амур-Нижньодніпровського району міста Дніпро і навіть більше. Тобто дослідження історії цього поселення може суттєво допомогти в дослідженні історії міста Дніпро загалом.

В адміністративному плані поселення відносилось до Самарської сотні Гетьманщини, а згодом – Самарської паланки Нової Січі. У церковному плані поселення відносилось до Старокодацької намістії. Сповідні розписи, створені священиками Преображенської церкви містять важливу інформацію з історичної демографії даного поселення. Документи зберігаються в Центральному державному історичному архіві України [4].

Частково історико-демографічні питання часів Нової Запорізької Січі на основі цих документів висвітлювались Любов'ю Гісцовою [3], утім, оскільки це було дослідження джерелознавчого характеру, дослідниця підрахувала тільки загальну кількість населення, у тому числі – зі статевою та становою розбивкою.

Мета цього пілотажного дослідження полягає в тому, щоби з'ясувати демографічну ситуацію в поселенні Кам'янка Старожитня станом на 1766 рік, у тому числі: статево-вікову структуру населення, коефіцієнт маскулізації населення, шлюбну структуру, а також сумарний коефіцієнт народжуваності, середній вік укладання шлюбів тощо.

Виклад основного матеріалу. Сповідний розпис з Кам'янки Старожитньої за 1766 рік повідомляє достатньо точну інформацію про вік мешканців селища. Розрахований на його основі індекс Віпла, який перевіряє скупчення заявленого віку у вікових групах, які закінчуються на «0» та на «5» (тобто «округлення» віку респондентами) становить 125. Згідно із типовою таблицею ООН – це є нижньою межею «добрих даних», що загалом непогано для аналогічних українських джерел XVIII сторіччя [2, с. 157]. Згідно зі сповідним розписом загальна чисельність населення становила 680 осіб (345 чоловіків і 335 жінок). Коефіцієнт маскулізації (тобто перевищення чисельності чоловіків над кількістю жінок) був досить невеликим і знаходився на рівні 102,99. Тобто співвідношення жінок і чоловіків було нормальним, з незначним переважанням чоловіків (значне переважання кількості чоловіків над кількістю жінок простежувалось тільки серед духовенства) (див. таб. 1).

Населення поділялося на 3 стани: духівництво, військові (козацтво) і посполиті (селяни). Більшість населення була представлена посполством (64,6 %), на другому місці були військові (козаки) – 28,1 %, менше за всіх було духовенства – 7,4 %. Цікаво, що у Пирятинській протопопії Гетьманщини ситуація була дещо відмінною. Посполиті становили 42,6 % населення, козацтво – 47,1 %, духовенство – 2,3 % (втім, дворові були пораховані окремо. Разом з ними це буде десь 7,8 %) [2, с. 167].

Таблиця 1

Коефіцієнт маскулізації. Кам'янка Старожитня. 1766 рік.

Стан	Коефіцієнт маскулізації	Кількість чоловіків	Кількість жінок
Духовенство	127,27	28	22
Козаки	109,89	100	91
Посполиті	97,75	217	222
разом	102,99	345	335

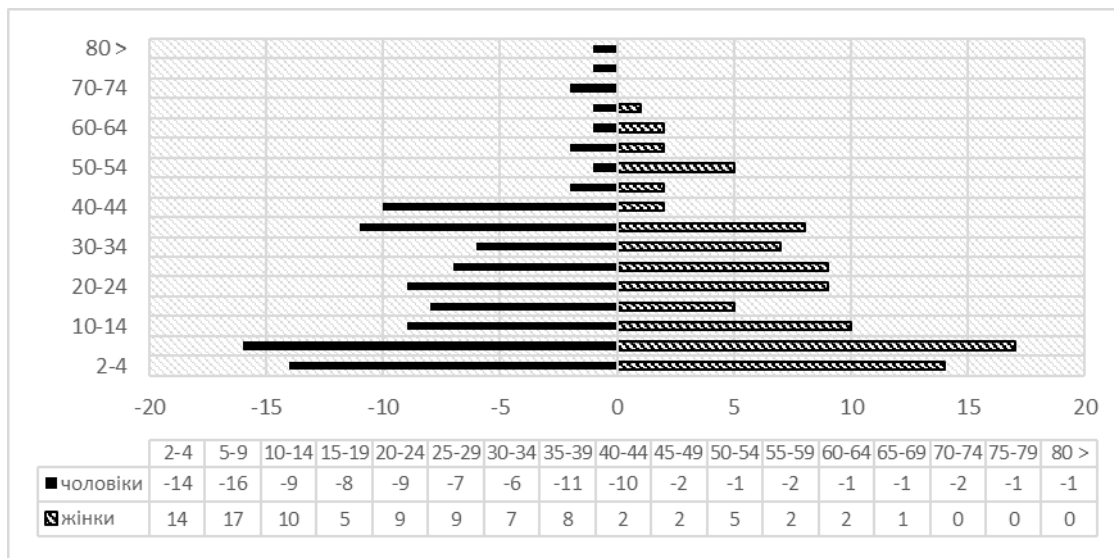
Слід відзначити, що у документі також фіксуються ще дві категорії населення – дворові та служителі. Дворові фіксувалися тільки в родинах духовенства, служителі – серед духовенства та козацтва. В родинах посполитих ані служителів, ані дворових не було.

В цілому служителів разом із їхніми родинами налічується 30 осіб, що складає 4,4 % населення. Із них власне служителями було зазначено 15 осіб (7 чоловіків та 8 жінок). При цьому 5 із 8 жінок були у віці до 20 років, а 4 з 7 чоловіків – у віці до 25 років. Тобто більша частина служителів були молодими людьми без власної родини. Сімейних служителів було лише двоє. Обидва працювали в козацьких господарствах (у господарствах Якова Покивайла та Трохима Іваніва). Загалом служителі допомагали у 7 господарствах, з яких 3 відносились до духовного стану, а 4 – до козацького.

Статевікова структура населення належала до прогресивного типу (багато дітей, мало людей похилого віку). При аналізі статево-вікової структури слід враховувати особливість джерела (до сповідних книг не включали дітей віком до 2 років). Слід зазначити, що структура населення козацького стану містить дві цікаві особливості – у віці 70 і більше років в живих залишались тільки чоловіки (зазвичай – навпаки). Окрім того, наявна неприродна диспропорція у віці 40-44 роки та 45-49 років на користь чоловіків (див. діаграма 1).

Діаграма 1

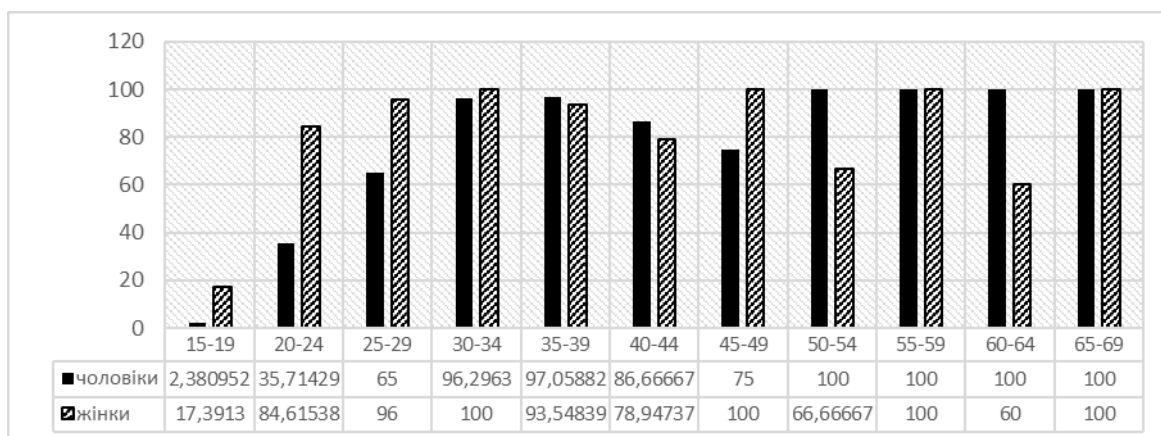
Статеві-вікова структура Кам'янки Старожитньої, 1766 р.

Шлюбна структура населення демонструє побутування загальної шлюбності (шлюб уклали практично всі чоловіки та жінки), а також – скорочення частки одружених чоловіків у віці 45-49 років, що свідчить про цей вік як вік першого вдівства. У віці після 50 років частка заміжніх жінок демонструє коливання, тоді як чоловік залишається на сталому рівні. Це свідчить про брак чоловіків і високий попит на них на шлюбному ринку (див. діаграма 2).

Діаграма 2

Шлюбна структура Кам'янки Старожитньої, 1766 р., %

Середній вік укладання шлюбів у чоловіків був вищим ніж у жінок і становив 25 років проти 18. Існували також відмінності у віці укладання

шлюбів між станами. Пізніше за все уклали шлюб чоловіки з духовенства (у віці 28 років), а також жінки з козацтва (21 рік) (див. таб. 2).

Таблиця 2

Середній вік укладання шлюбів

Стан	чоловіки	жінки
Духовенство	28,33	17
Козаки	25,82	20,56
Посполиті	24,57	16,55
разом	25,26	17,67

У шлюбах, переважно, старшим був чоловік. Було зафіксовано лише 8 випадків шлюбів, старшим партнером в яких була жінка (7 із них – серед посполитих) (див. таб. 3).

Таблиця 3

Старший партнер (абсолютні значення)

Стан	чоловік	жінка
Духовенство	11	0
Козаки	38	1
Посполиті	79	7
разом	128	8

Шлюби між однолітками були рідкістю. Віковий лаг між партнерами, переважно, становив 1–5 років. Випадки великого вікового лагу (понад 10 років), зазвичай, мали місце серед посполства (див. таб. 4).

Таблиця 4

Віковий лаг між шлюбними партнерами (абсолютні значення)

стан	0	1-5	6-10	10 i>
Духовенство	0	8	2	2
Козаки	2	23	12	8
Посполиті	1	52	38	18
разом	3	83	52	28

Попри певну умовність отриманих даних, маємо відносні показники, які дають змогу побачити тенденції в народжуваності за доволі тривалий період.

На діаграмі чітко видно просідання народжуваності у 1760 році (див. діаграма 3). Відомо, що в цей час на Запорізькій Січі вирувала епідемія чуми [1, с. 146]. При цьому епідемія більше вплинула на зниження народжуваності серед посполитих аніж серед козаків (див. діаграма 4). Спад народжуваності 1739 року міг бути наслідком військових дій за часів російсько-турецької війни 1735-1739 років. Причини інших коливань іще слід з'ясувати. До кризових років слід віднести: 1732, 1734, 1736, 1739-40, 1742, 1744-45, 1748, 1751, 1757 і 1760. Слід мати на увазі, що зниження народжуваності не завжди рік в рік збігалось з кризою, а могло відставати орієнтовно на рік.

Діаграма 4

Динаміка народжуваності в Кам'янці Старожитній. 1730-1764 рр., %

Найвищою була народжуваність серед духовенства, рівні народжуваності у козацтва та посполства не сильно відрізнялися. При цьому найвищі показники шлюбності спостерігалися саме серед посполитих, а найменшими були серед козаків (див. таб. 5).

Таблиця 5

Загальні коефіцієнти народжуваності та шлюбності для різних станів.

Кам'янка Старожитня, 1730-1764 рр., %

Стан	Загальний коефіцієнт народжуваності, 1730-1764 рр., %	Загальний коефіцієнт шлюбності, 1730-1764 рр., %
Духовенство	64,21	12,7

Козаки	46,23	9,12
Посполиті	43,09	13,9
разом	51,18	16

На основі наявних даних також були обраховані сумарні коефіцієнти народжуваності (загальна кількість дітей, яких могла народити одна жінка впродовж життя) для різних соціальних груп (див. таб. 6). Ці коефіцієнти, вочевидь, неточні, оскільки не враховують померлих дітей. При цьому рівні коефіцієнтів залишаються високими навіть без урахування поправки на дитячу смертність, що на нашу думку може свідчити про недооблік жінок або високу жіночу смертність.

Таблиця 6

Сумарні коефіцієнти народжуваності (плідності) для різних станів.

Кам'янка Старожитня, 1730-1764 рр.

Стан	Сумарний коефіцієнт народжуваності
Духовенство	11,25
Козаки	5,83
Посполиті	8,8
разом	9,93

Як видно з таблиці, сумарний коефіцієнт народжуваності у Кам'янці Старожитній був на рівні природної народжуваності (тобто народжуваність не контролювалася, а шлюбність була загальною). Найбільше дітей народжували представники духовенства, дещо менше – посполиті, а найменше – козаки. Останнє, ймовірно, було пов'язано із вищим середнім віком укладання шлюбів серед жінок-козачок.

Висновки. Частка козаків у Кам'янці Старожитній була вдвічі меншою аніж в Пирятинській протопопії Гетьманщини, що може свідчити про те, що на Запоріжжі бути козаком було менш принадно аніж у Гетьманщині. Саме в козацьких родинх мешкали служителі з родинами, що може свідчити про більшу заможність козаків порівняно із посполитими (в яких не було служителів взагалі) та духовенством (в яких були лише служителі-одиначки). Середній вік укладання шлюбів серед чоловіків-козаків становив близько 26 років, що було трохи вище аніж серед посполитих (близько 25 років), але менше ніж у духовенства (28 років). Утім, цікаво, що середній вік укладання шлюбів серед жінок з козацького стану був найвищим (близько 21 року)

порівняно з іншими станами (близько 17 років). Це впливало на середній коефіцієнт народжуваності (загальну кількість дітей, яких народжувала жінка впродовж життя) – серед козаків він був найнижчим (близько 6 дітей) порівняно з іншими станами. Коефіцієнт шлюбності серед козацтва також був найнижчим, у той час народжуваність була майже на тому ж рівні, що й у посполитих, але значно меншою ніж у духовенства. Схоже, що серед козаків існувала дещо відмінна модель шлюбно-сімейних стосунків ніж серед посполитих та духовенства. Для селян (посполитих) велика кількість дітей була економічно доцільною через те, що вони могли допомагати в господарстві. Вони рано одружувалися і народжували багато дітей. Представники духовного стану одружувалися пізно, бо відклали шлюб, ймовірно, через навчання, але потім намагалися компенсувати це шлюбами зі значно молодшими (на 10 років) жінками, аби вийти на високі показники народжуваності і також мати багато дітей. Натомість козаки, вочевидь, прагнули обмежити кількість дітей, оскільки чоловіки, ймовірно, через службу, одружувалися доволі пізно, але шлюби укладали з жінками не надто молодшими за них. Можна припустити, що саме з жінками серед козацтва могли переходити певні статки. В середньому шлюб тривав близько 15–20 років, бо близько 40 років наступав період першого вдовства.

Відтворені на основі модельних даних, показники народжуваності демонструють, що її динаміка для козаків та посполитих не відрізнялася, утім виявлено низку кризових років, серед яких війна 1735–1739 років та чума 1760 року.

Кількість чоловіків не надто перевищувала кількість жінок (а серед посполитих жінок було навіть більше), утім завищені результати коефіцієнтів сумарної народжуваності попри відсутність поправки на померлих, натякають на недооблік жінок. Структура населення козацького стану містить дві особливості – досить велику кількість чоловіків у віці 70 і більше років разом із відсутністю жінок, попри те, що зазвичай тенденція прослідковувалась зворотна. Це може бути впливом краще фізичної форми чоловіків-козаків аніж чоловіків з інших станів. Окрім того, серед козаків наявна неприродна диспропорція у віці 40–44 роки та 45–49 років на користь чоловіків. Когортний аналіз вказує на проміжок часу між 1717 та 1726 роками, тобто періодом коли козаки змушені були знаходитись на території Османської імперії і, ймовірно, не мали можливості одружитися.

Бібліографічні посилання

1. Андреева С. Організація боротьби з чумою на запорозько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. Південна Україна XVIII-XIX століття. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. 1999. № 4 (5). С. 143–151.
2. Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів : Укр. катол. ун-т, 2023. 420 с.
3. Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької Запорозької хрестової намістії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових. *Січеславський альманах*. 2006. № 2. С. 20–27.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127. Оп.1017. Спр.9.

Ольга Посунько

*кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри історії України*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ІСТОРІЯ ПАВЛОГРАДСЬКОГО ПОВІТУ У МАТЕРІАЛАХ СУДІВ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇХ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Постановка проблеми. Для краєзнавців все ще актуальним залишається пошук нових джерел до історії Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. – періоду активного імперського опанування її територій. Втрати документів зазначеного періоду, наприклад, з Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО), непоправні. Тим важливіше максимально ввести все наявне до наукового обігу, наповнити хоч і фрагментарними, та все ж свідченнями загальну мозаїчну картину.

Серед краєзнавців поки не надто популярними є матеріали різних місцевих установ вказаного періоду, зокрема судів. Насправді, вони містять цінний матеріал стосовно проблем соціальної історії краю, економічного розвитку, дають можливість «залюднити», тобто наповнити іменами реальних людей окремі фрагменти історії.

Мета дослідження: окреслити коло матеріалів судових та дотичних до них установ, які містять інформацію до історії Павлоградського повіту вказаного періоду.

Виклад основного матеріалу. Павлоградський повіт виник як окрема одиниця з часу створення Катеринославського намісництва згідно іменного указу від 30 березня 1783 р. [6, с. 889)] і, не дивлячись на подальші зміни

намісницв/губерній та їх обрисів, завжди був присутній як адміністративно-територіальна одиниця. Вже у 1784 р. тут було відкрито перші повітові судові установи. Оскільки повіт був не досить добре залюднений, то деякі інституції відкривалися на два повіти, допоки вирішувалися питання з кадрами і заселенням краю. Документи ДАДО свідчать, що на два повіти, Павлоградський і Новомосковський, існувала спільна нижня розправа - судова установа I-ї інстанції для селян [3]. На два повіти, Павлоградський та Маріупольський, з 1784 р. існувала дворянська опіка, яка активно співпрацювала з судами та виконувала деякі їх функції стосовно дворянства [2]. На ці ж повіти працював спочатку повітовий суд [4]. Є також опосередковані відомості, що міста Павлоград та Новомосковськ на початках входили до зони контролю катеринославського магістрату. Магістрати, які відомо, за реформою 1775 р. крім повноважень самоуправління, виконували і судові функції стосовно міщан [7, с. 49]. У 1792 р. названі містечка виключалися з відомства катеринославського магістрату, отже почали управлятися власними міськими структурами [1, арк.44].

Попри дефіцит чиновників і взагалі людей освічених, повітові структури Павлограду розпочали роботу, принаймні її бюрократичну складову, за усіма вимогами. А вимагалася від чиновників, насамперед, впорядкована документація. Спільним для віх установ було ведення «журналів» (фактично щоденних протоколів роботи), реєстрів вхідної і вихідної документації. Наприклад, в описі справ об'єднаної Павлоградської і Новомосковської нижніх розправ зазначаються наступні види діловодства: «Настольный регистр вотчинным и тяжбыным делам», «Настольный регистр вступившим указам, повелениям и другим текущим делам», «Книга для записи судебных пошлин», «Книга для записи казначейских дел», «Дневные журналы», «Ведомость для вписывания протоколов», «Книга для записи пошлинных денег с явочных прошений», «Регистр докладам и перепискам о колодниках и отработке ими украденного», «Настольный регистр денежной казны прихода и расхода расправы» [3, арк. 1–7]. Велика кількість паперової роботи була справжнім випробуванням для канцеляристів, оскільки саме за впорядкованою документацією перевіряючі складали враження про якість роботи судів.

З початку ХІХ ст. стали досить регулярно практикуватися внутрішньо губернські перевірки усіх повітових установ, зокрема і судів. Звіт однієї з них, проведеної за ініціативи і з безпосередньою участю катеринославського цивільного губернатора Н. М. Лонгінова восени 1833 р., зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Цей документ у друкованому вигляді розсилався від Катеринославського губернського правління «присутственным местам», які і перевірялися, для

викорінення недоліків. Він має 19 аркушів з двостороннім друком, датований вже груднем 1834 р. Матеріал подається стосовно кожної установи окремо з вказівкою на повіт. Зокрема, по Павлоградському повіту інспектувалися повітовий суд, дворянська опіка, нижній земський суд і міська поліція, міська ратуша та інші установи, які перебували у відомстві повітвої влади.

Ревізія відбувалася у традиційному ключі: перевірялася насамперед впорядкованість паперів. Серед документації, яку комісія воліла бачити названо: щоденні журнали «присутствия» з вказівкою дати, часу прибуття всіх членів установи, підписами під щоденними записами; реєстри вхідної і вихідної документації (біля запису про отримані укази мали бути відмітки про виконання); відомість протоколам; настільний реєстр справ; фінансовий настільний реєстр; книги для запису кріпосних актів, книги для запису вірчих листів [8, арк. 4 – бзв.].

Ретельно фіксувалася кількість справ, які перебували на розгляді установи і кількість невіршених справ. Павлоградський повітовий суд нарівні з Верхньодніпровським отримали найбільше зауважень, чимало було претензій до павлоградської поліції [8, арк. 17 зв.]. Їм направлялися укази з «сильнейшим подтверждением», щоб закінчили справи, які дуже довго не знаходили вирішення; щоб ліквідували недоліки, на які вказала перевірка.

Зокрема, у Павлоградському повітовому суді на 17 грудня 1833 р. значилося 262 незавершені справи, але з вини самого суду – 79. Інші, мовляв, через недопрацювання інших посадовців та структур. Звертає увагу на себе справа, яка дуже повільно вирішувалася – про відставного капітана Горорчакова за прийом селян-втікачів і насильство над селянками. Комісія помітила, що запит суду про доставку свідків був здійснений ще у жовтні 1832 р, а потім повторно аж у жовтні 1833 р, коли вже було відомо про приїзд ревізійної комісії [8, арк. 6].

По Павлоградській ратуші, яка теж виконувала судові функції для міщан, було 28 невіршених справ, з яких одна кримінальна. Ратуша на той час під контролем мала 4837 міщан (2465 чол. статі і 2372 жін. статі) [8, арк. 13 зв.]. Для порівняння зауважимо, що цей же документ у Новомосковську зазначає населення 7916 осіб, а в Олександрівську всього 1790 осіб [8, арк. 13]. У володінні ратуші перебувало 18000 десятин міської землі; 985 дерев'яних будинків. У місті проживало 4 купці 3-ї гільдії. Міський річний дохід становив у 1833 р. 5995 рублів 42 копійки, з яких на час перевірки у грудні були витрачено 5415 рублів 70 копійок. Прикметно, що у тому ж Новомосковську, за умови більшої кількості населення і наявності 65 купців, річний дохід був 3748 рублів 27 копійок [8, арк. 13 зв.].

Ревізори фіксували також стан приміщень повітових структур. У Павлограді досить позитивно оцінили лікарню, хоч будівля була стара і вимагала ремонту; у поганих умовах перебувало казначейство з мокрими стінами і відповідно неприпустимими умовами для збереження документів. Але найбільше зауважень ревізорів викликала павлоградська в'язниця. Матеріали даної ревізії свідчать, що там перебувала найбільша кількість ув'язнених – 62 особи. Звісно, у катеринославському тюремному замку утримувалося 76 в'язнів, але ж і населення Катеринослава було вдвічі більше, і місто виконувало функції губерньського центру. По повітовим містам ситуація мала наступний вигляд: у Новомосковську – 35 в'язнів, Бахмуті – 32, Олександрівській фортеці – 55, Слов'яносербську – 23, Верхньодніпровську – 11; у таганрозькому тюремному замку 56 осіб [8, арк. 16 зв.]. Також у звіті відзначалося, що лише у Павлограді немає розподілу злочинців на певні категорії: вбивці сидять разом з дрібними правопорушниками

Взявши до уваги інформацію про в'язницю, а також скупі дані, які подекуди трапляються в інших збірках і документах, можна припустити, що Павлоградський повіт за своїми обставинами життя схожий зі східними прикордонними повітами Катеринославського намісництва, потім губернії. Ці повіти були менш освоєні, ближче розташовувалися до земель Війська Донського і вважалися більш небезпечними для обивателя. У 1791 р. дворяни Павлоградського повіту навіть ініціювали створення команди з власних підлеглих для захисту поміщиків від розбоїв [2, арк. 3 зв.].

Втім і самі поміщики не гембували використовувати своїх селян для організації наїздів на сусідські маєтки і в такий спосіб «вирішували» свої спори про землі, межу, селян втікачів. Такими записами рясніє досить інформативний опис справ втраченого фонду Павлоградського повітового суду, де колись зберігалося більше 600 справ, про що і залишилися записи [4]. За ними можна отримати інформацію про власників окремих сіл, про конфлікти між поміщиками і селянами і між самими поміщиками. Серед поміщиків-власників зустрічаємо прізвища: Герсєванова, Коха, Лосєва, Герцевича, Галича, Глоби, Ковалєвського та інших

Висновки. Вищеназвані матеріали, можливо, і не дають повної інформації про події життя Павлоградського повіту у визначений час, та все ж в умовах дефіциту першоджерел можуть доповнювати загальну картину. Звернувшись до документів судових та пов'язаних з ними установ, можливо отримати свідчення про освоєння краю, соціальні конфлікти і побутові негаразди, окремі персоналії. Та, власне, й історія діяльності самих судів також може бути предметом зацікавлення краєзнавців.

Бібліографічні посилання

1. Екатеринославский городской магистрат. 1780–1866. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО)*. Ф. Р-1684. Оп. 2. Спр. 568.
2. Павлоградская и Мариупольская дворянская опека Екатеринославского наместничества. 1789 – 1799. *ДАДО*. Ф. Р-1684. Оп. 2. Спр. 164.
3. Павлоградская и Новомосковская нижняя расправа Екатеринославского наместничества, г. Павлоград. 1784 -1797. Опис справ. *ДАДО*. Ф. Р-1684. Оп. 2. Спр. 582.
4. Павлоградская уездный суд Екатеринославской губернии. 1784–1868. Опис справ. *ДАДО*. Ф. Р-1684. Оп. 2. Спр. 524.
5. Павлоградський повітовий суд. 1789. *ЦДІАУК*. Ф. 2143. Опис справ.
6. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. перове, 1830. СПб.: Тип-я 2-го Отделения Собств. Е. И. В. Канцелярии, тт. 21, №15696.
7. Положення про губернії. 7 грудня 1775 р. *Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття)* / Козирев В. К. (упоряд.). Запоріжжя: б.в., 1999. С. 4–90.
8. Справи ратуші м. Олександрівська. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Ф. П. Од. зб. 24007-24015.

Євген Молдаванов

студент I курсу магістратури

*спеціальності «Історія та археологія» історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ДО ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ КОЗАЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО ПАВЛОГРАДУ

Постановка проблеми. Чимало населених пунктів Дніпропетровщини нині стоять перед потребою повернення первинних назв, їх уточнення і кращого розуміння власних історичних витоків.

Так, в історіографії, проблемі походження Павлограда, одне з чільних місць належить постаті колишнього запорожця, військового старшини Матвія Хижняковського. На думку Преосвященного Феодосія (Макаревського) на початку 1770 року Хижняковський звів величезний зимівник, і, таким чином, заклав підвалини до заснування поселення – сучасного Павлограда [5, с. 356]. Чи є достатньо тверджень цієї гіпотезі, спробуємо з'ясувати у цій публікації.

Мета дослідження – на підставі аналізу вже відомих та нових історичних джерел підтвердити чи спростувати усталені твердження щодо заснування поселення на території сучасного Павлограда саме вказаним історичним персонажем.

Виклад основного матеріалу. В усіх списках колишніх запорожців, які мешкали в Самарській паланці, а згодом в Азовській губернії у 1750-х [7, с. 47–

53], 1760-х [2, с. 29–75] та 1770-х роках [4, с. 14, 30, 38, 229, 230, 237, 248, 280, 283] жодного разу не зазначено ім'я Матвія Хижняковського, а ні як власника зимівника, а ні як взагалі фізичної особи.

Проте в одному з опублікованих документів є згадка про Петра Хижняковського. Йдеться про «Іменний список колишніх запорозьких старшин, які мешкають в Азовській губернії, із зазначенням того, кому з них вже надано армійські чини за службу під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., а кому пропонується надати і які саме», що датовано 8 лютим 1778 р. В ньому зазначено, що полковий старшина Петро Хижняковський вступив до Війська Запорізького Низового у 1761 році, а вже у 1763 отримав свій чин. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. брав участь у битвах під Очаковом, Хаджибеєм, а також у походах по Чорному морю та Дністру. Був удостоєний чину капітана за заселення двох військових слобід Луганського пікінерного полку, а також за інші доручені йому справи у губернії [4, с. 237].

Слід зазначити, що у 1778 році губернатор Азовської губернії В. Чертков клопотав перед князем Г. Потьомкіним щодо надання Петрові Хижняковському обер-офіцерського чину як такому, «що не брав участі у заворушеннях на Запорожжі» [4, с. 230]. Але клопотання було відхилено. В аналогічному документі, вже датованому 24. 05. 1779 р. Петра Хижняковського було знову представлено до звання капітана [4, с. 248].

Луганський пікінерний полк – регулярний кінний полк Російської імперії. Був сформований 09. 06. 1764 р. з колишнього Бахмутського кінного козацького полку та поселений на річці Лугань тогочасної Бахмутської провінції Новоросійської губернії, звідки і пішла його назва. Після ліквідації Запорізької Січі у 1775 р. лівобережна частина колишніх земель Вольностей була включена до складу Азовської губернії [6, Арк. 1, 2]. Вже через дев'ять місяців, 03. 05. 1776 р. за орденем Г. Потьомкіна Луганський пікінерний полк було переведено на територію межиріччя Самари та Вовчої, за для того, щоб до складу підрозділу увійшли всі зимівники, розташовані на р. Вовчій [1, с. 78; 3, Арк. 1–7]. Штаб-квартирою полку було обрано слободу Матвіївку, на місці якої «на початку 1770 року оселився відставний запорожець, військовий старшина Матвій Хижняковський» – так стверджує Преосвященний Феодосій (Макаревський) [5, с. 356],

Але, є цікавим той факт що станом на 06. 01. 1776 року, старшина Петро Хижняковський ще мешкав у Личківському повіті, раніше паланці (зараз сучасний Новомосковський район), [4, с. 38]. Та вже 03. 05. 1776 р., через дев'ять місяців після ліквідації Січі пристав на пропозицію влади виконувати різні управлінські доручення на території Запорожжя [4, с. 30]. У цей же час, разом з Луганським пікінерним полком він з'являється у слободі Матвіївка.

Як вже було зазначено вище, ім'я Матвія Хижняковського ні в яких документах тих часів не значиться: ні в реєстрі 1756 року [7, Арк. 47–53], ні в присязі Війська Запорозького Низового 1762 року [2, с. 29–75], а ні в іменних списках 1778, 1779 років [4, с. 229, 230, 237, 248]. А це може значити лише одне, що Матвіївку, або зимівник до цього заснувала інша особа. Власник зимівника цілком логічно мав ім'я Матвій, а Петро Хижняковський вже прибув сюди пізніше задля виконання різних управлінських доручень.

Для розуміння стану заселеності місцевості, а також спростування проживання Матвія Хижняковського, приведемо перелік зимівників, які розташовувались при річці Вовчій, станом на 23. 10. 1756 р. [7, Арк. 47–53], всього їх налічувалось вісімнадцять:

1. Зимівник козака Івана Бровко, куреня Калноболотського;
2. Зимівник козака Василя Таранця, куреня Калноболотського;
3. Зимівник козака Петра Джуплака, куреня Калноболотського;
4. Зимівник козака Кирика Бугрима, куреня Величковського;
5. Зимівник козака Кузьми Книша, куреня Пластунівського;
6. Зимівник козака Супруна Кравця, куреня Пашковського;
7. Зимівник козака Андрія Андрушка, куреня Кисляківського;
8. Зимівник козака Кіндрата Пісочиченка, куреня Кисляківського;
9. Зимівник козака Олекси Плохія, куреня Кисляківського;
10. Зимівник козака Івашки Москальця, куреня Івонівського;
11. Зимівник козака Івана Хвартушного, куреня Івонівського;
12. Зимівник козака Гната Куцого, куреня Івонівського;
13. Зимівник козака Романа Сторчака, куреня Конеловського;
14. Зимівник козака Гаврила Дудника, куреня Донського;
15. Зимівник козака Івана Лисиці, куреня Донського;
16. Зимівник козака Петра Плохія, куреня Іркліївського;
17. Зимівник козака Павла Шиики, куреня Іркліївського;
18. Зимівник козака Демка Подвижного, куреня Шкуринського.

Як бачимо схожих прізвищ немає. Також, це свідчить про те, що до прибуття сюди Луганського пікінерного полку, а також запорозького старшини Петра Хижняковського, край був заселений козаками.

Після ліквідації Січі, станом на лютий 1776 р. згадано лише одинадцять запорозьких старшин, які проживали при річці Вовчій [4, с. 78]. Загалом же тут проживало 282 козаків [4, с. 80]. Слід зазначити, що цей перелік стосується колишніх козаків, які брали участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. та не були причетні до «злочинів» та заворушень кошового отамана Петра Калнишевського. Тобто ті, які не емігрували за Дунай та Буг, або не вислані у заслання, чи ще гірше, не страчені за непокору:

1. Зимівник бунчукового товариша Кобилана;
2. Зимівник старшини Гелеха;
3. Зимівник старшин Височина та Василенка;
4. Зимівник старшин Балицького та Давиденка;
5. Зимівник старшини Антона Шломи;
6. Зимівник старшини Легкоступа;
7. Зимівник старшини Гната Глєбина;
8. Зимівник старшини Івана Давиденка;
9. Зимівник старшини Якова Білого;
10. Зимівник старшини Петра Салакая;
11. Зимівник полковника Чорного.

В цьому іменному списку [4, с. 139–147), також прізвище Хижняковського не значиться.

В документі [4, с. 257–260], який вже датовано 26. 02. 1782 року – «Іменний список колишніх запорозьких старшин, які мешкають в Азовській губернії, брали участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., але досі залишилися не нагороджені армійськими чинами», Петра Хижняковського вже ми втрачаємо з поля зору. Можна обережно припустити, що Петра Хижняковського не стало у проміжку між 1779 та 1782 рр.

Прикметно, що в цей період, а саме 10. 02. 1781 року [8, Арк. 1], за указом імператриці Матвіївську слободу було перейменовано у Луганську, на честь Луганського пікінерного полку.

Висновки. 1) Цілком ймовірно, що за браком історичних матеріалів, а також наданих хибних, або суб'єктивних свідчень від «очевидців» тих подій, а пройшло від тоді сто чотири роки, Преосвященний Феодосій (Макаревський) свідомо, або випадково припустився помилки. Знаючи лише прізвище зазначеної особи та назву поселення, вказав ім'я засновника як Матвій Хижняковський. 2) За умови успішних джерельних пошуків, вірогідно постане питання і про перегляд датування поселення, на місці якого були зимівники та хутір у 1750-х рр. 3) До прибуття Луганського пікінерного полку, а також запорозького старшини Петра Хижняковського у міжріччя Вовчої та Самари, край був заселений козаками, а тому імперські колоніальні наративи про дикий степ та незаселеність краю не відповідають дійсності.

Бібліографічні посилання

1. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического / Воен. учен. ком. Главного штаба; (ред. Н. Ф. Дубровина). Вып. 6. СПб., 1893. Часть 1. 375 с.
2. Присяга Війська Запорозького Низового 1762 року / Упорядник та передмова Іван Синяк. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. 240 с.
3. Російська національна бібліотека. Відділ Рукописів. Ф. 342. Спр. 831. Арк. 1–7.

4. Територія, мережа поселень, персональний склад запорозького козацтва середини 1770 – початку 1780-х рр.: збірник документів / Упор. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Амеліна. Львів; Київ: ЛНУ імені І. Франка; ІУАД, 2021. 544 с.

5. Феодосий (Макаревский, Александр Григорьевич). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Вып. 1: Нынешние уезды – Екатеринославский, Верхнеднепровский, Новомосковский и Павлоградский. Катеринослав, 1880. 677 с.

6. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі - ЦДІАК України). Ф. 220. Оп. 1. Спр. 630. Арк. 1–2зв.

7. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1, Спр. 28, Арк. 47–53.

8. ЦДІАК України. Ф. 2164. Оп. 1. Спр. 1134. Арк. 1.

Ольга Дяченко

кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Наталя Уманська

учитель історії Новоолександрівського ліцею Новоолександрівської сільської ради Дніпровського району Дніпропетровської області

ДОЛЯ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ СЕЛА ЯМБУРГ (ДНІПРОВСЬКЕ): ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОГАДІВ ЄВИ БЛЕЙХЕР

Постановка проблеми. Дослідження долі німецьких поселенців у селі Ямбург стає дуже актуальним завдяки унікальним матеріалам у вигляді спогадів Єви Блейхер, які розкривають життя цих людей у міжвоєнний період та після Другої світової війни. Ці спогади відображають трагічні події та випробування, які німецькі поселенці пережили під час депортації, та їхню адаптацію до нових умов життя у Таджикистані. Дослідження такого контексту може розширити наше розуміння проблем, з якими стикалися радянські німці під час відновлення свого життя після завершення Другої світової війни. Дослідження теми сприятиме збереженню пам'яті та культурної спадщини німецької громади в Україні й розумінню історичних подій цього періоду.

Метою дослідження є розкриття історії та долі цієї групи людей з використанням унікальних свідчень Єви Блейхер і внесок у розуміння історичних подій та труднощів, з якими вони стикалися в той час.

Історія німецької колонії Ямбург розглядалася багатьма дослідниками, але в певних аспектах: повсякденне життя, господарська діяльність, розвиток освіти тощо. Вагомий внесок у дослідження німецьких колоністів Катеринославської губернії, зокрема й колонії Ямбург, було зроблено

викладачами кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, зокрема С. Бобилевою, О. Каковкіною, Н. Венгер.

1931 р. у Відні вийшла книжка радянського професора Віктора Максимовича Жирмунського (1891–1971) «Народні пісні баварської колонії Ямбург на Дніпрі» [6]. Вона стала наслідком фольклорних експедицій ученого до Ямбура. Тривалий час це було єдине краєзнавче дослідження німців цього періоду. Вивченню німецьких колоній на території України присвятили свої роботи такі науковці як Р. Вальт, І. Задерейчук, М. Козирєва, В. Майснер, М. Панчук, однак Ямбург не був предметом їх досліджень [3; 8; 9; 10].

Виклад основного матеріалу. Історія заселення Катеринославської губернії німцями-колоністами почалась наприкінці XVIII ст. На середину XIX ст. німців-колоністів налічувалося 64,5 тисячі осіб, а німецьких колоній було 134. Більшість німецьких колоністів засновували сільські поселення [11].

На середину XIX ст. на Катеринославщині існувало 50 німецьких колоній. Найбільша концентрація німецьких поселень була в трьох повітах губернії – Олександрівському, Катеринославському та Новомосковському. В губернії було утворено три окремих колоністських округа – Хортицький менонітський (18 колоній), Маріупольський менонітський (4 колонії), Маріупольський німецький (26 колоній). Було ще три колонії – Ямбург, Рибальська, Йозефсталь, які мали окреме підпорядкування [9, с. 63].

У 1793 р. 57 німецьких родин тимчасово проживали в селі Старі Кодаки і вже навесні 1794 р. переїхали в нову колонію, яку назвали Ямбург [9, с. 83]. Протягом XIX ст. ямбургці збудували костел. Крім традиційних галузей землеробства та тваринництва, освоїли шовківництво, що згодом стало тією галуззю господарства, в якому найбільше досягли успіху.

У роки Першої світової війни багато з селян побували на фронті.

Встановлення радянської влади призвело до адміністративних перебудов в німецькій колонії. Ямбург, як волосний центр, мав виконком, який складався з 26 осіб. Функціонував комітет незаможних селян та комсомольська організація. На території колонії було утворено дві артіль: «Бричка» і «Перемога» [2, с. 102].

Економічний та ідеологічний тиск призвів до зменшення кількості приватних господарств і в кінці кінців більшість колоністів були втягнуті в колгоспи. Нова економічна політика дозволила трохи поліпшити економічну ситуацію в Ямбурзі, але за рахунок того, що більшість населення подалося працювати в місто [7, с. 48].

Система соціально-економічних відносин в колонії Ямбург, як і інших колоніях, була зруйнована, що призвело до занепаду самої колонії як німецького осередку. За твердженням дослідників, у Ямбурзі під час революції

створено школу, однак більшість дітей колоністів не мали змогу отримати освіти. На початку 1930-х рр. відкрито яслі, а в школі налічувалось 8 викладачів. Тут також були лікарня, дитячий будинок, піонерський табір і свинарник. Підтвердити або спростувати цей факт документально не вдалось, через відсутність відповідних документів, а зазначені дані відомі за спогадами та свідченнями старожилів [1].

1937–1938 рр. для жителів Ямбургу стали жахливим періодом, саме в цей час влада розгорнула кампанію по боротьбі з «гітлерівською допомогою». В результаті на серпень 1941 р. (початок окупації Дніпропетровщини) 36,5% німецьких сімей не мали чоловіків (не враховуючи вже синів та братів).

Практично з перших днів війни більшість чоловічого населення було призвано на фронт. З початком окупації населення Ямбургу не відчувало утисків з боку німецьких вояків. Разом з тим колгосп розпущено [8, с. 27]. У колонії продовжувала працювати школа, викладання велося німецькою мовою. В період окупації було практично відсутнє медичне забезпечення.

В середині вересня 1943 р. німці Ямбурга, так само як і Красного Ямбурга, Дніпропетровська та прилеглих німецьких сіл отримали наказ – протягом тижня підготуватись до переїзду в Німеччину. Не всі сім'ї були згодні з наказом. Частина родин, особливо ті, які були змішаними, прагнули уникнути евакуації. Так, уникнули евакуації сім'ї Наймаєрів, Іллензеєрів. Виїзд проходив організовано, керував обозом 18-річний Георг Блайхер. Та частина німців, які вирішили їхати в Німеччину, лише в кінці лютого 1944 р. прибула на місце. В рідне село вони вже не повернулись. Однак, за свідченням Єви Блейхер, не всім вдалося доїхати до Німеччини. Її родину завернули на кордоні з Польщею та відправили на довгі роки до Таджикистану.

Про повсякденне життя у німецькій колонії у часи радянської влади свідчать спогади жителів Ямбургу, адже не залишилось жодної німецької родини, яку б оминули репресії. У дослідженні ми використали спогади жительки Ямбурга Єви Блейхер, яка на даний час проживає в Німеччині у місті Санк-Ведель, куди вона виїхала на початку 1990-х років. Їй сьогодні 91 рік, і вона написала свої спогади для далекої родички – Гайдар Віри Самійлівни, яка проживає в селі Старі Кодаки. Її донька, Наталія Олександрівна, у свою чергу, надала копії спогадів авторкам даної статті.

Спогади Єви Блейхер, народженої в 1932 році в Ямбурзі, розкривають життя німецьких поселенців під час складних історичних подій. Єва була п'ятою дитиною в родині. Вона розповідає про розквіт сімейного господарства перед репресіями в 1933 р., коли її батька Томаса і старшого брата вивезли до в'язниці, а все господарство забрали до колгоспу.

Далі Єва розповідає про складні часи Другої світової війни, коли німецька окупація призвела до нових випробувань для її сім'ї. Війна забрала батька та старшого брата, а мама залишилась з шістьома дітьми. Під час наступу радянської армії, родина намагалася виїхати, як і багато інших родин-колоністів (очевидно до Німеччини – *Автори*), однак, як вище зазначено, їх на кордоні повернули, але не додому, а на поселення в Таджикистан. Тут родина прожила 10 років (1945–1955 рр.). Єва описала страшні умови, в яких вони перебували в Таджикистані, включаючи небувалу спеку та голод. Вона також розповідає про важкі умови роботи і життя під наглядом. Тут вони стикалися не тільки з важкими умовами, але й великими втратами серед населення (протягом перших 6-ти місяців усі діти віком до трьох років померли). Та все ж таки їхня родина вижила.

Подолавши десятирічний період випробувань, сім'я отримала можливість повернутися додому. Але за цей час їхній дім забрали. У 1946 р. хутір Красний Ямбург було перейменовано на село Дніпровське. Навіть у цьому селі їм не дозволили жити і родина змушена була продовжити своє життя у колгоспі села Старі Кодаки.

Після Другої світової війни і аж до початку незалежності України колишні німецькі колоністи намагалися реабілітувати свою етнічну спільноту, а також домагалися повернення із заслання своїх родичів.

Про національне відродження українських німців можемо говорити в роки незалежності України. Нажаль багато німецьких поселень на сьогоднішній день втрачені повністю. Така доля спіткала і колонію Ямбург. Нащадки німецьких колоністів у переважній кількості в перші роки незалежності України повернулися на землі пращурів. На території тогочасної колонії сьогодні активно розбудовується модне котеджне містечко. Нащадків колоністів на цій території проживає менше 10 родин.

Висновки. Спогади Єви Блейхер є важливим історичним джерелом, що розкриває життя німецьких поселенців під час важких часів. Ці спогади розкривають історію страждань та відновлення родини Блейхерів, які після десятирічного періоду заслання отримали можливість повернутися на батьківщину та відновити своє життя. Спогади Єви Блейхер є свідченням про витримку, силу та надію родини на краще майбутнє після низки великих випробувань і страждань. Ця історія додає глибини та реалізму історії німецьких поселенців в Україні та на тлі світових подій.

Бібліографічні посилання

1. Блейхер Єва. Спогади (рукопис). Фоторукопис з особистого архіву родички Віри Гайдар.
2. Бобылева С. Ямбург : история становления и развития колонии под Екатеринославом. *Ежегодник Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев*. 2015. №1. С.93–116.
3. Вальт Р. Обломки всемирной истории: Российские немцы между Сталиным и Гитлером. Эссен: Klartext. 1994. 483 с.
4. Венгер Н. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920): Монография. Днепропетровск: Изд-во Днепрор. нац. ун-та, 2009. 648 с.
5. Живи и помни: История меннонитских колоний Екатеринославщины / С. Бобылева, О. Безносова, А. Безносков, Н. Венгер, В. Клец, И. Толстых. Днепропетровск, 2006. 378 с.
6. Жирмунский, В. Народные песни баварской колонии Ямбург на Днестре. М.: Готика, 1996. 88 с. URL: <https://bibliothek.rusdeutsch.ru/catalog/5456> (Дата звернення: 11.06.2023).
7. Каковкина О., Толстых И., Яценко Е. Положение немецких колонистов юга Украины в 20-30-х гг. XX ст. (на примере Ямбург и Йозефсталь). *Вопросы германской истории: межвузовский сборник научных трудов*. Д., 2003. 140 с.
8. Козирева М. Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України в 20-30 рр. XX століття. *Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення* : моногр. К.-Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. 340 с.
9. Майснер В. Исторический путь немцев в Украине. *Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення* : моногр. К.-Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. 240 с.
10. Панчук М. Національна німецька меншина в Україні у 1920–30-х роках. *Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення* : моногр. К.-Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. 374с.
11. Списки населенных мест Российской Империи. Т. VIII: Екатеринославская губерния с таганрогским градоначальством. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Ред. И. Вильсон. Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб, 1863. 152 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestEkatGub_1863/SpNasMestEkatGub_1863.pdf (дата звернення: 18. 05. 2023).
12. Список населенных мест Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии / Издание Екатеринославской губернской земской управы. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1911. 42 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestEkatEkatGub_1911/SpNasMestEkatEkatGub_1911.pdf (дата звернення: 18. 05. 2023).

Ольга Мащенко

завідувачка відділу науково-освітньої роботи

КЗ «Музей історії міста Кам'янське» Кам'янської міської ради

СПОГАДИ ЯК НАРАТИВНЕ ДЖЕРЕЛО ПРО ХАРАКТЕР БОЇВ ЗА МІСТО ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК (КАМ'ЯНСЬКЕ) ВОСЕНИ 1943 РОКУ

Постановка проблеми. Об'єктивне дослідження різноманітних аспектів історичних подій залишається пріоритетним напрямком в сучасній регіоналістиці. Попри значну історіографію не втрачає актуальності локальної історії періоду Другої світової війни, зокрема перебігу подій, пов'язаних з боями за місто Дніпродзержинськ (з 2016 р. – Кам'янське), важливим джерелом в якому можуть стати музейні наративні матеріали. На думку відомого музеєзнавця Фрідріха Вайдахера, тільки музеї за допомогою реальних автентичних об'єктів (музейних пам'яток), які є носіями змісту, зберігають пам'ять [7, с.16].

Дана наукова розвідка є спробою висвітлення характеру боїв за Дніпродзержинськ восени 1943 р. на основі музейного зібрання, вагому частину якого складають спогади учасників Другої світової війни, уродженців та жителів міста, а також учасників боїв за вигнання німецької армії з Дніпродзержинська. Під час дослідження проаналізовано близько 70 джерел у вигляді рукописів, машинописів та комп'ютерних текстів.

Стан дослідження теми. До цього часу наративи з фондів Музею історії міста Кам'янське використовувалися як джерела у дослідженнях Н. Буланової, Є. Гаврилова, Л. Яценко, А. Плешкова, Т. Шульга [4, 6, 8, 32, 24, 31]. У 1995 р. вийшла збірка історичних нарисів і спогадів ветеранів війни «Будут жить в веках...», але вона не містив аналізу опублікованих там спогадів про Другу світову війну [5]. Отже, проблема потребує подальшого вивчення з огляду на сучасні підходи у дослідженні Другої світової війни, особливо, в контексті формули «суб'єкт пам'яті (наратор) – пам'ять – зображувана дійсність» [34].

Джерела. Джерельною базою розвідки стали спогади учасників та очевидців боїв на правому березі Дніпра біля сіл Аули, Сошинівка, Карнаухівка та в місті Дніпродзержинську у вересні-жовтні 1943 р. Інформація про події викладена у спогадах, автобіографіях та листах датованих 1965-2010 роками. Спогади учасників бойових дій різних родів військ і фронтових підрозділів від рядового до генерала написані в основному за запитом, в тому числі і музею, особисто респондентом чи записані близькими родичами, кореспондентом міського радіомовлення А. Плешковим та співробітниками музею.

Звичайно, спогади річ суб'єктивна, на які впливають емоційний стан та світогляд автора. Стримано: «Я дуже добре пам'ятаю битву за водяний рубіж р. Дніпро, в смузі наступу військ 46 армії: Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ – цього мені і нам не забути» [13, с.1]. З гіркотою: «Нам, колишнім фронтовикам-ветеранам нелегко згадувати про ті минулі жахи війни, про товаришів, що вмерли на наших руках» [19, с.1]. У стилі радянської та російської пропаганди: «Стійкість бійців і вогнева підтримка з лівого берега дозволила утримати відвойовану землю і забезпечити переправу інших підрозділів [14, с.4]. І з болем, який ятрить душу і через 20 років: «Про те, що сталося упродовж світлового дня 1 жовтня [1943] – цього ні описати, ні розповісти словами» [18, с.4].

Виклад матеріалу. З більшості спогадів стає зрозумілим, що боєздатність частин 46-ї армії, які вийшли на лівий берег Дніпра на північ від Дніпродзержинська в 20-х числах вересня 1943 р., не відповідала рівню поставлених командуванням завдань. Бійці були виснажені бойовим маршем, який проходив в умовах осіннього бездоріжжя. Герой Радянського Союзу, а у 1943 р. командир взводу інженерної розвідки 104-го окремого саперного батальйону (далі – ОСБ) 75-го стрілецького полку (далі – СП) 31-ї стрілецької дивізії (далі – СД) О. П. Питкін згадував: «Дороги стали майже непрохідними для техніки. Всі засоби посилення... відстали. Просуватися приходилося по балках, кукурудзяних полях та цілині» [17, с.4]. Військові підрозділи були виснажені і попередніми боями. Так, 31-а СД за один місяць боїв просунулася на 250 км від Таранівки на Харківщині до Дніпра [30, с.1]. В. К. Бойченко, Герой Радянського Союзу, розвідник з 496-ї окремої розвідроти 236-ї СД, згадував про понад два місяці безперервних боїв, після яких на час виходу до Дніпра у строю роти було не більше 60-65 осіб (при штаті ... до 160-180) [11, с.3]. Ветеран 353-ї СД О. С. Сидорський зазначав: «Наші лави порідшали» [29, с.1], а колишній старшина 6-ї роти 75-го СП 31-ї СД С. В. Крилов згадував про залишки роти, яка втратила увесь командний склад і мала 15-20 бійців [25, с.1].

В таких умовах перепочинок, надходження тилів і переправочних засобів, постачання зброї, снарядів, поповнення бойових підрозділів та підготовка до форсування були конче необхідними. Але перед військовими частинами було «поставлене бойове завдання: попри все, одразу з ходу форсувати р. Дніпро, заволодіти плацдармом, розширити його і розвинути подальший наступ», – у жовтні 1973 р. ділився спогадами з дніпродзержинським кореспондентом А. М. Плешковим колишній командир 404-го ОСБ 236-ї СД підполковник Л. В. Клавіашвілі [10, с. 1]. Таким чином, форсування Дніпра без військових засобів переправи, тільки на підручних засобах, за думкою В. Ю. Короля, це

безпрецедентний героїзм воїнів, і одночасно злочин нашого командування, яке фактично утопило десятки тисяч людей в Дніпрі [33].

Особливості форсування Дніпра в районі Дніпродзержинська описав О. Мухін, колишній командир 1145-го СП 353-ї СД: «...головними засобами переправи були дерев'яні човни місцевих мешканців на 7–9, а деякі на 3–4 людини. Але й їх не вистачало» [27, с. 2]. У спогадах інших учасників форсування Дніпра описана ним картина підтверджується: М. І. Трутнев, колишній розвідник 248-го СП 31-ї СД: «на підготовку до форсування Дніпра часу майже не було. Вирішили переправлятися вночі... на зв'язаних жмутах очерету та інших рослин, обтягнувши їх плащ-наметами, для зручності кріплення перев'язав канатами» [19, с. 4]. І. М. Рогачов з 808-го СП 394-ї СД згадував про рибальські човни [18, с. 2, 3], М. А. Марченко з 1147-го СП 353-ї СД – про плоті з колод і діжок [20, с. 1], Ф. М. Шумейко з 109-ї АГАП про двері, додаючи – «або (пливли) зовсім без нічого... Так, багатьом не вдалося дістатися правого берега» [29, с. 3].

Форсування Дніпра підрозділами 46-ї армії, крім передового загону, якому вдалося непомітно для ворога перепливати Дніпро на світанку 26 вересня 1943 р. [9, с. 1], «проходило під найсильнішим вогнем супротивника...Багатьом солдатам не вдалося досягти правого берега Дніпра» [23, с. 1]. Ці спогади колишнього командира санітарного взводу стрілецького батальйону 177-го СП 236-ї СД А. С. Островської, яка форсувала Дніпро 27 вересня, доповнюють жителі Сошинівки: «... прийшли до Дніпра по воду, а воно червоне від крові. А на березі складені один на одного тіла солдат, викинуті хвилями Дніпра. Говорили, що коли наші війська увійшли до Сошинівки та Аулів, по Дніпру, як плоті, один біля одного пливли тіла загиблих» [28, с. 7]. У Карнаухівці старожили згадували, «що загиблих десантників ... німці просто присипали піском, а після їх вигнання місцеві мешканці перепоховали у центрі селища» – зазначає Н. М. Буланова [6, с. 50, 51], яка у своїй збірці «Берег життя» надала ґрунтовну реконструкцію подій, пов'язаних з Карнаухівським плацдармом.

Зі спогадів А. П. Нечитайло, у 1943 р. санінструктора у 195-й СД, відомо про форсування 24 жовтня 1943 р., передостаннього дня боїв на Аульському плацдармі: «Не так легко було переправитися через р. Дніпро, коли німці з повітря бомбардували, а з суші біла німецька артилерія. ... Дніпро замість блакитного став червоним» [21, с. 1].

На правому березі «бійці відразу включилися в атаку і вели бій», а за спогадами вони були по-справжньому лютими. По 7-8, а наприкінці вересня – початку жовтня до 10, а в окремі дні і більше атак приходилося відбивати воїнам 236-ї СД [23, с. 1]. А це вже з хроніки боїв за участі 31-ї СД: «За добу батальйоном капітана Довженкова було відбито 12 ворожих контратак» [22, с.

3]; «у групі розвідника М. І. Трутнева, після п'ятої атаки з 30-40 бійців залишилось 6» [30, с. 5]; «із нашої групи (300 бійців), згадував О. П. Питкін, яка форсувала першою (29 вересня) залишилося (8-10 жовтня) близько 20» [17, с. 5, 7].

Ветеран 236-ї СД В. Л. Мішев писав в листах до музею: «Вдень тримаємо плацдарм, відбиваємо атаки фриців, а вночі приймаємо поповнення... Гинули тисячі людей в день. Навіть не встигали вдягти військову форму і записатися на пайок [15, с. 3], не встигали зареєструватися в батальйонах та ротах. Бувало так, що вбитих ховали і не знали, хто і звідки... При трупах не було ні солдатської книжки, ні жодних документів» [16, с. 4].

«Після вступу радянських військ на територію краю, – зазначає Н. М. Буланова, – майже все доросле населення, яке перебувало на окупованій території, без обмундирування і належного озброєння було кинуте на передову» [4, с. 81]. Підполковник у відставці Ф. З. Коваленко, у 1943 р. – начальник відділу комплектування і служби військ штабу 46-ї армії згадував про те, що перед взяттям Дніпропетровська та Дніпродзержинська через запасний полк було поставлено біля 40 тисяч осіб. Призов проводився... в смузі наступу військ 46-ї армії [13, с. 1]. І якщо ветеран 31-ї СД О. К. Авдеев говорив про польові військкомати, які призивали в армію військовозобов'язаних, серед яких були і військові спеціалісти [1, с. 3], то М. Р. Алексеєнко (Гладушко) згадувала про свого 19-річного брата Петра, якого, як і багатьох інших 18-19-річних парубків з с. Єлизаветівка, забрали в армію. І після короткої підготовки, де їм видали лише плащ-палатки, одяг був свій, кинули на Аульський плацдарм. «... По одягу й визнавали загиблих» [25, с. 2]. А з родинних переказів автор даної розвідки знає, що з Колгоспівки (нині Іванівка Дніпровського району) польовий військкомат ненавчених, без зброї, хлопців 1927 року народження відправив до Паньківки з наказом: «Переплисти Дніпро, в бою взяти зброю і змити ганьбу перебування на окупованій території». Втрати були практично 100%. Так, битва на Дніпрі коштувала десятки тисяч життів. «Від води десь метра за два, поховані бійці, – писав учасник боїв на Аульському плацдармі І. Ф. Індюков, – вони лежать поруч... не глибоко поховані» [3, с. 4]. Людське життя для радянського командування не коштувало нічого: «В той момент я й не думав, що я виживу, – згадував у 1973 р. О. К. Авдеев – тому, що кожен день ми втрачали багатьох своїх друзів і кожен думав, що і його спіткає така ж доля» [2, с. 3]

Як відомо з офіційних джерел, «вранці 25 жовтня частини 195-ї СД з боями увійшли до Дніпродзержинська, до середини дня місто було повністю звільнене» [9, с. 4]. Але колишній кулеметник батареї 76-мм гармат 564-ї СП 195-ї СД М. Д. Зубов, згадуючи про вуличні бої, зазначав, що лише на кінець

дня 25 жовтня 1943 р. дивізія штурмом повністю звільнила м. Дніпродзержинськ. ...За звільнення міста, особливо, в нагірній частині багато загинуло наших солдатів [12, с. 2].

Висновки. Як бачимо, спогади представлені в наративній колекції музею, попри притаманну людській пам'яті вибірковість та індивідуальні характеристики наратора (звання і рід військ, термін і місце перебування в боях, час написання спогадів) містять аналогічні відомості, а отже можуть бути достовірним джерелом інформації, відтворюючи картину перебігу подій, згадуваних у спогадах зазначеного історичного періоду: невідповідність військових підрозділів до форсування Дніпра і ведення боїв в особливих природних та бойових умовах Аульського плацдарму, що призвело до необґрунтовано великих людських втрат.

Бібліографічні посилання

1. Авдєєв О. К. Попереду мін немає. 12. 04. 1969. Музей історії міста Кам'янське (далі – МІК). Фонди. Документи. КН-3421. Машинопис.
2. Авдєєв О. К. Спогади 25.10.1973. МІК. Фонди. Документи. КН-18859. Машинопис.
3. Автобіографія Індюкова І. Ф. 27.02.1967. МІК. Фонди. Документи. КН-5107. Рукопис. Оригінал.
4. Богомаз К. Ю., Буланова Н. М., Сорокіна Л. М. Петриківський край: історія та сучасність / кер. К. Богомаз, упоряд. Н. Буланова. Дніпро: ІМА-прес, 2011.
5. Будуть жити в веках. Збірник історичних нарисів та спогадів ветеранів Великої Вітчизняної війни / упор. Н. Циганок. Дніпропетровськ: ПБКФ «Водолей», 1995. Буланова Н. М. Берег життя. Нариси з історії Карнаухівки. Вид. 2-е онов. доп. Нікополь: Принтхаус Римм, 2017.
6. Вайдахер Фрідріх. Загальна музеологія: посібник. Львів: Літопис, 2005.
7. Гаврилов Є. М. До питання про участь «чорносвітників» у боях за звільнення Дніпродзержинська від німецько-нацистських загарбників у вересні-жовтні 1943 року. *Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянини: матеріали науково-практичної конференції, що відбулася під час XIV Всеукраїнського історико-культурологічного фестивалю «Мамай-fest» 20 серпня 2021* / відп. ред. Н. Буланова. Нікополь: ТОВ «Принтхаус Римм, 2021. С. 195-204.
8. Довідка Центрального архіву Міністерства оборони СРСР про форсування р. Дніпро в районі Дніпродзержинська в період визволення міста. 1993. МІК. Фонди. Документи. А-1476. Машинопис. Ксерокопія.
9. Клавіашвілі Л. В. Битва була важкою. 1998. МІК. Фонди. Документи. НДФ-7719. Оригінал.
10. Лист Бойченка В. К. 17.08.1995. МІК. Фонди. Документи. Б/н. Комп'ютерний текст.
11. Лист Зубова М. Д. 19.11.1997. МІК. Фонди. Документи. НДФ-7601. Рукопис.
12. Лист Коваленка Ф. З. 20.05.1979. МІК. Фонди. Документи. А-1285. Рукопис.
13. Лист Маркова Н. М. Вересень 1973. МІК. Фонди. Документи. КН-6127. Рукопис.
14. Лист Мішева В. Л. 16.04.1972. МІК. Фонди. Документи. А-429. Рукопис.
15. Лист Мішева В. Л. 29.02.1972. МІК. Фонди. Документи. А-430. Рукопис.
16. Лист Питкіна О. П. 1973. МІК. Фонди. Документи. КН-6142. Рукопис.
17. Лист Рогачова М. І. 25.02.1965. МІК. Фонди. Документи. А-544. Рукопис.
18. Лист Трутнева М. І. 27.09.1983. МІК. Фонди. Документи. А-1198. Рукопис.

19. Марченко М. О. Так було при визволенні Дніпродзержинська. 24.12.1979. МІК. Фонди. Документи. А-341. Машинопис.
20. Нечитайло А. П. Спогади. 1978. МІК. Фонди. Документи. НДФ-6734. Машинопис.
21. Олейник О. П. На Дніпровському плацдармі. 16.09.1968. МІК. Фонди. Документи. КН-3304. Рукопис.
22. Островська А. С. Спогади. 1978. МІК. Фонди. Документи. КН-6017. Машинопис.
23. Плешков А. М., Єжевський Л. Р. Никто не забыт, ничто не забыто. Історико-документальні нариси. Дніпродзержинськ: вид. ДДТУ, 2009.
24. Спогади Алексеєнко (Гладушко) М. Р. Січень 2000. МІК. Фонди. Документи. НДФ-7920. Рукопис.
25. Спогади Крилова С. В. 1.09.1979. МІК. Фонди. Документи. НДФ-6118. Рукопис.
26. Спогади Мухіна А. – 1992. МІК. Архів. Б / н. Машинопис.
27. Спогади Сербин П. С. 2000. МІК. Фонди. Документи. НДФ-8406.
28. Спогади Шумейка Ф. М. 16.07.1974. МІК. Фонди. Документи. А-432. Рукопис.
29. Сидорський О. С. Попереду Дніпро. 2.02.1977. МІК. Фонди. Документи. Б / н. Рукопис.
30. Це потрібно живим. Книга пам'яті воїнів Другої світової війни, які поховані у м. Кам'янське (Дніпродзержинськ) / Автор-упорядник Т. Д. Шульга. Дніпро: ЛІРА, 2018.
31. Яценко Л. Г., Слоневський О. Ю. Дух ушедшей эпохи. Каменское-Днепродзержинск 1917-1953 гг. Дніпродзержинськ: Вид. дім «Андрій», 2007. Король В. Ю. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія (маловідомі сторінки). Журнал «Воєнна історія» № 5-6, 2003. http://wazhistory.ukrlife/org/5_6_03_4.htm
32. Яворська О. М. Суб'єкт пам'яті та його нарративні стратегії і мемуаристиці. https://dspu.edu.ua/filol_gum/wp-content/uploads/2016/04/2015_22.pdf

Євгеній Гаврилов

*старший науковий співробітник відділу науково-експозиційної роботи
КЗ «Музей історії міста Кам'янське» Кам'янської міської ради*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКОГО АЕРОКЛУБУ ІМ. В. МОЛОКОВА В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КАМ'ЯНСЬКЕ

Постановка проблеми. Розвиток авіаційної справи на теренах сучасної України має значні перспективи дослідження, зокрема й у площині регіональної та локальної історії. Так, діяльності системи аероклубів ТСОАВІАХІМу в УРСР присвячені дослідження, що, як правило, спираються на статистичні дані центральних державних архівних установ України [7; 8]. На противагу їм локальні та краєзнавчі студії орієнтуються на публікації у періодиці, мемуаристику та усні джерела [10, с.109–114]. Кожен із варіантів використання джерел, звісно, має свої виклики. Зокрема нарративні джерела містять низку неточностей, на відміну від них статистичні дані надають переважно цифрову

інформацію. Очевидною є важливість використання комплексного підходу із залученням усіх наявних видів джерел. Серед іншого доцільним є вивчення музейних колекцій населених пунктів, де у 1930–1940-х рр. діяли аероклуби. Отже, головним питанням і **метою** даної розвідки є дослідження перспектив вивчення історії заснування та діяльності Кам'янського аероклубу крізь призму колекції музейних предметів, головним чином письмових джерел та фотодокументів. Які саме аспекти висвітлюють музейні предмети у контексті вищенаведеної теми? Які можливості надають їхні дослідження? На такі питання спробуємо дати відповіді.

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що історичний образ аероклубу в музейній колекції нероздільно пов'язаний з методами та джерелами її формування. Так, зокрема більшість нарративних джерел залучені до музейної колекції упродовж 1970–1980-х рр. Саме у цей час над своїми спогадами про аероклуб [3] з метою написання книг [2; 4] працював колишній комісар Дніпродзержинського аероклубу ім. В. Молокова Борис Михайлович Василенко. У рамках цієї роботи до колекції музею потрапили зібрані ним матеріали як про створення аероклубу, так і з короткими відомостями про його випускників. Звісно, акцент у зборі даних предметів поставлений на біографічні відомості тих чи інших випускників, інструкторів чи керівників аероклубу. Втім, якщо подивитися під іншим кутом, можна знайти безліч, хоч і тенденційних, але разом з тим вельми цінних деталей, зокрема і щодо партійних функціонерів, які забезпечували становлення аероклубу, матеріально-технічне забезпечення та постачання навчальних матеріалів. Окрім вищезгаданого, музейна колекція має значну кількість особистих листів, а також періодичних видань, присвячених випускникам аероклубу. Слід зазначити, що дані джерела майже не проливають світла на функціонування аероклубу, натомість містять інформацію про подальші долі відомих випускників. Також окремо слід відзначити, що діяльність Дніпродзержинського аероклубу у 1949–1952 рр. у колекції музею відображена, головним чином, у фотодокументальній площині. Це пояснюється тим фактом, що більшість колекції, як вже було згадано, надійшла від Бориса Василенка, який був більше зацікавлений у збиранні та публікації даних довоєнного періоду, коли він працював у аероклубі.

Спогади Бориса Василенка містять опис початку створення аероклубу у Кам'янському. Згідно з його свідченнями, 29 червня 1934 р. місто Кам'янське відвідали учасники порятунку команди пароходу «Челюскін»: помічник начальника експедиції Бобров Олексій Миколайович та полярний льотчик Молоков Василь Сергійович, який за участь у порятунку «челюскінців» отримав звання Героя Радянського Союзу. Під час мітингу у міському парку

найстаріший робітник ДДЗ ім. Держинського на прізвище Личковський запропонував відрахувати половину денного заробітку на створення у місті Кам'янське аероклубу й найменувати його на честь В. Молокова [2, с.13]. Окрім того, Василенко описав типи літальних апаратів, які були в аероклубі: планери Г-9 та Ус-4 [1, с. 2–3], навчальні літаки У-2, спортивні УТ-1 та УТ-2 [3, арк.1, арк. 2; 4, с. 16, с. 22]. Також у нього міститься згадка про навчальний посібник [4, с.16], який використовували для опанування теорії льотної справи аероклубівців – книга Ассена Джорданова «Ваші крила» [5]. Разом з тим ці спогади потребують перевірки та уточнення.

Найбільш цінним, ємним та змістовним джерелом з історії становлення Кам'янського аероклубу є спогади його першого керівника – Михайла Миколайовича Маркіна [9]. Вони були записані на прохання Василенка, і містять значну кількість важливих і доволі точних деталей, попри наративний характер джерела. Так, зокрема, вказано дати прибуття Маркіна у місто Кам'янське – 26 серпня 1934 р. [9, арк.3] та прильоту першої четвірки літаків У-2 18 лютого 1935 р. на летовище Кам'янського аероклубу [9, арк.9]. Окрім того, спогади містять значну кількість прізвищ (хоча деякі з неточностями – прим. авт.) керівного складу авіації, ТСОАВІАХІМу та партійних функціонерів міста і області. Наприклад, Маркін згадує свої візити до голови ТСОАВІАХІМу по Дніпропетровській області «тов. Бендельстона». Цікаво, що в офіційних публікаціях зустріти це прізвище вкрай важко, не згадує про нього у своїх книгах і Василенко. Як можна зрозуміти, прізвище очільника обласного ТСОАВІАХІМу було викреслено з очевидної причини – Бендельстон Абрам Давидович був репресований 1937 р. [6].

Спогади Михайла Маркіна також проливають світло і на матеріально-технічне забезпечення. Так, у розмові з очільником авіації області Ротановим надається перелік скромного майна льотно-планерної станції у місті Кам'янське: 1 планер, 1 парашут і 25-метрова дерев'яна парашутна вишка [9, арк.3]. Описуючи власну діяльність під час побудови аероклубу, Маркін проливає світло на обставини відчуження у релігійної громади будівлі старої синагоги, а також перебіг розбудови інфраструктури летовища, в т. ч. ангару, та отримання аероклубом чотирьох літаків У-2 з озвученням їхньої ціни станом на початок 1935 р., а саме 52 тис. крб за 4 одиниці, або 13 тис. крб за один літак [9, арк.9, арк.15]. Також вже після звільнення Маркіна, у II кварталі 1935 р. аероклуб отримав перший автомобіль [9, арк.15].

Фотодокументальна колекція музею про аероклуб складається з портретних та групових світлин. Портретні зображення можна розділити на два основні напрямки: фото інструкторів та випускників аероклубу. Причому і перші, і останні часто мають фотографії зроблені уже під час Другої світової

війни, або і взагалі у післявоєнний час [3, арк. 18]. Ці фото датуються 1941-1987 рр. Фото, на яких зображені події безпосередньо під час роботи аероклубу, як правило, – групові. Вони відображують паради чи демонстрації, позування курсантів на фоні літаків [3, арк. 17], інструктажі перед вильотами тощо [3, арк. 15]. Наявне лише одне фото польотів. Основний масив сюжетів, де відображені літаки, планери та інфраструктура (ангар, парашутна вишка), а також вигляд навчальних аудиторій, представлений на групових світлинах. При чому навчальні плакати та макети в аудиторії, а також літаки та ангар на летовищі видно лише фрагментарно. Більше того, такі фото потребують додаткових уточнень задля коректної атрибуції. Так, фото літака УТ-1 [3, арк. 15], датоване 1939 р., потребує уточнень. І такі перспективи є: по-перше на фото в кабіні літака зображений Б. Василенко, по-друге, в кадр потрапила хвостова частина літака із бортовим кодом «СССР-С5182», що теоретично дає можливість встановити місце базування даної машини при детальному вивченні, а отже і встановити приблизне місце фотографування. Місце зйомки деяких фотографій можна з упевненістю атрибутувати завдяки аеродромній інфраструктурі Кам'янського аероклубу, а саме характерного для неї ангара. Фото планеристів «Дзержинбуду» (sic!) на фоні планера Ус-4 та літака У-2 з кодом «СССР-С768» та хвостовим № «1» в польоті також потребують детальної перевірки. І якщо до першого фото майже немає запитань, завдяки напису «Дзержинбуд» на фюзеляжі планера, то друге фото має недостатньо відомостей задля того, щоб стовідсотково стверджувати, що це літак саме Кам'янського (Дніпродзержинського) аероклубу, а не ілюстративна фотографія. Особливо, зважаючи на те, що це фотокопія з оригіналу, створена, вірогідно, у 1970-1980-х рр.

Висновки. Отже, найбільш цінними джерелами з історії аероклубу колекції Музею історії міста Кам'янське, на думку автора, є два нарративні джерела, а саме: спогади першого начальника аероклубу Михайла Маркіна, а також комісара аероклубу Бориса Василенка. Особливо – Маркіна, що мають велику кількість точних даних, які мають значні перспективи дослідження як у площині регіонального виміру, так і локального, адже, судячи з усього, вони майже не піддавалися цензуруванню, а елементи самоцензури – незначні. На противагу, спогади Василенка, зважаючи на його посаду комісара аероклубу, менш репрезентативні та більш політично заангажовані: зокрема, він уникає згадок про низку персоналій, які були репресовані. Фотодокументальна колекція про аероклуб, на жаль, дає лише загальне візуальне відображення діяльності аероклубу. Втім у разі коректного атрибутування вона має певні перспективи відтворення візуального образу діяльності аероклубу. Оригінальні документи учасників аероклубу дають цінні дані у царині сфрагістики. Інші

особисті матеріали випускників аероклубу, що складаються переважно з особистого листування, містять значні перспективи досліджень у царині біографістики, але з точки зору дослідження функціонування аероклубу та системи ТСОАВІАХІМУ такі джерела мають доволі скромний потенціал.

Бібліографічні посилання

1. Атлас конструкции планеров / сост. В. В. Шушурин, под ред. инж. О. К. Антонова. Москва-Ленинград: Гос. изд. оборонной промышленности, 1938. 105 с.
2. Василенко Б. М. Высокий взлёт: док. очерки. Киев: Политиздат Украины, 1978. 112 с.
3. Василенко Б. М. Дніпродзержинський аероклуб ТСОАВІАХІМУ ім. Героя Радянського Союзу В. Молокова (1934–1941). *Музей історії міста Кам'янське (далі – МІК)*. Документ. КП-(VI)5920. Машинопис. Оригінал.
4. Василенко Б. М. Соколиный взлёт: док. очерки. 2-е доп. изд. Киев: Молодь, 1982. 208 с.
5. Джорданов А. Ваши крылья / пер. с англ., под. ред. В. Гришина, В. Пышнова. Москва: Полиграфкнига, 1938. 123 с.
6. Карпенко В. Бердянський ревком и учреждения в 1920 году: окончательное установление советской власти и становление советской бюрократии. Бердянск деловой. 2011. 30 июня. (№ 26). С. 10.
7. Крижевич С. О. Діяльність аероклубів у системі Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву України (1927–1948 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 78. С. 53–58.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_78_18
8. Крижевич С. О. Участь ТСОАВІАХІМУ в розмінуванні території України (1944–1946 рр.). *Література та культура Полісся*. 2013. Вип. 73: Історичні науки. С. 162–177.
9. Маркін М. М. Спогади про створення аероклубу в Кам'янському. *МІК*. Документ. КП-49870. Машинопис. Оригінал.
10. Слоневский О. Ю., Мороз О. М. История в лицах или Портретная галерея Каменского-Днепродзержинска: новеллы и очерки. 3-е изд., доп. Днепродзержинск: ИД «Андрей», 2013. 560 с.

Вадим Прокопов

*кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
КП «Музей історії Дніпра» Дніпровської міської ради,
старший викладач кафедри філософії, соціології та історії
Дніпровського державного аграрно-економічного університету*

ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ ВУЛИЦЬ МІСТА ДНІПРА (КІЛЬКІСНИЙ ТА ЯКІСНИЙ АНАЛІЗ)

Постановка проблеми. Найменування міст та їхні внутрішні топонімічні назви (урбоніми) відіграють важливу роль у формуванні ідентичності країни. Процеси перейменування останніх років відображають не тільки зміни в політичному ландшафті, але й глибокі соціокультурні зрушення в українському суспільстві, що пов'язані з революцією та війною РФ проти України. Хоч зміна

топонімічного обличчя міста триває і у 2023 р., назріла необхідність проаналізувати нові перейменовані назви, зробити їх кількісну та якісну характеристику, що ми й намагались втілити у статті.

Мета розвідки – підвести підсумки статистики нових назв, систематизувати за категоріями та проаналізувати за тематичною ознакою.

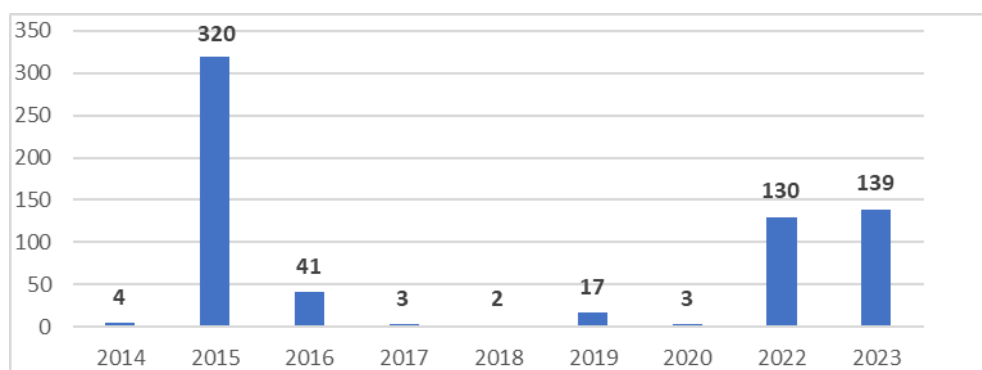
Проблема історії змін топоніміки в Катеринославі-Дніпропетровську-Дніпрі хоч і є актуальною, але наразі все ще чекає свого ретельного дослідження. Початок вивчення історії назв вулиць міста розпочав історик-краєзнавець В. Старостін. Його нарис показує те, що вулиці міста неодноразово змінювали свою назву не лише при зміні політичного режиму царський/більшовицький/український, але й в середині зазначених періодів. Зокрема в 1950-х рр. радянська влада вдалась до масштабних перейменувань. Прикладом узагальнюючої літератури про історію міста можна назвати колективну монографію за редакцією А. Болебруха і роботи В. Лазебник.

Джерелами дослідження виступили повідомлення про результати рішення сесій міської ради щодо перейменувань топонімів міста (вулиць, провулків, парків та ін.), розпорядження міського голови, а також документи комісії з перейменувань із зазначенням старих та нових назв топонімів міста. Крім того джерелом можуть слугувати карти та плани міста.

Виклад матеріалу. Як відомо, у 2015 р. після прийняття закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» була перейменована значна частина топонімів Дніпропетровська (нині Дніпра), які містили в собі залишки комуністичної ідеології чи діячів більшовицького режиму. У 2022 р. топоніми, що мали російські назви, спочатку перейменовувались міською владою на власний розсуд. У 2023 р. цей процес набрав юридичної сили, адже Верховна Рада прийняла закон «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії».

На жовтень 2023 р. у Дніпрі було перейменовано 660 топонімів включно з назвами районів та самого міста.

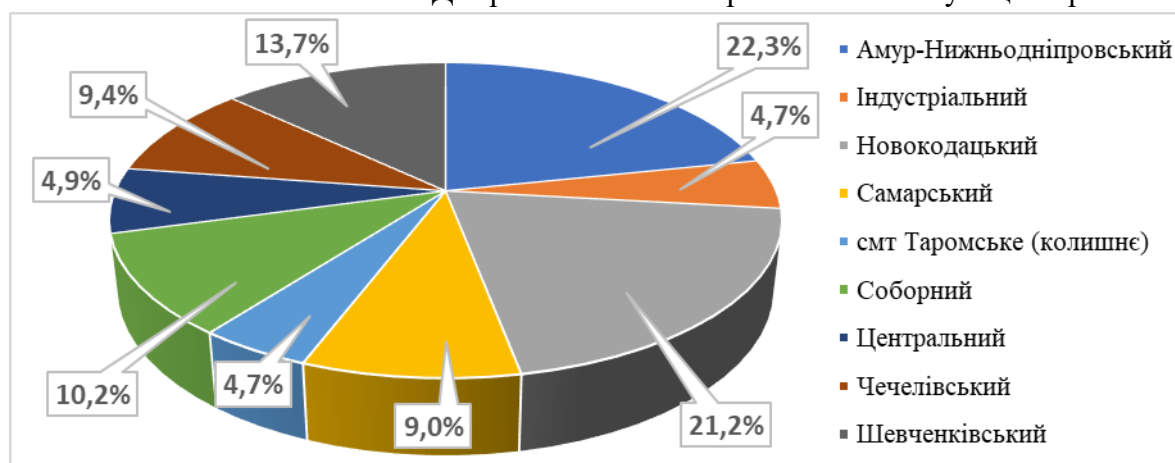
Діаграма 1. Кількість перейменованих топонімів за роками

З діаграми 1 бачимо, що у 2015 р. кількість перейменувань була найбільшою (48,6 %), адже змінили досить велику кількість топонімів, пов'язаних з більшовизмом. Якщо взяти за основу дані В. Старостіна, згідно з якими всього в місті Дніпро налічується близько 2 500 вулиць, то загальна кількість перейменувань за період 2014–2023 рр. становить 26 %.

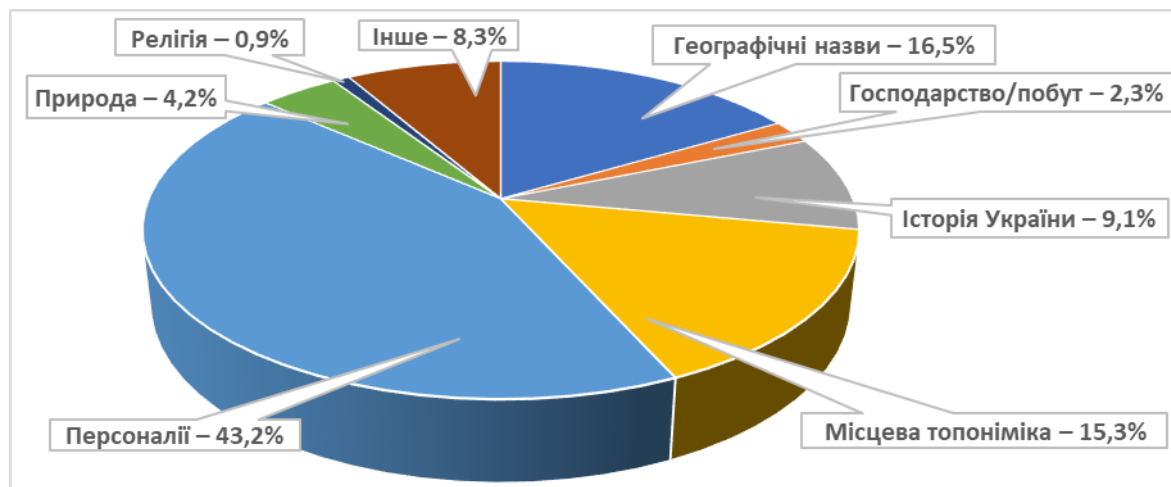
Проаналізувавши розподіл перейменованих топонімів за районами, бачимо, що найбільше нових назв у Амур-Нижньодніпровському та Новокодацькому районах, що не дивно, адже вони є найбільшими за площею в місті (діаграма 2). Ці дані умовні, бо справжню пропорційну різницю перейменованих і незмінюваних вулиць за районами встановити наразі важко, адже ми не знайшли точних відомостей про кількість вулиць у тому чи іншому районі. Це завдання залишається для майбутніх досліджень.

Діаграма 2. Частка перейменованих вулиць за районами

Для дослідження тематики топонімів ми поділили їх на 8 умовних категорій (діаграма 3): «географічні назви», «господарство\побут», «історія України», «місцева топоніміка», «персоналії», «природа», «релігія», «інше». Дві категорії («географічні назви» і «персоналії») мають ще підкатегорії. При визначенні категорій топонімів враховувався контекст перейменування та, за наявності, пояснювальна записка від топонімічної комісії.

Діаграма 3. Тематика перейменованих вулиць (у %)

Перша найбільша категорія «персоналії» поділяється на підкатегорії: постаті, пов'язані з містом Дніпро, Україною та світовою історією (таблиця 1). До останньої, зокрема, належать астронавти Алан Шепард та Ніл Армстронг, національні герої Ян Гус та Джузеппе Гарібальді, королева Великої Британії Єлизавета II, журналіст Гарет Джонс, який вперше публічно свідчив про Голодомор 1932–1933 рр. У підкатегорії «Україна» достатньо багато постатей, пов'язаних з добою козацтва та XIX ст. З міською історією пов'язані імена діячів іноді забутих або маловідомих, шанування та пам'ять про яких повертається через топоніми. Серед них борець за незалежність В. Макух, архітектори О. Красносельський і В. Самодрига, Праведник народів світу Я. Ходоровський, благодійниця Н. Алексеєнко, просвітянин В. Біднов та «останній» лоцман Г. Омельченко.

Таблиця 1. Персоналії та підкатегорії

Персоналії	Кількість	%
Дніпро	100	35,1
Україна	171	60,0
Світ	14	4,9
РАЗОМ	285	

Варто окремо відзначити тематику російсько-української війни, яку ми не виділяли в окрему категорію. Серед персоналій – воїни, які віддали своє життя за Україну: О. Кукурба, О. Оксанченко, В. Сліпак, О. Черніков та ін. До цієї ж теми можна віднести низку назв з наступної категорії «історія України». Так виникли назви вулиць Азовсталі, Айдарівська, Вартових неба, Волонтерів, Піхоти короля, 25-ї, 93-ї, 128-ї бригад Збройних Сил України, Національної гвардії, Українських воїнів тощо. Серед інших тем цієї категорії – боротьба за

незалежність у ХХ ст. – Героїв Крут, Героїв УПА, Січових стрільців, Холодноярська; козацька тематика – Зимівницька, Куренівський, Січовий, Сотницька тощо.

Доволі важливою темою топонімів є місцева традиція урбонімів та місцевостей. Місто Дніпро має історію, закорінену в ранньомодерну добу XVI–XVII ст., підтвердження чому є в існуванні на теренах сучасного міста залишків кількох фортець, історичних торгових шляхів, переправ, що залишили свій слід у мережі вулиць, забудов та сучасних переправ через річку. До таких назв відносимо: житлові масиви Ломівський та Кам'янський, Мануйлівський проспект, Новокодацький район, вулиці Брилів шлях, Фортчна, Чумацька. Але й топонімія Катеринославського періоду теж є достатньо помітною – Воскресенська, Озерний майдан, Старокозацька, Старомостова, Троїцька та Успенська площі, Чечелівський район та вулиця. Такі назви підтверджують закоріненість міста в історії та продовжують тяглість традицій.

Поширеною в місті є тематика географічних назв українських та європейських (таблиця 2). Серед українських часто зустрічаються саме ті назви населених пунктів, які постраждали від російської-української війни або чинили героїчний опір окупантам – Авдіївська, Волновахи, Гостомельська, Ірпінська, Попаснянська. Цікаво, що ми не виявили назв, пов'язаних з іншими регіонами світу, але й європейські назви мають в основному центральне і східноєвропейське походження. У переважній більшості це назви, пов'язані із союзниками України – Вільнюська, Краківська, Латвійська, Польська, Фінська, Хорватська. Бельгійська радше названа через внесок бельгійських інвесторів у розвиток міста наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Таблиця 2. Географічні назви та підкатегорії

Географічні назви	Кількість	%
Україна	93	85,3%
Європа	16	14,7%
РАЗОМ	109	

Певне місце у дніпровській топоніміці займають господарсько-побутові та природні назви – Вільхового лісу, Зернова, Лавандова, Пасічна, Рушнікова, Шовковична. Вулиці з подібними назвами зазвичай зустрічаються й в інших містах, у Дніпрі – це переважно невеликі вулиці у віддалених від центру районах.

Найбільш тематично різноманітною є категорія «інші». Сюди увійшли ті топоніми, які важко виділити в окремі категорії – наприклад вулиці

Гармонійна, Затишна, Містечкова, Порозуміння, Спокою, Шабельна, Яскрава. Також тут єдиний з топонімів, що відноситься до світової історії – вулиця Празької весни.

Категорія «релігія» одна із найменших, яка включає вулиці Івана Купала, Мечетну, Юрія Переможця, житловий масив Покровський та однойменні станцію, провулок і вулицю.

Підсумовуючи вищесказане, бачимо, що за 2014–2023 рр. перейменовано було всього 26 % топонімів від наявних у місті. Тематика нових назв вулиць, провулків, площ переважно стосується історії, культури та географії України в загальному та місцевому контекстах, якщо поєднати категорії «персоналії», «історія України», «географічні назви». Понад 15 % назв складає місцева топоніміка, що також є важливим показником того, що місто повертається до власних витоків козацької та катеринославської доби. Загалом топонімічна історія міста потребує подальшого ретельного дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 25.10.2023).
2. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 25.10.2023).
3. Історія міста Дніпропетровська / ред. А. Болебрух. Дніпропетровськ, 2006. 596 с.
4. Лазебник В. И. Неизвестный Екатеринослав. Дніпропетровськ: «Дніпрокнига», 2012. 448 с.
5. Сайт Дніпровської міської ради. URL: <https://dniprorada.gov.ua/> (дата звернення: 25.10.2023).
6. Старостин В. Улицы Днепра. Серия Города Украины. Харьков: Фолио, 2018. 314 с.
7. Чирук С. Козацькі витки Дніпра (місто трьох переправ). Дніпро: Герда, 2023. 112 с.

Секція 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВІЙ КРАЮ

Олена Ходченко

*кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ЧЕСЬКІ КОЛОНІСТИ В ПРИДНІПРОВ'І ТА КРИМУ

Постановка проблеми. Мультикультурна Україна сплетена історично-культурними візерунками численних європейських діаспоральних груп, які мають особливий внесок в культурну, економічну та етнічну скарбницю нашої Держави. Наприкінці ХХ ст. на українських землях мешкало близько 50 тис. переселенців з Чехії. Багато з них компактно оселилися, зокрема, в Придніпров'ї та Криму.

Мета статті – розкрити основні етапи розвитку чеських колоній у цих регіонах України.

Виклад матеріалу. Історія чисельної імміграції чехів до Російської імперії розпочалася в середині 60-х років ХІХ ст. Міграція мала добровільний, трудовий характер¹ і була досить організованою. Дозволені урядом етнічні колонії, допомогли новоприбулим адаптуватися до нових незвичних умов, зберігаючи при цьому національні культурні риси. В Придніпров'ї чехи оселилися в Таврійській, Херсонській, Київській, Катеринославській та Полтавській губерніях [9], а також в Одеській². Новим хвилям імміграції до українських земель сприяли: модернізаційні процеси в імперії після скасування кріпосного права, велика кількість вільного земельного простору на півдні, що стало наслідком еміграції кримських татар та ногайців до Туреччини після Кримської війни (1853–1856 рр.), близькість від батьківщини, а також широка агітація до перспектив в південних українських землях.

Колонізація півдня, у тому числі Криму, регламентувалася «Зведенням установ і статутів про колонії іноземців в Імперії» 1857 р. [11], наказом «Про заходи заселення Таврійського півострова у зв'язку з виходом татар за кордон», з додатком «Правила по заселенню власницьких земель в Криму іноземними

¹ Головна причина – масове обезземелювання селянства в Австро-Угорській імперії, криза в промисловості і, як наслідок – безробіття.

² Багато чехів оселилося також в Волинській губернії.

вихідцями» 1861 р. і законом від 18 грудня 1861 р. Задля реалізації цієї мети переселенцям надавався широкий спектр пільг: свобода віросповідання, оселення на вільних землях, звільнення від військової служби, надання грошової та матеріальної допомоги. Колонізація проваджувалася під контролем та опікою «Опікунського комітету про іноземних поселенців», а також Генерального австрійського консульства в м. Одеса.

На території Криму через Опікунську раду чеські переселенці у 1861 р. отримали земельні ділянки в Перекопському повіті. Вони прибували окремими групами по 18–20 родин і заселяли здебільшого полишені татарські селища. В 1862 р. було засновано 4 колонії – Олександрівку, Богемку, Табір та Цареквич [2, с. 77]. У 1863 р. в них налічувалося 70 сімей, яким було надано по 15 десятин на кожну особу, господарський реманент, худобу та «стартові» гроші. Деякі прибулі, за потреби, брали в оренду земельні ділянки у володіннях кримських поміщиків.

Масова імміграція чехів до Криму тривала до 1864 р. За три роки прибуло близько півтори тисячі людей. У наступні роки кількість прибулих до Криму поступово уповільнилась і під кінець 60-х повністю припинилась. За державними звітами в Перекопському повіті в 1869 р. мешкало 1009 римо-католиків і 29 лютеран [2, с. 19]. Зменшення чеських родин в Криму пояснюється тим, що навесні 1869 р. в пошуках більш сприятливих умов життя чеські переселенці стали шукати нові території для розселення. Частина родин переселилася до Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Опікунська рада закріпила за ними казенну оброчну ділянку № 38 в 20 верстах на захід від Мелітополя, де була заснована колонія Чехоград. З цього часу почалася чеська колонізація і прилеглих Придніпровських губерній. В Херсонській губернії в 1900 р. було засноване велике селище Кінський Загін, у 1905 р. – колонія Богемка. На початку століття з'явилися також поселення Веселінівка, Мала Олександрівка, Новосамарка та Сиротинівка. Менша кількість вихідців з Чехії, без утворення етнічних поселень, оселилася в Київській, Катеринославській, Полтавській та Харківській губерніях.

Головним заняттям колоністів було землеробство та ремесла, здебільш – ковальство, слюсарство, столярство, токарство.

Хоча чеські переселенці були не занадто релігійні, але в нових землях релігія стала важливою структуроутворюючою силою, що об'єднувала духовні, соціально-економічні та емоціональні потреби при налагоджуванні відносин в новостворюваних громадах і допомагала в комунікаційних зв'язках з владою та сусідами. В перші роки колоністи відвідували найближчі до їх місця проживання церкви, незважаючи на конфесії, у тому числі лютеранські і православні, хоч самі були здебільш римо-католиками. За постановою

російського уряду від 19 лютого 1861 р. вони користувалися свободою вибору віросповідання [13, с. 31]. Власні церкви були побудовані в поселеннях лише в 1912 р. – католицький костюл в колонії Богемка та прихід в Олександрівці, який мав 595 парафіян. Згодом з'явилися церкви в інших поселеннях, у тому числі в Цареквичі.

Перша чеська школа була відкрита в колонії Богемка в 1867 р., згодом в інших. В Олександрівці в 1884 р. була заснована земська школа, інша в селищі Табір. В них окрім загальноосвітніх дисциплін викладали основи аграрних знань, виноградарство, шовківництво, що змалку привчало молодь до вдумливого ставлення до природи і природного процесу господарювання. В 1870 р. були відкриті двокласні чесько-російські училища, діяльність яких регламентувалися «Положенням про облаштування навчальних закладів Південно-західного краю». Керівництво училищами здійснював Київський учбовий округ, який спрямовував вчителів і сприяв вивченню російської мови та православного Закону Божого [11, с. 76–77]. У 1870 р. вчитель народних шкіл В. Травичек впровадив проект учбового закладу в програмі якого поєднувались викладання ремесл і землеробства (садівництво, хмелярство, бджільництво), а також вправ виховних ігор для дітей дошкільного віку [5]. Релігії навчались по Катехізісу того віросповідання до якого належав вчитель [13, с. 153]. Загалом вибір конфесії був вільним. З 1888 р. вивчення чеської мови згідно постанови Міністерства народної освіти було обмежено на користь російської мови. Але в 1907 р. в освітній сфері відбувся зворотній процес – знову відкрилися чеські школи і культурно-просвітницькі товариства.

В колоніях було розвинуто громадське життя, в якому активну участь приймали молоді люди, які прудко сприймали модерні процеси російського та європейського суспільства. Вони були ініціаторами створення в 70-х роках товариства «Сокіл», яке з 1907 р. швидко долучало до своєї діяльності чехів. З 1870 р. виникли і поширилися національні клуби, де на спільних зібраннях обговорювались новини, грала національна музика, відбувались вистави.

Згодом значна частина чеських родин, раніше, або пізніше, перебиралася з сільської місцевості до міст – Херсона, Миколаєва, Катеринослава, Харкова, Одеси, Києва та їх околиць. В містах вони здебільшого працевлаштовувалися в промислових галузях. Вже на початку ХХ ст. в Києві було близько 400 підприємств і торгівельних закладів, власниками яких були чехи [16, с. 102]. Відомо, що в Києві сотні працівників-чехів працювали на заводі «Я. Грегор та Ф. Мозер» заснований в 1882 р., а з 1888 р. «Грегор та Кревинек і Ко», (виготовляли устаткування для цукроварень і броварень, млинів, елеваторів). В 1900 р. на ньому працювали 1200 робітників, чверть з яких (301 особа) була чехами. В 1909 р. завод почав виготовляти двигуни Дізеля, а в 1916 р.

виконував військові замовлення. Покупцем чавуну в нього був інший завод, засновниками якого були чехи – «Вільвет та Дедіна», що виготовляв сівалки (у 1914 р. – 7 тис. штук). На підприємстві працювали 600 чоловік, переважно чехи. Були і інші великі підприємства – «Унгерман та Неедліх» (запасні частини для іноземних машин та верстатів), «Граф і Ко», «Ф. Паул» випускали машини та обладнання для цукроварень, пивоварень та солодових підприємств. Багато чеських майстрових працювали в автомобільних та трамвайних майстернях. Продукція грамофонної фабрики Геріха Індржичека, що випускала платівки (в 1915 р. 500 тис. шт.) була відома по всій Європі [7, с. 46, 47]. В 1916 р. було відкрито чеський театр на Стромовці [16, с. 102]. Оселялися чехи та словаки переважно в районі Шуляви та Караваєвських дач. В 1897 р. в Києві мешкали близько 5000 чехів, у тому числі купці, кваліфіковані архітектори, інженери, що були відомими в Київському суспільстві. В цілому чеська етнічна діаспора в 1897–1900 рр. була досить помітна в місті і складала 2% від населення Києва [7, с. 46].

Працьовитість, толерантність та природна культура чехів були помічені і стали маркером етнічної спільноти. Так в газеті «Києвлянин» за 1870 р. зазначалось, що вони «працьовиті, чесні, раціональні, швидко вивчають російську мову і організують шкільну освіту» [12, с. 14]. Чехи швидко вступали в міжетнічні комунікації, що сприяло вдалій адаптації та мало профільний культурно-просвітницькій характер. Першим в 1891 р. було утворено чесько-слов'янське товариство «Бесіда», метою якого стала допомога навчальним закладам для дітей чеського походження, опіка сиріт і дітей бідних батьків, а також культурне об'єднання усіх чеських колоністів на українських землях. Товариство займалося видавництвом книг чеською та російською мовами.

З жовтня 1906 р. в Києві був започаткований політичний тижневик «Руський чех», в якому друкувалися статті чехів, які мешкали на українських землях. В 1910 р. було засноване товариство та часопис «Чехослован» (1910–1914, 1916–1918), яке популяризовано твори чеських письменників і розповідало про громадське життя чехів в Україні. Важливим напрямом діяльності іншого товариства – «ім. Я. А. Каменського» було розповсюдження чеської мови і здобутків національної культури. Це товариство, як формує, увійшло до складу організованого в 1914 р. «Союзу чеських товариств в Росії» метою якого було створення нових чеських громад, допомога бідним, сиротам, постраждалим від війни [11, с. 92]. Ці товариства мали вплив в багатьох чеських поселеннях півдня.

Спокійне життя чеської діаспори перервалося в роки Першої світової війни та Української національної революції.

Від початку Світової війни представники чеських громад висловили підтримку царській владі, і вже в серпні 1914 р. звернулися до міністерства оборони з пропозицією організації чеських легіонів (тобто мали за ціль бути причетними до визволення Чехії з-під влади Австро-Угорської Імперії). Ця пропозиція була схвалена, і вже в грудні нараховувалося 992 добровольця (утому числі 800 осіб з Придніпров'я і Півдня), які увійшли до складу «Чеських дружин» [3, с. 18; 16]. З січня 1916 р. «Дружини» були реорганізовані в «Чехословацький стрілецький полк», в якому налічувалось 5000 вояків, з яких 1597 були добровольцями [14]. Наприкінці 1916 р. чеський підрозділ був розширений за рахунок військовополонених чехів і словаків. Його було перетворено в легіон чисельністю до 120 тис., який на фронті в 1917 р. був серед найбільш боєздатних підрозділів на тлі руських частин, що морально розкладалися в цей період під впливом більшовицької агітації. В 1916 р. відданість чехів і словаків була відзначена урядом полегшенням здобуття російського громадянства всім, у тому числі полоненим, які вступили до легіону [8]. В цей період їх чисельність в країні досягла піку.

Після Першої світової війни частина чехів повернулися до Чехословаччини, утворення якої було проголошено 28 жовтня 1918 р. Ті ж, які залишилися, опинилися у вирі подій Української революції. Нестабільність в політичній сфері, громадянські конфлікти, доводили до зубожіння господарств, зламу традиційного життя. Деяке піднесення в настроях відбулося в період НЕПу, але з початком 30-х років злидарювання і репресії торкнулися сотень чеських родин [6, с. 21, 23–109]. Страждань та жертв додала німецька окупація України періоду Другої світової війни. Після її завершення війни частина чехів виїхала до Чехословаччини. Наступна хвиля еміграції відбулася після Чорнобильської катастрофи.

Висновки. Сьогодні в Україні діють чеські культурні товариства (Спілка волинських чехів, Кримське культурно-просвітницьке товариство чехів «ВЛТАВА», «Голендерські чехи» (с. Миколаївка, Вінницька обл.), «Матіце Волинська» (м. Луцьк), «Волинські чехи» (м. Житомир), «Вишеград» (м. Київ) та інші). У травні 1995 року було створено спільну земляцьку організацію Чеська національна рада України (Česká národní rada Ukrajiny – ČNRU), що об'єднує земляцтва різних областей України (серед них – Новгородівка, Львів, Одеса, Миколаївка, Луцьк, Дубно в Рівненській області, Сімферополь, Житомир, Коростень, Малин, Київ, Ужгород). Головна мета товариств – розвиток і збереження чеської мови, звичаїв, історії, традицій і культури.

Бібліографічні посилання

1. Волкова С. А. Чехи на Півдні України (друга половина XIX – перша половина XX ст.). Сімферополь: «АнтикваА», 2006.
2. Волкова С. А. Чешская эмиграция в Крым и основание колоний во второй половине XIX века. Чехи в Крыму. Очерки истории и культуры. Симферополь: Издательство «Антиква», 2005.
3. Гофман Їржі. Чехи на Волині. Основні відомості. Прага, 1998.
4. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 1. Ноябрь 1917 г. – август 1922 г. М., 1973.
5. Іваненко О. Культурно-освітня діяльність чеської громади в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). URL: http://history.org.ua/JournALL/mo/mo_2013_22/3.pdf
6. Чехословаки в ГУЛАГу. Документування політичних репресій у Радянському Союзі. URL: <https://archivkgb.zcu.cz/uk>
7. Малацай І. Внесок чехів у розвиток економіки Києва (кінець XIX – початок XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 52. К., 2017. С. 45–50.
8. Особый журнал совета министров. 17 ноября и 8 декабря 1915 г. По вопросу о порядке принятия в русское подданство чехов – иностранных подданных. РГИА Ф. 1276. Оп. 20. Д. 100. Л. 25–26 об.; Ф. 1276. Оп. 11. Д. 451.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку, губерниям и областям. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php?reg=100
10. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в Империи. СПб., 1857. Т. 12.
11. Уманський С. А. Становлення і розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (друга половина XIX – 30-ті рр. XX ст.). Дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2014.
12. Чехи в Крыму. Очерки истории и культуры. Симферополь: Изд-во «Антиква», 2005.
13. Чехи на Волини. Санкт-Петербург : Синодская тип., 1887
14. Чехословацкий легион в Києві. URL: <http://vysehrad.kiev.ua/?p=2160>
15. Шульга С. А. Чешские легионы в Первой мировой войне. URL: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=16524&chapter=1>
16. Шульга С. Просвітницька діяльність чеських громадських організацій та часописів в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. С. 102.

Сергій Компанієць

аспірант кафедри історії України

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ПОДНІПРОВ'Я УКРАЇНИ XIX СТ. НА СТОРІНКАХ АКАДЕМІЧНИХ ВИДАНЬ

Постановка проблеми. Дослідження окремих тем обумовлює звернення до періодичних академічних видань, на сторінках яких відбивається актуальна історіографічна ситуація. В Україні маємо чимало досліджень з теми соціальних еліт на українських теренах XIX століття, захищених кандидатських

та докторських дисертацій. Наприклад, О. В. Барвінок [1], М. М. Будзар [2], І. І. Кривошеї [5], Я. М. Мочернюка [7] тощо. Наскільки ці та інші учені, які присвятили свої праці історії соціальної еліти ХІХ ст., представлені в академічних виданнях, – це питання покладено в основу доповіді.

Мета доповіді – огляд праць істориків на сторінках академічних видань, які висвітлювали тему соціальної еліти дворянства Наддніпрянщини першої половини ХІХ ст. (наукові журнали «Український історичний журнал» (далі – «УІЖ»), «Чорноморська минувшина», «Чорноморський літопис», «Український селянин»).

Виклад основного матеріалу. В радянську епоху основними фаховими науковими виданнями були журнали, де публікувалися дослідження з історії селянства, робітників, суспільних рухів. Практично усі вони акцентували свою увагу на вивченні історії СРСР. В Україні до таких журналів належав, насамперед, «УІЖ» (видається з 1957 р.)

Після проголошення незалежності України історіографічна ситуація кардинально змінилась. Почали з'являтися нові періодичні видання, розширилася їх географія та тематика публікацій. На новий рівень вийшло вивчення соціальної історії, де предметом уваги стали не тільки залежні стани у період станових держав і суспільства, а й еліти. Нашу увагу привернув період в українській історіографії, коли у істориків починає з'являтися інтерес до вивчення історії козацької старшини, шляхти та дворянства. При цьому необхідно враховувати тривале нехтування українськими вченими історії дворянства. Особливо це стосується так званого дореформеного періоду, коли соціальна еліта була представлена переважно дворянством.

Переважна частина праць з історії соціальної еліти ХІХ ст. на українських теренах вміщена в провідному академічному виданні, засновниками, якого є Інститут історії України НАН України та Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, – «УІЖ». Головний науковий редактор видання – академік НАН України, доктор історичних наук, професор Валерій Смолій. УІЖ, як вже зазначалося, почав видаватися з 1957 р.

Цей журнал переглядався під кутом зору таких важливих тем, як соціально-економічне, суспільно-політичне, сімейно-побутове життя, а також біографії провідних діячів соціальної еліти. Проблематика публікацій охоплює практично усі регіони України.

З початку 2000-тисячних років у журналі публікується І. І. Кривошея. Деякі його статті присвячені історії соціальної еліти ХІХ століття – початку ХХ століття. Зокрема: «Спільнота Уманського повіту Київської губернії у Січевому повстанні 1863–1864 рр.» (УІЖ, 2023 р., число 3), де автор ставить за

мету «спробу висвітлення подій Січневого повстання на регіональному рівні крізь призму протистояння/взаємодії шляхти, селянства, церкви та імперської влади». Інші дослідження, як одноосібні, так і у співавторстві з І. І. Кривошеєю, присвячені козацькій старшині XVIII ст.

Значна кількість публікацій на сторінках журналу з історії дворянського стану належить відомій дніпровській дослідниці проблем соціальної еліти XIX ст. Тетяні Федорівні Литвиновій. Дотична до нашої теми стаття: «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України на початку XIX ст. (УІЖ, 2005, число 2). Спільно з О. І. Журбою вона підготувала видання цінного джерела «Інтеграційний проект Г. Галагана середини XIX ст.» (УІЖ, 2022, число 3).

Біографічна тематика представлена статтями Н. О. Герасименко, присвячених роду Лазаревських та О. М. Лазаревському, підготовлену до 170-річчя відомого історика [4]. Вона ж виступила і як археограф, опублікувавши у 2009 р. «Невидані листи О. І. Ханенка до О. М. Лазаревського» (УІЖ, 2009, число 3). О. І. Ханенко «належав до давнього українського шляхетського роду, предки якого були козаками». і родовід якого привернув увагу і самого О. М. Лазаревського.

«Чорноморська минувшина» - науковий часопис Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, який видається щорічно з 2006 року. Головним редактором, як і в попередньому виданні, є Валерій Смолій, а відповідальною редакторкою виступає відома дослідниця з Одеського національного університету ім. І. Мечникова Олена Бачинська.

Із публікацій із соціальної історії відзначимо статтю Сергія Краснобая «Процес нобілітації запорозької старшини в Російській імперії: Василь Пшимич та Василь Чернявський». Автор розглянув процес нобілітації колишніх діячів старшини, зауваживши: «Для отримання офіцерського чину, Климент Перепілін за дорученням російської адміністрації мав вербувати козаків в іррегулярні війська Російської імперії» [2, с. 169].

«Чорноморський літопис» – науковий журнал, заснований в 2010 р. (Головний редактор – В. А. Смолій), останній випуск якого датується 2016 р. В журналі публікувалися дослідження з різних аспектів історії Півдня України. Стосовно соціальної еліти XIX ст. відзначимо статтю Т. Ф. Литвинової, підготовленою у співавторстві з К. С. Грищенко «Поміщики кріпосники» Південної України як прихильники селянської емансипації: спроба подолання історіографічної традиції» [6]. В цій статті проаналізовано історіографію питання Аграрної реформи 1861 р., де дослідниці критично поставились до робіт вчених. «Одна з важливих задач у розробці передреформеної ситуації

вбачається у необхідності перевірити усталені історіографічні оцінки «реакціонерів», «консерваторів», «плантаторів» та думку, що більшість поміщиків України, як і всієї Росії виступала за повне обезземелення селян» [6, с.111–112].

«Український селянин» – збірник наукових праць із проблем аграрної історії, історії селянства, зокрема історіографії, методології, джерелознавства, а також історичного розвитку селянства на основних етапах історії. Заснований у 2000 р. Інститутом історії НАН України та Черкаським національним університетом ім. Б. Хмельницького, збірник видається у Черкасах. Відповідальний редактор видання – О. Корновенко. З теми соціальної еліти досліджуваного нами періоду відзначимо статтю В. В. Опанасенко «Місце дворянського стану Чернігівської губернії у проведенні земельної реформи 1861 р.». В цій роботі проаналізовано пропозиції дворян (Г. Г. Галагана, В. Тарновського) до проекту аграрної реформи царській владі: «Думку про можливість викупу селянських садіб у приватну власність розширив у своєму виступі член комітету за поданням губернатора, представник відомого старшинського роду Галаган Г. П.» [4, с. 41]. Т. Литвинова та О. Малишко дослідили господарські заняття як повсякденні практики дворянства Лівобережної України першої половини ХІХ ст. («Український селянин», 2023, №29).

Висновки. Отже, відновлення інтересу фахівців до проблем історії української соціальної еліти розпочалось після становлення незалежності України. Особливий інтерес історики присвятили вивченню господарської діяльності дворянства, процесам nobilitації, їх ролі у суспільстві. Розглянуті видання засвідчили, що вагоме місце у дослідженні проблем історії соціальної еліти України першої половини ХІХ ст. належить Т. Ф. Литвиновій. У перспективі – експертиза праць істориків на сторінках академічних видань.

Бібліографічні посилання

1. Барвінок О. В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1793–1917 рр.): автореф. ... дис. канд. наук. Миколаїв, 2014. 20 с.
2. Будзар М. М. Дворянська сільська садиба Лівобережної України ХІХ ст.: типологія та еволюція культурних форм дис.. на здобуття наук. ступеня канд.істор.наук. Спец.: 26.00.01 «Теорія та історія культури». Ніжин, 2009. 290 с.
3. Герасименко Н. О. (До 170-річчя від дня народження О. М. Лазаревського.) Подвижник історичної науки О. М. Лазаревський. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 90–102.
4. Краснобай С. Процес nobilitації запорозької старшини в Російській імперії: Василь Пишмич та Василь Чернявський. *Чорноморська минувшина: Зб. наук. пр.* 2011. Вип. 6. С. 37–41.

5. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Умань, 1997. 268 с.

6. Литвинова Т. Ф., Грищенко К. С. «Поміщики кріпосники» Південної України як прихильники селянської емансипації: спроба подолання історіографічної традиції. *Чорноморський літопис*. 2011. № 5. С. 111–121.

7. Мочернюк Я. М. Дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії (1861 – 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01 – історія України. Київ, 2018.

8. Опанасенко. В. В. Місце дворянського стану Чернігівської губернії у проведенні земельної реформи 1861 р. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 40-43.

Олексій Шляхов

доктор історичних наук, професор, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

РОЗВИТОК ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В ПРОМИСЛОВІСТІ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Активний розвиток ринкових, товарно-грошових відносин в українських етнічних землях Російської імперії в пореформену добу обумовили прагнення багатьох, хто володів певним капіталом, долучитися до підприємницької діяльності, організувати власну справу.

Зазначене стосується і представників жіноцтва, які бажаючи самоствердитися та набути фінансової незалежності від чоловіків також все частіше долучалися до бізнесових практик. При цьому вихідці з купецького та дворянського станів, а також заповзятливі міщанки та селянки, намагаючись вийти за межі родинного кола, активно нарощували свою присутність у багатьох секторах економіки Півдня України. Їх основні бізнес-інтереси переважно були пов'язані з торгівлею та сферою послуг. Хоча і царина промисловості теж не залишалася поза увагою підприємливих жінок. Втім висвітлення підприємницької діяльності жіноцтва в українських землях царської Росії пореформеного періоду до цього часу залишається майже не вивченим аспектом вітчизняної економічної історії. В цьому плані можна згадати лише праці І. М. Вановської, А. А. Задерейчук, О. М. Доніка та О. Б. Шляхова [2; 3; 10].

Мета статті – детальніше розглянути бізнесову діяльність жінок у промисловій сфері Катеринославщини в модерний період.

Виклад матеріалу. Слід зазначити, що до підприємницьких практик вдавалися як вдови і дружини підприємців-чоловіків, так і самітні, незаміжні жінки. Останньому сприяло право жінок на роздільне володіння майном у шлюбі, яке існувало в царській Росії. При цьому, якщо представниці дворянського стану або купчихи, успадкувавши капітал, часто продовжували родинну бізнесову справу чоловіків чи батьків, то міщанки та селянки, вдаючись до підприємництва, зазвичай спиралися на власні статки, накопичені в попередній період. Додамо, що переважна більшість фабрик та заводів Катеринославщини, які належали жіноцтву, перебувала в їх індивідуальній власності. Однак нерідко існували сімейні фірми, де жінки разом зі своїми чоловіками, братами, сестрами або дітьми були співвласниками окремих промислових підприємств краю.

Зазначимо також, що більшість з тогочасних бізнес-леді краю мали у своїй власності по одному підприємству. Втім з цього правила були і свої виключення. Зокрема, на середину 1880-х рр. по два промислові заклади на Катеринославщині належали графині Єлизаветі Воронцовій-Дашковій та дворянці Анні Серіковій.

Зрештою факти переконливо свідчать, що в низці галузей народного господарства південноукраїнських земель і, перш за все в царині харчової промисловості, частка жіночого підприємництва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була достатньо вагомою. При цьому переважним чином вони володіли дрібними або середніми підприємствами, що займалися переробкою продукції аграрного сектора – винокурнями, пивоварнями, млинами, а також заводами з виробництва цукерок або мінеральної води. Зокрема, у борошномельній галузі краю станом на 1884 р. працювало 7 товарних млинів, або 11,2% від їх загальної кількості на той час. Приміром у власності вдови поселянина з Катеринослава Анни Фаст перебував великий товарний млин, річний обсяг виробництва якого на початку ХХ ст. сягав 128 тис. крб, а вдова штаб-ротмістра Марія Жебуньова володіла в цей час значним борошномельним млином в Олександрівському повіті (обсяг виробництва 40 тис. крб). Крім того, великі винокурні та горілчані заводи на Катеринославщині належали в ці часи представницям титулованого дворянства – принцесі Євдокії Мюрат та баронесі Катерині Медем, а також вдові генерал-лейтенанта Марія Лошкарьовій (річне виробництво її підприємства сягало 142 тис. крб.).

У власності жінок краю в модерний період знаходилося і чимало цегляних заводів та лісопильних підприємств. Так, у 1890 р. їм належало шість підприємств, що виробляли цеглу, або 6,7% від усіх закладів Катеринославщини відповідного профілю. Серед їх власниць можна згадати купчиху Розалію Непомніну з Катеринослава, яка в губернському місті мала

два заводи з річним обсягом виробництва 2 та 6 тис. крб. або графиню Анну Строганову, яка володіла в с. Дніпровському Олександрівського повіту цегляним заводом з річним обігом 3 тис. крб.

Представниці жіноцтва на початку ХХ ст. також віддавали данину бізнесовій діяльності у виготовленні паперу, займалися видавничою справою. Так, на Катеринославщині у їх власності в 1909 р. перебувало три друкарні. Їх господарками були міщанка Есфірь Брайловська, яка окрім друкарні мала ще в губернському центрі фабрику з виробництва конвертів, а також міщанка з Олександрівська Естель Торговицька та дворянка Марія Мазанкова з Нікополя.

До традиційно фемінізованих галузей промисловості Катеринославщини того часу не відносилися металургійне або машинобудівне виробництво. Втім маємо приклади, коли представницям слабкої статі на початку ХХ ст. все ж належали достатньо великі підприємства в цій царині економіки. Приміром наприкінці ХІХ ст. купчиха Анна Заславська мала в Катеринославі велику майстерню з виготовлення сільськогосподарських машин з обсягом річного виробництва 20 тис. крб., а дружина німецького підданого Марія Щепанкевич володіла в губернському місті Першим арматурним та мідноливарним заводом (29,5 тис. крб).

До сфери бізнесових інтересів бізнес-леді Катеринославської губернії входила і вугільна справа. Головним чином цим видом підприємництва займалися місцеві землевласниці, дворянки. В середині 1880-х рр. останнім належала приблизно третина всіх гірничодобувних підприємств, які перебували в індивідуальній власності у Бахмутському повіті. Поміж господарів цих шахт була княгиня Є. І. Кудашова, а також поміщиці Д. В. Мандрикіна, Є. А. Нестерова та Р. Ф. Шахова. При цьому рудник Є. А. Нестерової, де видобуток вугілля складав 1300 тис. пудів на рік, був одним з найбільших у краї [6, с. 300, 304].

Важливими параметрами оцінки жіночого підприємництва є соціальний статус, майнові та етнічні характеристики, а також галузева спрямованість їх виробництв. Тож для вивчення динаміки бізнесових практик жінок у промисловій царині Катеринославщини ми обрали п'ять часових відрізків, які забезпечені відповідними джерелами. Йдеться про періоди, які знайшли відображення у Списках фабрик та заводів Російської імперії, що видавалися урядовими структурами царизму протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст., тобто в 1887, 1894, 1897, 1903 та 1912 рр. [4; 5; 7–9].

Отже, зроблені на підставі цих статистичних видань підрахунки дали змогу встановити, що на середину 1880-х рр. у промисловості Катеринославської губернії з 200 підприємств жінкам належало 18 закладів або 9%. А загалом жінок-промисловців у краї тоді нараховувалося 16 осіб.

Водночас у 1890 р. у Катеринославській губернії з 374 підприємств жінкам належало 23 або 6,2%, а самих жінок-підприємців в краї нараховувалося 20 осіб. В другій половині 1890-х рр., тобто в період тогочасного промислового піднесення, частка підприємців, які здійснювали бізнесову діяльність у промисловій сфері Катеринославщини, зростає до 7,3%. Адже з 315 заводів і фабрик краю у власності жінок перебувало у цей час 23 заклади. Втім к 1900 р. питома вага «жіночих» підприємств в губернії зменшується до 5,1%, а кількість власне підприємців – до 14 осіб. Останнє пояснювалося негативним впливом економічної кризи, яка в цей час вразила промисловість Півдня України, призвела до згорання бізнесових практик багатьох ділків. У свою чергу в 1909 р. жінкам Катеринославської губернії належало за нашими підрахунками 20 підприємств (з 365 фабрик та заводів) або 5,5%.

Щодо соціального складу підприємців Катеринославщини середини 1880-х рр., то серед них найбільше було представниць купецтва – 6 осіб (або 37,5%) та дворянок – 5 осіб (або 31%). Отже, разом вони складали приблизно 2/3 усіх жінок-промисловців губернії. Адже вся політика самодержавства була спрямована на створення найкращих умов для підприємництва саме вищезгаданих станів і, перш за все, дворянства. Зокрема, представники вищої верстви населення імперії Романових мали численні пільги в своїх бізнесових справах: дворянські підприємства в маєтках власника звільнялися від промислових зборів, якщо в них працювало не більше 18 робітників; не оподатковувалися дворянські млини, цегельні та лісопильні розташовані за межами міст. Також серед підприємців краю статистика тоді зафіксувала присутність трьох міщанок (або 18,8%), однієї селянки та однієї поселянки-власниці (по 6,3%).

Втім і через двадцять п'ять років ситуація в цьому плані не зазнала яких-то суттєвих змін. Адже станом на 1909 р. серед 19 підприємців, що вдавалися до бізнесових практик у промисловості Катеринославщини, найбільше було дворянок – 9 осіб (47,4%), купчих та почесних громадянок нараховувалося 5 осіб (26,3%), міщанок – 3 особи (15,8%).

Вкрай непростим є питання щодо етнічної приналежності підприємців пореформеної доби. Втім з певною часткою вірогідності, можна спробувати це встановити, орієнтуючись лише на їх прізвища та імена. Отже, національний склад бізнес-леді краю мав поліетнічний характер. Так, етнічних росіянок у 1884 р. за нашими даними було 9 осіб (або 56%). Українок нараховувалося дві особи (або 12,5%). Серед них слід згадати купчиху Ірину Приходько з Катеринослава, яка мала невеликий завод з виробництва воскових свічок та міщанку Марію Тарновську, яка володіла паровим млином. Ще по дві підприємці представляли єврейську спільноту губернії, а також

німецькомовний сегмент місцевого суспільства. У свою чергу відповідну динаміку в національному складі підприємців Катеринославщини демонструють статистичні дані за 1909 р. Тож на початку ХХ ст. серед них дещо зменшується частка етнічних росіянок – 8 осіб або 42,1%. Водночас збільшується питома вага єврейок – до 21% (4 особи), а етнічних українок – до 15,8% (3 особи). Тобто потреби розвитку народного господарства від кінця ХІХ ст. стимулювали більш активне залучення в економіку краю як єврейських, так і українських капіталів і, відповідно, інтеграцію представниць цих етнічних груп до складу місцевої промислової буржуазії.

Разом з тим слід звернути увагу на короткотерміновість функціонування багатьох «жіночих» підприємств. Адже тільки 10–15% фабрик та заводів регіону, що належали жінкам, працювали в пореформену добу більше 6–7 років. Тож протягом чверті століття, тобто від 1884 до 1909 р., тут безперервно діяло лише одне таке підприємство – паровий вальцовий млин купчихи Анни Шор з Нікополя. Отже тут, без сумніву, давала взнаки нестача освіти та фахової підготовки чималої кількості підприємниць, брак комерційних здібностей. Відповідно багато хто з них був вимушений покладатися у веденні своїх бізнесових справ на найманих управляючих. Але останні далеко не завжди виправдовували надії своїх роботодавців. Так, гірниче підприємство княгині Марії Долгорукої в Бахмутському повіті, як зазначали земські діячі губернії, наприкінці 1880-х рр. «було заплутано управляючим, який ледь не довів свою довірительницю до розорення; тому і справа припинена» [6, с. 270].

Згадаємо також, що деякі з підприємниць Катеринославщини не цуралися благодійницької діяльності. Приміром, власниця великого заводу в Бахмуті, що виробляв пляшки зеленого скла, цеглу та алебастр, Катерина Фарке чималу увагу приділяла матеріальному становищу своїх робітників. Тож, як зазначали сучасники, при заводі фірми «Е. М. Фарке» «щорічно відкладалися невеликі суми для створення капіталу, який [був] призначений для допомоги хворим і взагалі тимчасово нужденним робітникам» [1, с. 166].

Висновки. Зрештою вивчення гендерних аспектів розвитку бізнесової діяльності на Катеринославщині свідчить, що в період пізньої імперії тут спостерігалось активне зменшення гендерного розриву в царині підприємництва. Результатом була поява прошарку жінок, які керували достатньо великими фірмами та володіли значними особистими статками. Спектр їх комерційних інтересів все більш розширювався, як і зростала їх роль у розвитку промисловості, в індустріальній модернізації Півдня України. Це, зокрема, стосується і підприємниць – етнічних українок, які теж долучалися до бізнесових практик у краї, створюючи доволі значні винокурні, млини та цегельні заводи. Таким чином, можна вважати, що місцевому соціуму на межі

XIX–XX ст. багато в чому вдалося подолати стереотипи традиційної патріархальної культури в питаннях гендерної рівності, що є важливим компонентом соціально-економічного і загалом цивілізаційного поступу будь-якої країни.

Бібліографічні посилання

1. Аксенов С. Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899–1900 годах. *Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года*. Екатеринослав: тип. Губернского Правления, 1903. С. 127–166.
2. Вановська І. М. Жіноче підприємництво як фактор модернізації України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Історія та географія: зб. наук. праць. Харк. нац. пед. університет імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2019. Вип. 56. С. 22–28.
3. Задерейчук А. А. Пищевая промышленность Фальц-Фейнов. *Вопросы германской истории: сб. научн. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева*. Дніпропетровськ: Изд-во ДНУ, 2011. С. 26–33.
4. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: материалы для фабрично-заводской статистики / сост. по офиц. сведениям Деп. торговли и мануфактур. Изд. 2-е, испр. и значит. доп. Санкт-Петербург: Типография Р. Голике, 1887. XIV, [4], 824 с.
5. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России: материалы для фабрично-заводской статистики: сост. по офиц. сведениям Деп. торговли и мануфактур. 3-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1894. 827 с.
6. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд. Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1886. 855 с.
7. Список фабрик и заводов Европейской России / Министерство финансов. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1903. 838 с.
8. Список фабрик и заводов Российской Империи / Под ред. В. Е. Варзара. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. 720 с.
9. Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов. Санкт-Петербург: Тип. Е. А. Ефрона, 1897. 63, VI, 1049 с.
10. Шляхов О. Б., Донік О. М. Промисловці Півдня України та їхні підприємницькі практики наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2022. № 3. С. 59–80.

Олександр Нікілев

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

КАТЕРИНОСЛАЩИНА У ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР

Постановка проблеми. Особливістю історіографії з історії Дніпропетровщини є те, що Катеринославська губернія, в межах якої вона за радянських часів утворилася, разом з Таврійською та Херсонською губерніями, за царату вважалася Півднем Росії. І досліджувалася, та продовжує досліджуватися, в тих же хронологічних межах та у в складі саме цих трьох адміністративних одиниць того часу, як Південь Росії. В сучасних же умовах, південними вважаються області, що утворилися на теренах останніх двох. Це, власне, Запорізька, Миколаївська Одеська, Херсонська області. Тож вітчизняні дослідники, що вивчають історію південної України новітньої доби, вивчають саме ці чотири адміністративні утворення. В результаті такої історіографічної ситуації Дніпропетровська область опинилася поза фокусом уваги науковців. Цим і пояснюється вузьке коло досліджень з її новітньої історії. І хоча в останній період з'явилися праці з історії Дніпропетровщини, проте основна увага їх зосереджена на висвітленні історії краю 1920-х–1930-х рр. в етнокультурному вимірі [3; 11]. Тож продовжують залишатися недостатньо вивченими інші аспекти та інші періоди історії краю. До їх числа належить і період перших років після громадянської війни. Виходячи з такої історіографічної ситуації, зроблена спроба до певної міри заповнити існуючу наукову прогалину.

Виклад основного матеріалу. Період після громадянської війни був непростим для губернії. Адже вона, починаючи з лютого 1918 р. по осінь 1920 р., була театром воєнних дій для багатьох військових сил. Влада в ній неодноразово змінювалася [12, с. 31]. Внаслідок цього тут ще в 1921 р. діяли підпільні організації та збройні формування опозиційних радянській владі сил.

Найбільш помітними були махновські. Вони були не такими численними, як у попередні роки, але активними. Через продовження радянською владою політики продрозкладки на селі, дії цих формувань були спрямовані на фізичне знищення представників радянської влади, які активно проводили продрозкладку. Вони супроводжувалися актами насильства, загибеллю невинних людей [4].

Завдяки заходам, запровадженим владою, збройний рух пішов на спад, і селяни поступово поверталися до домівок. В губернії цілі загони скористалися

правом амністії. Частина їхніх бійців виявила бажання на боці радянської влади брати участь у ліквідації формувань, які ще продовжувати свою діяльність [12, с. 95.].

Серйозним чинником, що вплинув на стан, форми і методи діяльності цих формувань, стала посуха 1921 р. Вони, через серйозне погіршення економічного стану селянських господарств, не мали тієї підтримки селян, як у попередні періоди. Через це почастишали випадки силового вилучення продовольства рядом таких формувань. У таких умовах на кінець 1922 р. в губернії вдалося добитися зменшення їх кількості та чисельності особового складу. Напади чинилися вже групами з 2–5 осіб і носили, здебільшого, суто кримінальний характер [4].

Помітний внесок у створення непевної політичної ситуації в губернії робили представники національно-демократичних сил, керованих урядом УНР в еміграції. Була створена розгалужена організація по підготовці повстання. Але реалізувати план не вдалося. Керівники були виявлені і заарештовані катеринославською губернською надзвичайною комісією [12, с. 142–153].

Серйозним елементом нестабільності була діяльність самих органів влади. Особливо в сільській місцевості. Частина членів волосних та повітових керівних структур зловживали своїм службовим становищем, чинячи посадові порушення, навіть кримінальні злочини [10].

Незадоволення населення викликала діяльність судових і правоохоронних органів. Їхні співробітники зловживали своїми посадовими обов'язками. Порушення носили системний і організований характер [5].

Складною була соціально-економічна ситуація. Промислові підприємства не працювали. На функціонуючих затримувалася зарплатня. Тож серед їхніх робітників набуло широкого поширення виготовлення в робочий час з матеріалу підприємств різних виробів на продаж – «шабашок». Мала місце соціальна напруженість. Одним з її проявів став виступ робітників майстерень залізничного депо Катеринослава, в ході якого робітники увірвалися в Управління залізниці і вчинили там погром. Високим був рівень інфляції, який визначав і рівень зарплати. Наприклад, робітник молочної промисловості першого (нижчого розряду) м. Павлоград, отримував 28 000 000 000 руб [6]. Зростало безробіття. І це – на тлі постійних оголошень в газетах про потребу фахових працівників. У занепаді перебувало комунальне господарство міст.

Серйозні проблеми зберігалися в сільському господарстві. У 1921 р. посівні площі становили лише 52% від таких у 1916 р. Основна маса господарств більше були більш його споживачі, а не виробники [1, с. 28].

У таких умовах губернія почала переходити до нової економічної

політики. У промисловості почали передавати в оренду малі і середні підприємства. Але бажаючих було мало. На жовтень 1922 р. було орендовано лише половина наміченого [9].

За рішенням губвиконкому були організовані пункти для обміну між містом і селом виробленої ними продукції. Однак ініціатива не небула розвитку через поширення посухи.

Для виходу з критичної ситуації були знижені норми продподатку у волостях. Для голодуючих селян відкривалися їдальні, організовувалися допомогіві кампанії [7]. Долучилася до цієї справи й церква. Але губернське керівництво, керуючись вказівками Леніна скористатися ситуацією голоду для позбавлення інституції, як політичного опонента, її матеріальної бази, визнало її внесок недостатнім і вилучило лише срібла декілька десятків пудів [2, с. 16].

Допомога держави була мізерною. Сільське населення, рятуючись від голоду, було змушене продавати в урожайні губернії за безцінь тяглову худобу, реманент. Через це значно зросла кількість господарств, що залишилися без будь-якої худоби. Це зробило неможливим провести повноцінно посівну кампанію 1922 р. Результатом стало стрімке зростання кількості голодуючих, масштабів смертності [13, арк. 115,117; 14, арк. 97].

Виходом з такого становища стало звернення до міжнародних організацій. На Катеринославщині діяли АРА – Американська адміністрація з надання допомоги, місії Фрітгофа Нансена, Міжнародного Червоного Хреста, Чехословаччини та «Джойнт» – єврейський американський розподільчий комітет. Чотири надавали харчову допомогу. Найбільш вагому частку цієї роботи виконувала АРА, яка працювала в сільській місцевості. «Джойнт» закуповував для селян техніку, робочу худобу, сільгоспінвентар [9].

В результаті об'єднаних зусиль республіканського і місцевого керівництва, міжнародних організацій, вдалося здолати наслідки посухи. Село збільшило продаж зерна, розширювало посівні площі, які вже у 1924 р. становили 70 % від 1916 р. [8].

Висновки. Отже, перші роки після громадянської війни були для Катеринославщини складним періодом. Непроста суспільно-політична та економічна ситуація, бандитизм, розруха, посуха, наклали свій відбиток на хід соціально-економічного розвитку краю. Але заходи місцевого керівництва, сприяння міжнародних організацій та, у першу чергу, ініціатива самого населення допомогли здолати труднощі цього періоду і поклали початок поступовому відродженню регіону.

Бібліографічні посилання:

1. Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. Київ: Політвидав України, 1965. 123 с.
2. Голод на Україні 1921–1923 років: Зб. матеріалів / Укл. О. Мовчан. Київ: Наукова думка, 1993. 236 с.
3. Етнонаціональний світ Придніпров'я : колективна монографія Ч. 3: Етнонаціональні процеси новітнього часу (1914–1939) / С. І. Світленко та ін., за ред. С. І. Світленка. Дніпро : Ліра, 2022. 300 с.
4. Звезда. 1922. 10 августа.
5. Звезда. 1922. 17 августа.
6. Звезда. 1922. 26 сентября.
7. Звезда. 1922. 5 августа.
8. Звезда. 1924. 20 марта.
9. Звезда. 1922. 16 ноября .
10. К труду 1921. 5 августа.
11. Нікілев. О. Ф. Освітня політика радянської влади на Катеринославщині (Дніпропетровщині) у 1920-х–1930-х рр. Етнонаціональний вимір. *Грані Т.* 24. № 10. 2021. С. 46–64.
12. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии С января 1920 г. по ноябрь 1921 г. Днепропетровск: Дніпро, 1994. 230 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 484.
14. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 896.

Ангеліна Буланова

*аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

ТЕНДЕНЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ 1920-х – 1991-х РР. У ВИСВІТЛЕННІ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ 1918–1921 РР.

Постановка проблеми. Сьогодні в українській історичній науці особливе місце посідають дослідження, присвячені хоч і не вдалим, проте доволі потужним спробам попередніх поколінь вибороти незалежність для територій, заселених українцями. Такий науковий попит, звісно, значною мірою пов'язаний із сучасними зовнішньополітичними чинниками, зокрема повномасштабною російською агресією проти України. Особливо гостро відчувається потреба у переосмисленні досвіду боротьби попередніх поколінь за незалежну Україну в окремих її регіонах. Зокрема на території Катеринославської губернії упродовж 1918–1921 рр. перетинались повстанські загони різних ідеологічних спрямувань, які в радянській історіографії визначались однозначно як «бандитські». На основі цих визначень

формувався основні меседжі радянської пропаганди, характерні й для сучасних російських трактувань. В цьому сенсі розкриття тенденцій радянської історіографії у трактуванні селянського повстанського руху на Катеринославщині упродовж 1918–1920-х рр. набуває суспільно-політичної ваги.

Історіографія. Аналіз радянської історіографії, присвяченій селянському повстанському рухові 1920-х – 1991 рр. в Україні, у минулі роки здійснений вченими Я. Калакурою [4], В. Капелюшним [5], В. Солдатенком [13], В. Щербатюком [16; 17; 18]. Але історіографія про повстанство на території Катеринославщини у визначений період не стала предметом окремого дослідження. Певна історіографічна лакуна та суспільно-політична актуальність й викликала необхідність її заповнення.

Виклад основного матеріалу. Попередні дослідники Я. Калакура [4], В. Капелюшний [5], В. Солдатенко [13], В. Щербатюк [16; 17; 18] виділили шість основних періодів історіописання протягом існування СРСР про селянський повстанський рух в Україні, які доцільно застосувати і до аналізу літератури стосовно локальної території Катеринославщини.

Перший період радянської історіографії охоплює 1918 – першу половину 1920-х рр.: від початку боротьби більшовицьких сил з повстанськими загонами на українських землях до встановлення більшовиками чіткого адміністративного контролю над територією України, та характеризується початком розробки основних засад ідеологічної більшовицької концепції «трактування» історичних подій. Для цього періоду ще не притаманна чітко вироблена партійна лінія історіописання та тотальна цензурованість, тому деякі праці вказаного періоду мали дещо більше об'єктивної інформації та хоча б мінімальної критики дій радянської влади, на відміну від наукових видань наступних періодів. В цей час на сторінках періодичних видань та агітаційної літератури публікувалися дискусійні матеріали стосовно діяльності земельних комітетів й органів самоврядування в українському селі на Катеринославщині, теоретичні узагальнення лідерів визвольного руху тощо.

Наступний період історіописання починається від другої половини 1920-х рр. й тривав упродовж 1930-х рр., коли поступово оформлюється монополія комуністичної партії в історичній науці. Радянське керівництво починає розробляти та впроваджувати власні «стандарти» історіописання, для яких характерна жорстка цензурованість, фальсифікація історичних подій, політизованість та заідеологізованість історіографічних досліджень. Також можна відзначити викривлення термінології та біографістики особистостей, нівелювання та перекручення історичних подій та фактів. Таким чином в історіографії сформувалось уявлення про Центральну Раду як про буржуазну

фундацію, проти якої боролись селяни та робітники, очолювані більшовицькою партією, а вся українська революція позначалась контрреволюційною та антинародною.

Для прикладу можна навести праці радянських істориків 1920-х рр. Д. Лебеда [8], Р. Ейдемана [19; 20], М. Какуріна [3], М. Кубаніна [6; 7] та ін., в яких проблема селянських повстанських рухів висвітлювалася як «внутрішня контрреволюція» чи «куркульський бандитизм». Але незважаючи на ідеологічну упередженість, в цей період в працях М. Кубаніна, приміром, зустрічається фрагментарний фактологічний матеріал про дії повстанських загонів на Катеринославщині [6, с. 4], стосовно локальної замкнутості Махна та інших отаманів, зокрема «петлюрівців» [6, с. 4]. Він наголосив, що у більшості випадків у повстаннях проти радянської влади брали участь мешканці тих регіонів, що боролися проти поміщиків у 1905 р., та відзначив найбільш активним в цьому відношенні Верхньодніпровський повіт, як антирадянський та «бандитський», який навіть в 1921 р. знаходився під впливом ідей петлюрівців [6, с. 7]. Також дослідник надав інформацію про розстановку військових та повстанських сил різних населених пунктів губернії станом на кінець 1919 р. [6, с. 91]. Незважаючи на нищівну критику дій Нестора Махна та його прибічників, М. Кубанін опублікував цінні дані стосовно економічних особливостей армії Н. Махна [7].

У працях радянського військового діяча і дипломата В. Антонова-Овсієнка, що вийшли в цей період, міститься розпорошений матеріал по Катеринославщині [1]. Згодом викладення окремих фактів та їх інтерпретація не стали задовольняти керівників радянської держави й після 1938 р. книга була вилучена з усіх бібліотек.

Третій історіографічний період, який розпочався в 1940-х рр., характеризується остаточним оформленням єдиних ідеологічних підходів до історіописання, внаслідок чого вироблено «марксистську концепцію історії України». Всі праці, які не відповідали радянській ідеології, до друку не допускались (в кращому випадку для авторів). Сталінські репресії 1930-х рр. стали тим чинником, внаслідок чого дослідження повстанського руху чи «куркульського бандитизму» практично припинились, а роботи, створені у 1920-х рр., потрапили до спецфондів.

Домінування марксистської концепції спричинило згорання досліджень із зазначеної проблематики. Роботи, що виходили в цей час з друку, були створені в контексті марксистсько-ленінської ідеології. Для прикладу можна навести монографію «История гражданской войны в СССР» [2], над якою впродовж 1935–1960 рр. працювала група авторів і в якій висвітлено події відповідно до сформованої на той час ідеології «перемоги пролетаріату». На

початку 1940-х рр. з'явилася стаття І. Премислера [12], присвячена ліквідації упродовж 1921 р. Червоною армією та іншими радянськими силовими структурами основних махновських і петлюрівських повстанських формувань. Від цього часу селянський повстанський рух переважно розглядався і вивчався лише в тій мірі, наскільки це було необхідно для написання наукових праць, присвячених історії боротьби з ним Червоної Армії, надзвичайних комісій, ДПУ, міліції та інших радянських силових структур. Радянська історична наука проблему селянського повстанського руху в Україні у 1919 р. зводила до боротьби організованих комуністичним підпіллям загонів проти Директорії УНР та Денікіна, приховуючи реальні масштаби, хід і наслідки антибільшовицького повстанського руху («куркульського бандитизму»). Всебічне об'єктивне висвітлення селянського повстанства стало неможливим, оскільки це суперечило комуністичній доктрині, не вкладалося в усталену концепцію пролетарської революції та радянського будівництва в Україні.

Четвертий період розпочався від другої половини 1950-х рр. й тривав до кінця 1960-х рр., коли внаслідок «хрущовської відлиги» ідеологічна спрямованість історичних досліджень дещо послабилась. Для зазначеного періоду, як відзначав сучасний дослідник визвольних змагань в Україні В. Капелюшний, стало характерним певне повернення до демократизації наукових підходів за умов розвінчання культу Сталіна та руху «шістдесятників» [5, с. 11]. В цей час відбувається подальше нагромадження дослідницького матеріалу, попри те, що радянські історики в цей період, практично не відходили від марксистсько-ленінської ідеології. Для прикладу можна навести узагальнюючу роботу радянського історика І. Трифонова, написану за часів «відлиги» у 1964 р., «Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.)» [15]. Характеризуючи діяльність Н. Махна на Катеринославщині, автор присвятив цілий розділ розгрому «махновських банд» радянською владою. Вивчення його праці допомагає змістовніше зрозуміти політику більшовиків щодо повстанців, простежити ставлення червоних до так званих «бандитських угруповань» та їх прихильників [15, с. 274; 275].

Починаючи від кінця 1960-х рр., на фоні часткової неофіційної реабілітації сталінізму, відбулося згортання ліберальних процесів у політиці й науці, розпочалася нова хвиля активізації фальсифікації історії. В працях радянських істориків А. Лихолата [9], І. Мінца [10], М. Супруненка [14], написаних в руслі марксизму-ленінізму, відомостей про повстанський рух на Катеринославщині зустрічається мало. Приміром, М. Супруненко, наголошуючи на «загостренні класової боротьби в українському селі», дотримувався усталеної схеми, встановленої в радянській історіографії, згідно з якою всі «контрреволюціонери» – противники радянської влади: меншовики,

есери, незалежники, українські есери, націоналістичні партії, анархо-махновці, ліві есери діяли разом з американо-англійськими та французькими імперіалістами, кадетськими контрреволюціонерами та денікінцями: «українські буржуазні націоналісти, анархо-махновці, есери та інші вороги Радянської влади, провокували антирадянські повстання, слугували інтересам буржуазії, поміщиків, куркулів, іноземних імперіалістів в їх прагненні підкорити радянську Україну» [14, с. 39]. Звісно, такий виклад подій є заідеологізованим з наукової точки зору та суто суб'єктивним.

Під час шостого історіографічного періоду, пов'язаного з завершальним етапом існування СРСР (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.), поступово відбулося припинення жорсткої цензури, внаслідок чого історична наука отримала більш ліберальні умови для розвитку. В світлі процесів демократизації суспільства та здобуття Україною незалежності увагу на селянські повстання на території України 1918 – 1921 рр. звернули чимало дослідників, проте відхід від утвердженої в радянський час методології був поступовим. З розпадом Радянського Союзу історики отримали доступ до закритих раніше архівів і документів. Разом із тим була відкинута марксистсько-ленінська концепція, з'явилися нові тенденції та методики у розв'язанні наукових проблем. Оскільки повстанський рух доби революції 1918 – 1921 рр. став повноцінним об'єктом дослідження лише після 1991 р., то й відповідні узагальнюючі роботи з'являються лише в роки незалежності.

Висновки. Таким чином, для основних векторів розвитку радянської історіографії про селянський повстанський рух на Катеринославщині у перші три періоди історіописання, що тривали упродовж 1920 – середини 1950-х рр. характерні численні фальсифікації внаслідок впливу пануючої марксистсько-ленінської ідеології. В період від другої половини 1950-х рр. й до кінця 1960-х рр. під час «хрущовської відлиги» ідеологічна спрямованість історичних досліджень дещо послабилась. Від кінця 1960-х і до першої половини 1980-х рр. відбулося посилення цензури та державного контролю за написанням історичних праць. У завершальні етапи існування СРСР (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.) жорстке цензурування поступово згорталось, внаслідок чого історична наука отримала нові умови для розвитку.

Бібліографічні посилання

1. Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне: В 4 т. Москва–Ленинград: Госвоениздат, 1924–1933.
2. История гражданской войны в СССР: в 5 томах. Т. 3. Упрочение советской власти. Начало иностранной военной интервенции и гражданской войны (Ноябрь 1917 г. – март 1919 г.) / Ред. комиссия тома: Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Петров Ю. П., Стручков А. А.,

Шатагин Н. И. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1958. 678 с.

3. Какурін М. Є. Громадянська війна на Україні. Харків, 1928. 71 с.
4. Калакура, Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 494 с.
5. Капелюшний В. П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917– 1921 рр.): історіографія: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2004. 46 с.
6. Кубанин М. І. Антисоветское крестьянское движение в годы гражданской войны (военного коммунизма). *На аграрном фронте*. 1926. №№ 1–2.
7. Кубанин М. І. Махновщина. Крестьянское движение в Степной Украине в годы гражданской войны. Ленинград: Прибой, 1927.
8. Лебедь Д. З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Харьков, 1921. 55 с.
9. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1921). Москва: Госполитиздат, 1954.
10. Минц, И. И. Триумфальное шествие Советской власти. Т. 3. Москва, 1979. 903 с.
11. Потульницький В. А. Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800-1991). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. 2. / Упорядн. Кравченко В. В. Харків: Майдан, 1999.
12. Премыслер И. Разгром бандитизма на Украине (1921). *Военно-исторический журнал*. 1940. № 9. С. 38–45.
13. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. 416 с.
14. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). Москва, 1966. 455 с.
15. Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.) Ч. 1. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. Ленинград, 1964.
16. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 186–204.
17. Щербатюк В. М. Партизанська боротьба селян у 1920-1921 роках в контексті організації всеукраїнського збройного повстання: сучасна вітчизняна історіографія проблеми. *Наукові записки НаУКМА*. 2011. Т. 117. С. 53–60.
18. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. Київ: Наукова думка, 2012. 528 с.
19. Эйдеман Р. П. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. Харьков, 1921. 62 с.
20. Эйдеман Р. П. Очаги атаманщины и бандитизма. Харьков, 1921. 32 с.

Дмитро Архірейський

*доктор історичних наук, в. о. декана історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

БІЛИЙ РУХ І КАТЕРИНОСЛАВ

Досліджувана **проблема** є прикладом специфічної історіографічної ситуації, коли маємо суттєву джерельну базу і доволі значну кількість загальних праць, присвячених Українській революції, проте саме цю тему ніяк не можна вважати цілковито вивченою. Цьому, звісно, є раціональні пояснення, якими і зумовлюється дане дослідження.

Стан дослідження теми. Виділимо два основні моменти: по-перше, йдеться про усвідомлення того, що узагальнюючі дослідження вітчизняних істориків часто не враховують якісні регіональні напрацювання. Через це узагальнюючі праці, присвячені Українській революції, і досі, на наш погляд, страждають на киевоцентризм як в географічному, так і в концептуальному сенсі, зокрема повністю чи частково ігноруються інші рушійні сили революційних подій, крім тих, що представляли українські державницькі проекти. В цьому контексті у загальних працях Катеринославщина доби революції висвітлюється явно недостатньо.

По-друге, білий рух що радянськими, що сучасними вітчизняними істориками явно відноситься до «інших сил» революції, а тому йому як приділялося, так і приділяється істориками України недостатньо уваги, ніби він є менш вартісним об'єктом дослідження.

Джерела. Комплекс джерел даної розвідки складають опубліковані збірки документів та матеріалів [3; 8] та спогади учасників подій [5; 10].

Виклад матеріалу. Для висвітлення проблеми спочатку визначимо її систему координат – хронологічних та географічних. Хронологія визначається часом існування білого руху в межах України: кінець 1917 – листопад 1920 р. Щодо географії важливо підкреслити особливості розташування Катеринославської губернії на стику трьох основних регіонів України – Правобережжя, Лівобережжя та Степового Півдня. Таке розташування перетворювало Катеринославщину на театр ключових подій і процесів Української революції в цілому. Крім того, варто звернути увагу на економічну географію тодішньої Катеринославщини, яка була переважно аграрною, але із значними промисловими анклавами, включаючи сам губернський центр, а також на національний склад місцевого населення (українці – 68,9 %, росіяни – 17,2, євреї – 4,7, німці – 3,8, греки – 2,1 %) [9, с. 15]. Більшістю місцевого селянства були етнічні українці, однак у Катеринославі українці за кількістю були третіми після євреїв та росіян. Щоправда, концентрація в губернському центрі мобілізованих селян на середину 1917 р. вивела українців на другу позиція після євреїв [6].

Названі обставини робили тодішнє населення губернії надзвичайно строкатим у соціальному, економічному, національному, а отже, і в політичному сенсі. Тобто тут виникали сприятливі можливості для створення кількох конкуруючих соціально-політичних та національно-політичних проєктів, в т. ч. таких масштабних загальноросійських проєктів як більшовицький та білогвардійський. Більше того, на теренах губернії через комплекс об'єктивних обставин ці проєкти виявилися найбільш живучими:

саме їхньою боротьбою між собою завершувалася фінальна стадія регулярної військово-політичної боротьби в Україні в цілому.

Білий рух певною мірою продовжував імперські державні традиції, отож, будучи фактично російським державницьким проєктом, був представлений діячами різного етнічного походження. Саме тому етнічна строкатість південних губерній України, включно з Катеринославщиною, протягом революції надавала білому рухові найбільшу підтримку людським ресурсом з-поміж всіх українських територій.

Проте, заради справедливості слід зазначити, що Катеринославщина не була місцем зародження білого руху. Білий рух, як відомо, став організованою силою після жовтневого 1917 р. перевороту більшовиків і зароджувався він на Доні, в козацькій Вандеї, де на той момент більшовицький вплив був мінімальний. Інша річ Катеринослав, в якому існували активні організації більшовиків [8, с. 58, 75], соціалістів [11, с. 126], наприкінці світової війни перебували полки радикально налаштованих солдат, створювалися осередки українського Вільного козацтва [3, с. 215] тощо. Звісно, на території губернії, особливо у губернському центрі, було чимало офіцерів царського часу, які поділяли ідеали білого руху, тому не сприймали інші політичні сили, включаючи російських соціалістів. Але на межі 1917–1918 рр. місцеве офіцерство не було організовано в єдину силу, тому не могло ні з ким конкурувати відкрито. Більш рішучі та відчайдушні нелегально переміщувалися на Дон в індивідуальному порядку.

Провідну роль, причому двояку, в організації місцевого офіцерства зіграв, як не парадоксально, режим гетьмана П. Скоропадського. Ми не вважаємо, звісно, гетьмана, колишнього царського генерала, організатором білого руху, але ідеологічно і ментально він був близький до персон типу Корнілова, Краснова, Денікіна, Врангеля [1]. Як професійний військовий він найкраще розумів офіцерську касту, яку і розглядав в якості основної опори свого режиму, роблячи акцент на особисту відданість йому, а не на етнічну належність чи політичні симпатії конкретних офіцерів. Створюючи ніби регулярну армію Української Держави, він у дійсності зводив у військові підрозділи офіцерів, які більше симпатизували ідеалам «єдиної і неподільної Росії», ніж ідеалам незалежної України. Внаслідок цього, наприклад, 8-й Катеринославський корпус, створений саме гетьманом, після повалення гетьманського режиму фактично розколовся через політичні симпатії-антипатії його офіцерів: частина прийняла Директорію УНР, інші мовчки демобілізувалися, а рівно половина на чолі з генералом Гнатом Васильченком, етнічним українцем, наприкінці 1918 р. рейдувала у Крим на з'єднання з

Добровольчою армією Денікіна [5, с. 270, 271]. Характерно, що режим Скоропадського генерал Васильченко з оточенням захищати і не думав.

Влада Скоропадського була прямо причетна і до формального знайомства катеринославців із білим рухом. Справа в тому, що в період правління гетьмана у багатьох населених пунктах України, включно з Катеринославом, діяли пункти вербування колишніх царських офіцерів до Добровольчої армії. Ці пункти очолювалися діючими білими офіцерами, які часто в минулому були однополчанами офіцерів армії Скоропадського. В Катеринославі, наприклад, на посаді інспектора губернської Державної варти перебував полковник Д. Перфільєв, який водночас очолював бюро запису добровольців до армії Денікіна [4, с. 12]. В місті діяло чимало організацій, орієнтованих на підтримку білого руху, наприклад Союз російських людей. Підвідділи бюро запису добровольців до армії білих діяли в Олександрівську, Павлограді, Верхньодніпровську, Новомосковську [4, с. 15]. Відвертим симпатиком білого руху був губернський староста Іван Черніков.

Присутність білих як влади у Катеринославі датується липнем-груднем 1919 р. Здавалося, після попереднього періоду правління більшовиків з їхньою надзвичайною політикою «воєнного комунізму» білі повинні були спиратися на повну підтримку широких верств місцевого населення, особливо враховуючи перевагу російськомовного елемента у місті. І білих дійсно зустрічали з щирими симпатіями, які, втім, дуже швидко зникали. І не дивно, адже білі встановили власну диктатуру, «принади» якої відчували містяни. Перерахуємо основні «досягнення» білого режиму на прикладі Катеринослава: 1) повна відміна всіх соціально-економічних і політичних завоювань першого року революції; 2) репресії проти українців, що випливали з факту невизнання білими української нації [10, с. 223]; 3) масштабні єврейські погроми, зумовлені неприхованим антисемітизмом, притаманним представникам білого руху [7, с. 20, 21]; 4) репресії проти політизованої частини місцевого пролетаріату – симпатиків більшовиків, меншовиків, анархістів, Директорії; 5) тиск на місцеві демократичні проросійські сили [11, с. 143]; 6) повний розрив з місцевим селянством (переважно українцями), які виступали фактично світоглядними антагоністами дворянства, що його репрезентував саме білий рух. Як наслідок, губернія і сам Катеринослав стали ареною вбивчого протистояння білих з махновцями, які зуміли підірвати сам фундамент денікінщини [2, с. 99–116, 246–256].

Висновки. У підсумку переможцями білого руху себе проголосили, як відомо, більшовики. Але цієї перемоги очевидно не було б, якби білих підтримала Україна. А цього не сталося. На прикладі лише Катеринослава можемо зробити висновок, що рух білих виявив свою повну нежиттєздатність:

він не мав тут коріння, підтримувався абсолютною меншістю населення, не мав можливості переконати в чомусь місцеве населення, тому використовував здебільшого примус та репресії. Інакше кажучи, вже сто років тому політичний державницький проєкт, який базувався на переконанні, що південні терени України є історичною частиною «єдиної і неподільної Росії», зазнав повного фіаско саме через такі погляди. Теперішній повтор того самого виглядав би виключно жалюгідно, якби прихильники цього людиноненависницького проєкту не зважились стирати цілі міста і проливати ріки крові. З іншого боку, можливо саме така нелюдська жорстокість і доводить факт невіри цих злочинців у правоту своєї справи.

Бібліографічні посилання

1. Архирейський Д. В. Білий рух у політиці Української Держави (за журналами засідань гетьманської Ради Міністрів). *Проблеми політичної історії України*: зб. наук. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]. Дніпро: Грані, 2018. Вип. 13. С. 157–160.
2. Архирейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. Київ: Темпора, 2015.
3. Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині). Дніпропетровськ: Дніпропетр. обл. вид-во, 1957.
4. Ганин А. «Работа Екатеринославского центра особенно выделялась своей успешностью». *История Екатеринославского центра Добровольческой армии 1918–1919 гг. Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2018. № 4 (15). С. 8–40.
5. Гуреев В. Екатеринославский поход. *1918 год на Украине* / сост., науч. ред., предисл. и коммент С. В. Волкова. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001.
6. Екатеринославская городская статистика. 1918. Вып. 1. Екатеринослав, 1918.
7. Козерод О. В., Бриман С. Я. Деникинский режим и еврейское население Украины. 1919–1920 гг. Харків, 1996.
8. Октябрь в Екатеринославе: Сб. докум. и матер. Днепропетровск: Днепропетров. обл. изд-во, 1957.
9. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. Київ: Генеза, 2003.
10. Шкуро А. Г. Записки белого партизана. *Белое дело. Избр. произведения: в 16 кн. Кн. 7: Добровольцы и партизаны*. Москва: Голос, 1996. С. 75–247.
11. Яценко В. Я. У вирі революції та громадянської війни (1917–1920 гг.). *Дніпропетровськ: віхи історії*. Дніпропетровськ: Грані, 2001. С. 123–147.

Володимир Бурмага

кандидат історичних наук, доцент,

завідувач кафедри східноєвропейської історії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

НАСИЛЛЯ НА ВІЙНІ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 1919–1920 РР.

Постановка проблеми. Для покоління тих, хто жив і навчався в СРСР, ще з шкільних років добре відомі звірства нацистських окупантів, вчинені над населенням України в часи Другої світової війни. Важко в це повірити, але через 80 років українські мирні люди знову відчують на собі усі жахи чергової окупації, а окупантами на цей раз стали не хто інший, як «нащадки тих дідів» (як вони себе називають), що воювали проти нацистської Німеччини та її союзників.

Ще багато часу потрібно для того, аби розслідувати злочини, скоєні російськими військовослужбовцями на окупованій території України. Лише тільки в м. Бучі виявлено більше 1 тис. загиблих мирних мешканців, 75% яких померли від кульових поранень, тобто були розстріляні. Зазначимо, знущання, гвалтування, вбивства вчинили військовослужбовці країни, в якій з екранів телевізорів кричать про «братній український народ», «одну спільну історію», «спільну культуру». Тобто за всією логікою такого статися просто не могло. Але так є! Крім того, переважна більшість сучасного російського суспільства демонструє підтримку цих злочинів. Народ це схвалює, тобто аплодує вбивцям дітей і гвалтівникам українських жінок, захочує мародерів і крадіїв.

Нам з вами цілком зрозуміло, що мир набагато кращий за будь-яку війну, усміхнені студенти в навчальних аудиторіях набагато краще ніж загиблі молоді люди, а щасливі, веселі діти – краще ніж згвалтовані жінки. Незважаючи на те, що за обережними припущеннями окремих дослідників суспільна свідомість в країні-аресорці потроху змінюється, війна там зараз поки що залишається найвищою метою.

Отже, вчергове постає питання щодо природи, походження такого ганебного і навіть злочинного як для сучасної окремої людини і суспільства в цілому явища. Чому так відбувається?

Стан дослідження теми. До історіографічного доробку з цієї теми належить праця російського історика В. Булдакова, в якій автор аналізує природу революційного насилля в Росії [1]. Сучасна українська історикня Е. Скиба у своїй публікації наводить аналіз наукових теорій щодо природи агресивності людської поведінки в соціумі [5]. Феномену агресивності

присвячена монографія П. Гнатенка [2], в якій автор намагається з'ясувати походження людської агресивності: «чи є вона вродженою, чи набутою в процесі життя?».

Джерела. Стаття підготовлена на основі документів, вміщених у відповідному збірнику, присвяченому подіям періоду Громадянській війні на Катеринославщині 1918–1920 рр. та на документах з фонду Державного архіву Дніпропетровської області.

Мета статті. Автор робить спробу пояснити жорстоку поведінку різних режимів на Катеринославщині в період Громадянської війни 1918–1920 років і провести аналогії із сучасними злочинними подіями, які відбулися на окупованих російськими військами українських територіях.

Виклад основного матеріалу. Щоб дати відповідь на це питання, хоча б частково наблизитись до істини слід зануритися в минуле і шукати відповідь в подіях багаторічної давнини. Адже уміння сучасного людства розуміти сутність жахливих явищ, які мали місце – це і є розвиток, чого прагне наше суспільство. Мова, звісно, не йде про надання кримінальної або, навіть, моральної оцінки таких подій. В даному випадку йдеться про історичну розвідку, яка допомагає нам максимально об'єктивно оцінити минуле й зрозуміти сучасні події. Ідея тут полягає в тому, щоб зрозуміти поведінкові механізми людини в критичних умовах громадянської війни, через яку представники практично усіх груп населення часто опинялися на межі життя і смерті.

В силу відомих політичних причин й ідеологічної специфіки радянської історіографії, їй вдалося ідеалізувати й героїзувати події громадянської війни в Україні 1918-1920 рр. У ході «запеклої класової боротьби», де «справжнім захисником трудящих мас» виступили саме «робітники, очолювані партією більшовиків», їм вдалося зламати запеклий опір супротивників. Але після руйнування ідеологічної парадигми науковий світ натрапив на дещо відмінні образи колись бездоганного пролетаря, героїчного червоноармійця чи ідейного комісара. Однак ця картинка воєнного лихоліття написана на полотні політичної, економічної, воєнної чи соціальної картини історії, у той час як сутність поведінки людини, або «людини зі зброєю» в кризові моменти життя варто вивчати в контексті людиноцентричного підходу.

Отже, навряд чи доцільно в черговий раз пробувати прославляти чи засуджувати жорстокість війни з позицій моралізуючого дослідника, який вчергове намагається показати жахи «червоного» чи «білого» терору [1, с. 11]. Справа в тім, що усі ці каральні акції так чи інакше були санкціоновані владою, або тими, хто себе владою вважав.

Однією із сторінок громадянської війни на Катеринославщині є німецька окупація. Вона виходить за означені хронологічні межі, але деякі факти

насилля, вчиненого по відношенню до мирного населення, заслуговують на увагу. Так, за повідомленням від 19 квітня 1918 р. в газеті «Думка» (орган Катеринославського комітету правих есерів) йшлося про масові знущання, вчинені айстро-німецькими окупантами в Новопокровській волості при безпосередній участі місцевих німців-поселенців. Тут окупанти практично в кожному селі влаштовували справжні розправи над селянами, б'ючи їх батогами, прив'язуючи до возів і тягаючи по землі та навіть здійснюючи показові розстріли [3, с. 35-36]. За найменші підозри щодо причетності чи навіть наявності симпатій до «більшовизму» селян показово розстрілювали, оформлюючи це «судовим» рішенням [3, с. 39]. Діючи в цьому напрямку вони нерідко вдавалися до застосування доволі жорстких репресивних заходів. У селі Лозоватка Верхньодніпровського повіту, приміром, австрійський загін розстріляв 10 осіб, а ще 9 отримали тілесні покарання за приналежність до більшовицького руху [3, с. 41].

Одне із основних завдань, які виконували окупаційні загани – це збір і вивезення продовольчих запасів із губернії. Звісно, що в умовах війни не все було гаразд із дотриманням правопорядку, постійна нестача та нестабільність влади підштовхували до активної діяльності кримінальні прошарки населення, які займалися відвертими грабунками, іноді керуючись негласним революційним гаслом «Грабуї награбоване!». Намагаючись підтримувати встановлений окупаційний «порядок» і придушуючи своїх негласних конкурентів, у селі Владимировка того ж повіту малярський загін розстріляв 16 чол., які брали участь у грабунках і вбивствах, скоєних по відношенню до окупантів. В Гуляйполі цей же загін за подібними звинуваченнями розстріляв 14 осіб, а 5 відправили у в'язницю. Рухаючись по своєму маршруту вони при найменшій підозрі негайно вдавалися до показових карних заходів: публічно вішали, здійснювали тілесні покарання, накладали контрибуції грошима й т. ін. [3, с. 42].

Як відомо, наприкінці 1918 – на початку 1919 років бойові дії на Катеринославщині спалахували з постійною періодичністю: боротьба проти айстро-угорських окупантів, просування підрозділів Червоної армії, григор'євське повстання, не слід забувати й про махновців. Але фронт знову покотився у зворотному напрямку під тиском військ генерала А. Денікіна. Ця чергова, справді смертоносна хвиля накрила й місто. Нова влада не забарилася скористатися своїм правом позбавляти життя його мешканців. У газеті «Правда» від 6 липня 1919 р. вийшов матеріал про те, як «звірі в генеральських еполетах» розстріляли в Катеринославі біля 3 тис. робітників. На території робітничого кварталу Чечелівка лише за одну ніч було страчено декілька сотень робітників, а в яру біля Олександрівської лікарні непохованими лежало біля 2

тис. трупів [3, с. 157]. Звісно, генерали не здійснювали подібні страти особисто, це справа рук нижчих чинів, скоріш за все тих же православних козаків – хліборобів. Свою жорстокість вони проявили ще на підступах до міста, скидаючи з мосту поранених червоноармійців та тих, хто був з ними. Під таку «роздачу» потрапили червоноармійський командир і молодий поранений юнак-єврей, якого довели до середини мосту, де після нетривалої наради між собою скинули в воду [3, с. 158]. Розстріли в місті після захоплення денікінцями супроводжувалися масовими грабунками, п'яними погромами, під які потрапляли не лише різні заклади, а й приватні квартири містян. На Озерному базарі денікінський козак на очах у присутніх шаблею зарубав продавця хліба, оскільки йому не сподобалася ціна. Подібні «акти упокорення» відбулися і в Новомосковську, де посеред міста на шибеницях упродовж трьох днів висіли тіла страчених робітників [3, с. 164].

Як свідчать радянські документи, переважна більшість населення схвально сприйняла поновлення комуністичної влади після вигнання денікінців і оголошення махновців поза законом. 18 травня 1920 р. учасники сходу в селі Підгороднє, де були присутні й червоноармійці, визнали свою єдність з Червоною армією, вбачаючи в ній єдиний інструмент у боротьби з «контрреволюційною буржуазією» [3, с. 242]. Але так тривало недовго. Незабаром голова Підгороднянського виконкому направив скаргу на дії червоноармійців Латиської дивізії. Він наводив вражаючі факти. Військові просто вимагали від селян забезпечувати їх зерном та фуражем без будь-якої оплати. Мотивуючи свої дії пошуком зброї, червоноармійці вилучали практично всі продукти харчування, не хетували й іншим майном селян. Жінку, яка наважилась перечити, стягнули з печі й на очах у дитини забили до «напівсмерті». Заради розваг нічні варти відстрілювали собак і вкидали їх на подвір'я селянам. Голова місцевого виконкому, який намагався припинити цей розгул свавілля, отримав стусанів особисто від командира взводу [4, арк. 30–31].

Висновки. Таким насиллям перепопнена вся історія людства. Хотілось би не просто вдатися до опису психопатології людини в умовах громадянської війни, вакханалії взаємного насилля і взаємознищення. Виходить, що війна є тим інструментом, який вимикає самозахисні механізми людини, оскільки «цивілізаційною» повсякденністю вони стримуються. При відсутності таких умов відбувається розкриття «варварської» людської сутності, яка утримується досить тонкою оболонкою «цивілізаційного» насилля влади. Може саме тому народ аплодує вбивцям? Виходить, що сучасне російське суспільство – це субстанція, яка підживлюється картинками насилля і вбивства українців. Можливо розтоптати, вбити, згвалтувати – це рефлексії людини, які нікуди не

ділися навіть у ХХІ ст., а влада просто дозволила це робити. Пропаганда уміло видресировувала недалекоглядні народні маси і дозволила їх задовольнити власні потреби приносити в жертву інших людей, задіявши для цього відповідні збудники.

Бібліографічні посилання

1. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. М., 1997. 376 с.
2. Гнатенко П. И. Психология агрессивности человека. К., 2017. 172 с.
3. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920 гг.). Документы и материалы. А. Я. Пашенко (отв. ред.) и др. Днепропетровск, 1968. 354 с.
4. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 1. Оп.1. Спр.1. Арк. 30–31.
5. Скиба Е. Соціально-філософський аналіз генезиса агресії людини. *Грані*. 2019. Том 22. № 5. С. 66–76.

Яна Мельник

заступниця директора з наукової роботи

КЗ «Музей історії міста Кам'янське» Кам'янської міської ради

УКРАЇНОМОВНА ПРЕСА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ 1920-1930-х РР. У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА КАМ'ЯНСЬКЕ)

Постановка проблеми. Подолання наслідків українського тоталітарного минулого неможливе без пошуку витоків і аналізу трансформацій, які сталися з українцями за роки радянської влади. На період 1920-1930-х рр. припадає процес формування та поширення радянської системи цінностей, у якому преса виступила потужним засобом інформаційної війни та ідеологічної пропаганди, зокрема і у ході українізації, особливості перебігу якої були визначені політичною доцільністю, тобто у контексті лібералізаційних заходів нової економічної політики та нестабільної ситуації у Кремлі в умовах боротьби за владу національна реформа постала як необхідна ланка для мінімізації небезпек, що впливали з необхідності управління в поліетнічному, значною мірою ворожому середовищі. Питання кореляції декларативної і реальної українізації й досі представляє науковий інтерес і є актуальним, особливо на рівні мікроісторії, зокрема у сфері дослідження преси міста Кам'янське.

Стан дослідження теми. Вивченням питань становлення і функціонування радянської преси в Україні в 1920-1930-х рр. займалися О.

Вакульчук, О. Коляструк, О. Тарапон та інші дослідники. Більш вузько, на обласному рівні, про пресу писала І. Мазуренко, спираючись на матеріал зібрання Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Щодо вивчення періодики міста Кам'янське зазначеного періоду, то до цього часу існує певна лакуна, що потребує заповнення.

Джерелами для даного дослідження стали кам'янські газети «Дзержинець» і «Знамя Дзержинки», окремі номери яких зберігаються у фондах Музею історії міста Кам'янське, а також у вільному доступі у мережі Інтернет. На базі їх вивчення були й зроблені висновки щодо особливостей реалізації політики українізації і ролі у цьому процесі місцевої преси.

Виклад матеріалу. У 1920-х рр. українське населення після бурхливих кривавих революційних подій досить вороже ставилося до більшовицького режиму, що створювало для останнього чималі труднощі. Це змусило більшовиків йти на певні компроміси з українством як в економічному плані (НЕП), так і національному. Головним напрямом політики коренізації, яка в Україні набрала форми українізації, стало розширення сфери вживання української мови, що безпосередньо впливало і на галузь друкованих ЗМІ.

Видатний мовознавець Юрій Шевельов звертав увагу на те, що в 1925 р. було закінчено відбудову народного господарства, проголошено курс на індустріалізацію, а це мало призвести до напливу селян у промислові центри. [21, с. 89]. Це твердження логічно корелюється з ситуацією у промисловому Кам'янському, заводи якого теж потребували робочих рук, якими зазвичай ставали руки колишніх селян. Таким чином, широкі людські маси українства, які ще вчора ставилися до радянської влади підозріло, треба було схилити на свій бік, доступно пояснити переваги нового ладу. Таким чином, однією з переваг українізації було, на думку Я. Грицака, формування української міської ідентичності [1, с. 315], хоч для повноцінного завершення цього процесу не вистачило часу.

Українізувалася і преса, що, отримавши масового читача, зокрема і після організованої кампанії лікнепу, запровадженої ще в 1921 р., стала потужним механізмом впливу на маси, згідно зі словами Леніна «Газета не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор», які були надруковані на першій шпальті першого номера кам'янського «Дзержинця» від 18 вересня 1928 р. [8].

Незважаючи на труднощі (відсутність на середину 1920-х рр. розроблених граматичних норм української мови, брак журналістських партійних кадрів, які б вільно володіли українською мовою, нестача українських шрифтів), у 1927 році зі 195 газет українською мовою виходило 94, тобто майже 50%, а у 1932 р. – 1278 з 1457, тобто понад 87% [16, с.11].

У 1928 році у Кам'янському почала виходити українською мовою щотижнева робітничка газета заводів ім. Дзержинського та газети «Правда» «Дзержинець» [3], а у 1931 році, коли «Дзержинець» став загальноміською газетою, починає друкуватися україномовна багатотиражка трудового колективу металургійного заводу «Прапор Дзержинця», що пізніше, з переходом на російську мову, була перейменована на «Знамя Дзержинки» [6].

Важливим кроком на шляху українізації стало затвердження у 1928 р. Радою Народних Комісарів УСРР нового правопису української мови, так званої «скрипниківки», що знайшло відображення і в місцевій пресі Кам'янського. Типова лексика відображає ці мовні норми: *соціалістичний, ініціатива, ентузіазм, клясовий ворог, плян, імперіалізм, металургійний* тощо. Окремо хотілося б виділити граматичну норму відмінювання іменників жіночого роду, а саме форму родового відмінка з закінченням -и. У газеті «Дзержинець» від 1 травня 1931 р. читаємо *ненависти* [11], а в номері за 8 березня 1929 р., в якому багато уваги приділено жіночому питанню, читаємо *кількості, врожайністи* (орфографія оригіналу) [9]. Пізніше, в новому зрусифікованому правописі 1933 р. ця норма буде викреслена, оскільки «граматичні правила, що їх прищеплювали націоналісти, засмічували українську мову національними елементами». Тобто, після 1933 р. газети починають використовувати нові правила, проте рівень грамотності залишається на низькому рівні, особливо в регіональній пресі. Наприклад, в номері «Знамені Дзержинки» за 10 березня 1936 р. у статті про Шевченка використане російське слово *лозунги*, замість українського *гасла*, а в матеріалі про фільм «Джувльбарс» читаємо *сторожева собака*, хоча в українській мові слово *собака* чоловічого роду. [14]

Таким чином, це ілюструє проблему з наявністю кваліфікованих кадрів. Досить показовим є приклад з Наумом Миколайовичем Івашиною, який з 1938 по 1940 рр. працював редактором газети «Знамя Дзержинки», а вже по війні – редактором газети «Дзержинець». У біографічній довідці, що міститься в фондах музею історії міста Кам'янське зазначена його освіта, а саме 5 класів сільської школи. Після роботи в газеті «Колгоспним шляхом» (1930–1933 рр.) Івашина Н. М. закінчив лише 1 курс (1934–1935 рр.) заочного інституту журналістики у Ленінграді [2, арк. 1]. Подібний освітній рівень – це була типова ситуація для 1920-1930-х рр. І якщо на лексичні, орфографічні помилки цензори дивилися крізь пальці, то політична безграмотність могла дорого коштувати редактору. Отже, власне мовні особливості слугували лише декорацією процесу, сутність якого слід шукати глибше, у риторичі.

Газети Кам'янського належали до багатотиражної преси, яка декларувалася як продукт самодіяльності мас і її об'єднував курс на

обов'язковість висвітлення визначеної тематики у публікаціях, а саме трудові успіхи і досягнення країни, окремого підприємства. Основною метою був вплив на мотивацію до праці, створення у колективі настрою трудового поривання, ентузіазму, почуття єдності [4, с. 176]. Найбільше багатотиражних газет виходить у промислових центрах, наклад газет – від 2 до 15 тис. примірників. Що стосується промислового Кам'янського, то відомо, що у 1929 р. наклад газети «Дзержинець» складав 14600 примірників [20, с. 2]. «Знамя Дзержинки» також мала наклад 15 тис. примірників [6]. Для Кам'янського, довоєнна чисельність якого становила 148 тис. осіб [18, с. 14], такі наклади були досить значними і охоплювали широкі верстви населення.

Як влучно зазначила О. Тарапон, «радянська практика і риторика вимагала постійного показу героїчного, героїзм мав стати масовим і повсякденним. У реальному житті відбувалося щоденне виживання в умовах шаленої експлуатації людських ресурсів. А представники масмедіа як люди системи мусли лавірувати між бажаним і дійсним» [19, с.51]. Для мови преси того періоду характерним був бюрократичний стиль, постійне використання гасел «Народ і партія єдині», «Комунізм – мрія людства» тощо. Таким чином, люди жили у сформованому владою світі стереотипів [12]

Проаналізувавши україномовну пресу періоду 1920–1930-х рр., можна зробити висновок, що українська мова друку не робила пресу автоматично українською, адже друкувався матеріал суворо регламентований згори, який лише віддаляв читача від справжньої національної пам'яті та ідентичності. На думку Ю. Качанова, «у періодиці поступово замінювався історико-культурний національний субстрат (до рівня етнографічних особливостей), який поглинався інтернаціональністю і загальносоюзною риторикою». [15, с. 220] Якщо партія вела боротьбу з релігією, то газети рясніли матеріалами на цю тему. «Дзержинець» за 17 жовтня 1929 р. на першій шпальті пише: «Перетворимо кубла чорної реакції в огнища культури. Дзержинці й правдивці вимагають негайного зачинення молитовних будинків. Їх не повинно бути в місті будуючогося соціалізму» [10].

Після згорання українізації у 1933 р. риторика преси стає ще більш гострою, агресивною, націленою на викриття шкідників, ворогів народу. У другій половині 1930-х рр. багатотиражна преса втратила своє значення в колективі як неформальний виразник робітничої ініціативи, а була повністю підпорядкована державно-партійному контролю. [5, с. 172] Наприклад, у 1934 р. у обласній газеті «Зоря» звучали палкі гасла на підтримку терору комуністичного режиму: «До кінця розгромити націоналістичні контрреволюційні елементи. Вище революційну недремність!» [17].

Говорячи про пресу України після 1933 р., доречним є зауваження С. Кульчицького: «Якщо події в Україні, яка опинилася в епіцентрі сталінських репресій, вивчати за газетами, ми не побачимо нічого, окрім повідомлень про дострокове введення в дію нових заводів, електростанцій і шахт, переможних рапортів передовиків соціалістичного змагання у місті й на селі, свідчень про здобутки «культурної революції»» [7, с. 101]. Дійсно, як підтвердження цього дві шпальти газети «Знамя Дзержинки» за 27 листопада 1935 р. присвячені пуску першого трамваю в місті. Безперечно, це була важлива подія в житті Кам'янського, однак звертають на себе увагу акценти і загальний настрій матеріалу: «Краща стахановка Настя Дунда заявляє, що вона на трамвайбуді працювала «як дома, як для себе», це значить, що ця робітниця цілком перевиховалась уже в комуністичному дусі» [13, с.2].

Висновки. Розглянувши україномовну пресу міста Кам'янське періоду 1920-1930-х рр., можемо констатувати, що вона виконувала поставлені партією цілі щодо будівництва нового суспільства, виховувала нові покоління кам'янчан у дусі комуністичної пропаганди, цілком відірваної від національної історичної пам'яті, конструюючи масову суспільну свідомість тоталітарного зразка. Таким чином, спостерігаємо різкий контраст між декларативними цілями українізації і її практичним втіленням.

Бібліографічні посилання

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
2. Біографічна довідка Івашини Н.М. МІК КП-56463. Рукопис. 2 арк.
3. Буланова Н. Дзержинець. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-24088>
4. Вакульчук О. Багатотиражні газети України як феномен радянської преси (1917–1941 рр.): дисертація на здобуття вченого ступеня док. іст. наук: 27.00.03. Київ, 2022. 427 с.
5. Вакульчук О. Дубровіна Л. Багатотиражні газети 1920-1930-х рр.: до питання методики історико-джерелознавчого дослідження. *Український історичний журнал*. 2022. № 1. С.170-179
6. Васильєв В. Знамя Дзержинки. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-16385>
7. Державотворчий процес в Україні 1991-2006. Київ: Наукова думка, 2007.
8. Дзержинець. 18 вересня 1928 р.
9. Дзержинець. 8 березня 1929 р.
10. Дзержинець. 17 жовтня 1929 р.
11. Дзержинець. 1 травня 1931 р.
12. Завгородня Л. Сприйняття газетних стереотипів в історичному аспекті. URL: <http://journlib.univ.kiev/index.php?act=article&article=1050>
13. Знамя Дзержинки. 27 листопада 1935 р.
14. Знамя Дзержинки. 10 березня 1936 р.

15. Качанов Ю. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950-1985 рр.) *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. XXXVIII. С. 213-225.

16. Коляструк О. Преса УСРР в контексті політики українізації (20 -30-ті роки ХХ ст.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2003. 20 с.

17. Мазуренко І. Періодика доби Української революції (1917–1920) та 1920–1930-х рр. як об'єкт джерелознавчого дослідження української (регіональної) культури за матеріалами зібрання ДНІМ ім. Д. І. Яворницького URL: <https://www.museum.dp.ua/uk/article0448.html>

18. Місто нашої долі – Дніпродзержинськ [ілюстроване науково-презентаційне видання / упоряд. Н. М. Буланова]. Дніпродзержинськ: Видавничий Дім «Андрій», 2010. 256 с.

19. Тарапон О. Преса як засіб ідеологічної обробки населення в радянській Україні (1920–1930-ті рр.) *Наукові записки з української історії*. 2016. Вип. 39. С.47–54

20. Шатковська Л. Оглядаючись у минуле. *Дзержинець*. 17 вересня 1978 р. С.2

21. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1941): стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. 207 с.

Олександр СУХОМЛИН

доктор філософії, в. о. директора

КЗ «Музей спротиву Голодомору» Дніпровської міської ради

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСНА КОНТОРА «ТОРГСИН»: ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА (1932–1935)

Постановка проблеми. Крамниці Торгсину – невід’ємний символ епохи Голодомору. Вивчення організаційної структури Торгсину на Дніпропетровщині та динаміки її змін є важливою підвалиною для дослідження функціонування системи у регіональному вимірі та подальшого висвітлення повсякдення періоду Голодомору.

Стан дослідження теми. Діяльність Торгсину в УСРР за останні два десятиліття отримала досить детальне висвітлення в українській історіографії. З’явилися якісні узагальнюючі праці [1], і роботи, присвячені діяльності обласних контор (Київська, Донецька, Харківська, Чернігівська). Захищено низку дисертацій, найновішими з яких є роботи В. Танасюк (висвітлено створення і функціонування Всеукраїнської контори Всесоюзного об’єднання «Торгсин») [5] та І. Шуйського (досліджено діяльність Торгсину на Харківщині) [9]. Історія Торгсину на Дніпропетровщині не досліджувалася спеціально (за винятком одного з епізодів функціонування універмагу у м. Кам’янське, якому присвячена публікація у збірці краєзнавчих нарисів О. Слоневського [4]).

Документальні (архівні) **джерела** до вивчення діяльності «Торгсину» на Дніпропетровщині, і його організаційної структури зокрема, зосереджені у

трьох архівних фондах: 1) ф. 4051 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України – документи Всеукраїнської контори «Торгсин», які містять звітну документацію з місць, зокрема, звіти про дислокацію торговельної мережі, звіти і плани, контрольні показники, протоколи інвентаризацій та «чистки» апарату, бухгалтерську звітність, листування; 2) ф. Р-1777 Державного архіву Дніпропетровської області – фрагментарно збережена документація Дніпропетровської обласної контори «Торгсин», представлена наказами по конторі, інвентаризаційними відомостями, поодинокими чернетками звітів, рештками розрахункової картотеки, бухгалтерською звітністю; а також 3) ф. Р-1161 Державного архіву Запорізької області, який містить добре збережений комплекс документації Запорізького універмагу «Торгсин», у якому відклалося листування з периферійними осередками (Розівка, Чубарівка, Великий Токмак тощо), різноманітні звітні документи.

Виклад основного матеріалу. У тогочасних документах поняття «Дніпропетровська обласна контора» побутувало у двох значеннях: у вузькому – безпосередньо керівний офіс, контора (директор/керуючий конторою, головний бухгалтер, секретар, начальник планово-економічного сектору та ін.), та в широкому – як сукупність всіх підпорядкованих їй осередків на теренах області.

Перший осередок, універмаг №1 (що за тогочасною адресою розташовувався на проспекті К. Маркса, 54, за сучасною топографією (орієнтовно) на цьому місці знаходиться ТЦ «Пасаж») відкрив свої двері у 1932 р. Крім нього, до кінця 1932 р. на території області відкрилися ще два універмаги у Дніпропетровському, та по одному – у Запоріжжі, Мелітополі, Кривому Розі, Павлограді, Олександрії та Дніпрогесі (разом 9 універмагів) [6, арк. 2].

У 1933 р. планувалося відкрити ще 5 магазинів, проте попит і «золотий потік» спричинилися до значно більш масштабного відкриття нових торгових точок «Торгсину» як на території м. Дніпропетровського, так і на периферії (райони Дніпропетровської області). Зокрема, у січні відкрився універмаг на Озерному базарі, а з лютого по травень – універмаги № 6, 7, 9, 10, частина з яких розташовувалася у віддалених районах міста [2, арк. 43]. На 1 січня 1933 р. було заплановане і відкриття універмагу у Розівці [3]. В цілому на середину «золотоносного» 1933 р. на Дніпропетровщині діяло не 14, як планувалося, а 27 магазинів Торгсину. А з «вичерпанням ресурсів» у 1934 р. кількість торговельних точок було скорочено до 19 [6, арк. 2; 8, арк. 9].

Станом на 1.05.1933 р. у 15 населених пунктах Дніпропетровської області діяли 25 універмагів та спецмагазинів, а саме: у Дніпропетровському – 4

універмаги та 5 спецмагазинів, у Запоріжжі – 2 універмаги, у Мелітополі, Генічеську, Великому Токмаку, Чубарівці, Дніпрогесі, Гуляйполі, Розівці, Кривому Розі, Олександрії, Нікополі, П'ятихатках, Високопіллі, Павлограді та Синельниковому – по одному універмагу. Базовими для нових осередків були найближчі до них «старі» універмаги у Мелітополі, Запоріжжі, Кривому Розі та Павлограді [6, арк. 61].

Відкриття нових осередків вимагало змін в організаційній структурі. Якщо на початку 1933 р. ще мало місце фактичне підпорядкування одного магазину іншому, більшому (наприклад, Чубарівський універмаг – Запорізькому), то вже з квітня ієрархія системи стає більш централізованою: обласна контора – міські контори (відділи, в обласних центрах)/міжрайонні бази (запроваджені пізніше) – універмаги у містах/магазини у менших населених пунктах – кіоски (ларьки) і палатки, а крім того, ще й тимчасові пункти виїзної торгівлі, які виокремлювалися зі штатів вибраних магазинів та працювали у сільській місцевості (або в містах, де не було стаціонарних осередків Торгсину) відповідно до наявності попиту. Штати таких осередків виїзної торгівлі часто були мінімальними – двоє осіб, а робота їх у найбільш «гарячий» період (1933 р.) – дуже напруженою (без відпусток і часто без вихідних), без можливості заміни іншими працівниками [7, арк. 49].

Запровадження вищенаведеної багаторівневої структури навесні 1933 р. було наслідком відкриття нових осередків на периферії, «золотоносне» значення якої стрімко зросло. Важливо, що передбачалася фінансова самостійність (власний баланс) міських контор і міжрайонних баз [6, арк. 28]. Наступним етапом структурування осередків стало запровадження системи «кущів» (з 1.01.1934), кожен з яких об'єднував кілька магазинів, і мав свій адміністративний апарат (директор, бухгалтер). Зокрема, наявні на території міста універмаги були розподілені між двома кущами – №1 і №2.

Зі скороченням системи Торгсину у 1934 р. (станом на 1 квітня діяло 19 стаціонарних торгових точок у 14 населених пунктах) деякі осередки були ліквідовані, а деякі – переведені до статусу філій окремих універмагів. Наприклад, на балансі Чубарівського магазину перебував кіоск у Генічеську, а сам універмаг у Чубарівці був на балансі Запорізької міжрайонної бази [8, арк. 88].

Загальний процес стратифікації системи (зворотнім боком якого була явна бюрократизація) був покликаний забезпечити вищу ефективність організації роботи на місцях, оперативного реагування на запити щодо постачання периферійних осередків, розгортання виїзної торгівлі. Система чітко відслідковувала обсяги реалізації товарів та «залучення валютних цінностей і дорогоцінних металів», про що нововідкриті осередки у лютому-березні 1933 р.

звітували щоденно [3]. Проте реформування структури так і не призвели до очікуваного поліпшення комунікації між центром і периферією.

Якщо дислокацію універмагів та їх місце в адміністративній вертикалі обласної контори можна відстежити за звітною документацією, то діяльність осередків виїзної торгівлі майже не знайшла відображення у збережених архівних документах. Поодинокі згадки свідчать про кількамісячну (поки був попит) роботу такого осередку в м. Новомосковську до осені 1933 р. [2, арк. 43 зв.]. Проте, з огляду на напруженість роботи, можна припускати широке географічне охоплення периферії Дніпропетровської області. Однак попит на товари і «золотий потік» неухильно знижувався, і у 1935 р. осередки «Торгсину» припинили свою діяльність.

Висновки. Організаційна структура Дніпропетровської обласної контори Торгсину та її реформування були орієнтовані на якнайбільш ефективну «викачку» цінностей з населення. Перспективним напрямком подальших досліджень є порівняння динаміки надходжень через Торгсин з перебігом хлібозаготівель у 1932–1933 рр., і порівняння попиту на товари, які пропонував Торгсин, у м. Дніпропетровському та на периферії (з урахуванням змін організаційної структури мережі). Реалізація цього завдання в перспективі дозволить висвітлити маловідому сторінку Голодомору – його міський вимір.

Бібліографічні посилання

1. Горох М. Золото – державі! Торгсин у Радянській Україні (1931–1936). Київ: НРЕС Прес, 2020. 320 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-1777. Оп. 1. Спр. 17. 50 арк.
3. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-1161. Оп. 1. Спр. 5. 686 арк.
4. Слоневский А. Судебные процессы и преступность в Каменском-Днепродзержинске. Очерки и документы. Дніпропетровськ: «Пороги», 2010. 296 с.
5. Танасюк В. Створення та функціонування українського представництва Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями «Торгзін» (1931–1936 рр.). Дис. ... доктора філософії за спец. 032 – Історія та археологія. Умань, 2021. 229 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 24. 234 арк.
7. ЦДАВО. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 52. 137 арк.
8. ЦДАВО. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 96. 112 арк.
9. Шуйський І. В. Всеукраїнська система Торгсин на Харківщині: створення та функціонування (1931–1936). Дис. ... доктора філософії за спец. 032 – Історія та археологія. Запоріжжя, 2021. 248 с.

Олена Коломоєць

*кандидатка історичних наук, доцентка кафедри східноєвропейської історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Юрій Коломоєць

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

**АНТИСЕМІТСЬКА ПРОПАГАНДА У ПРЕСІ В РОКИ
НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ
«КАМ'ЯНСЬКІ ВІСТІ»)**

Постановка проблеми. Антисемітська пропаганда на окупованих територіях у часи Другої світової війни була частиною системи психологічного впливу на мирне населення, що перебувало в інформаційній ізоляції. Основною метою маніпуляцій масовою свідомістю було формування ставлення до окупації як до визволення, для чого радянська влада мала сприйматися як чужа і ворожа.

Стан дослідження теми. Активне вивчення антисемітської пропаганди в українській пресі часів нацистської окупації розгортається із 2000-х рр. Досліджувалися окремі видання (наприклад, харківська газета «Нова Україна»), преса окремих міст та регіонів (Полтавщини, Вінничини, Миколаєвщини, Дніпропетровщини, Києва, Криму) та рейхскомісаріату «Україна» в цілому.

Джерела. Газета «Кам'янські вісті» видавалася із вересня 1941 р. тричі на тиждень (по вівторках, четвергах та суботах). Збереглося 238 номерів (заключний датується 4 вересня 1943 р.).

Мета дослідження – виявлення основних тематичних напрямків та особливостей антисемітської пропаганди нацистів, що велася на окупованих територіях за допомогою преси (за матеріалами газети «Кам'янські вісті»).

Виклад основного матеріалу. Можна окреслити низку тематичних блоків антисемітської пропаганди у пресі. Перший з них – це висвітлення політики нацистів щодо євреїв. Наприклад, про такі методи вирішення «жидівської проблеми», як дисиміляція та гетто, йшлося у публікації від 22 листопада 1941 р. (передрукована з «Рейніш Вестфаліше Цайтунг») [17, с. 2]. 15 січня 1942 р. опубліковано статтю «Расова політика націонал-соціалізму», де згадується, зокрема, «закон про захист німецької крові і німецької честі» від 15 вересня 1935 р., яким заборонялися шлюби євреїв із «громадянами німецької крові» [18, с. 1].

Також у газеті публікувалися розпорядження окупаційної влади, що стосувалися євреїв. Серед них – розпорядження євреям чоловічої статі

з'явитися 13 жовтня 1941 р. до місцевої комендатури «для отримання приділу праці» (вочевидь, низько кваліфікованої, бо наказувалося захопити із собою лопати, заступы та мотики) [14, с. 2]. У наступному «оповіщенні» коменданта Бергера від 13 жовтня 1941 р. євреям наказувалося дотримуватися розпорядження щодо носіння білої пов'язки із блакитною зіркою Давида. Також євреї мали до 15 жовтня 1941 р. здати до комендатури «заграницні гроші всякого виду та вартісні грошові папери всякого роду, що зазначені в іншій валюті», благородні метали і дороге каміння [15, с. 2]. 8 січня 1942 р. у газеті було надруковано розпорядження поліції, згідно якого євреї мали з'явитися наступного дня до середньої школи №25 разом зі своїми дітьми «для евакуації», взявши з собою ключі від квартир та документи. Додатково попереджалося, що особи, які «знатимуть про місце перебування жидів і не повідомлять про це», а також ті, які «приховуватимуть жидів або даватимуть їм місце для перебування», будуть розстріляні [19, с. 2].

Другий тематичний блок – поєднання антирадянської (антибільшовицької) та антисемітської пропаганди, намагання ідентифікувати радянську владу як «жидо-більшовицьку». З цією метою публікувалися матеріали про злочини радянської влади, при цьому увага читача акцентувалася на тому, що вони планувалися та здійснювалися євреями, які посідали привілейоване становище у державі та суспільстві. Так, вже 18 вересня 1941 р. було опубліковано сфабрикований «Лист-звернення» за підписом Е. С. Дацька (якого називають командиром дивізії РСЧА), де, зокрема, заявлялося, що в той час, коли трудящі та їх діти недоїдали і хворіли на туберкульоз та рахіт, «всі жиди та їх діти купалися і купаються ...в нашому маслі, їдять наших курей та яйця» [6, с. 2]. У зверненні «політкаторжанина» Генріха Горшковського, опублікованому 2 жовтня 1941 р., говорилося, що комуністичні слова «про якісь блага на землі» були нав'язані силою народу «жидами і підлими, озвірілими комуністами» [5, с. 2]. Окупанти, звертаючись до місцевого населення для збору теплого одягу 6 січня 1942 р., закликали згадати про «жахливий 1933 рік», коли «в мирний час на нашій родючій Україні створено було штучний голод, від якого загинуло біля 9 мільйонів наших синів землі української». Тут же підкреслювалося, що в цей же час «жидо-комуністи спокійно роз'їжджали по курортах, санаторіях, проводячи своє життя в розкошах» [10, с. 2]. В публікації від 24 січня 1942 р. число загиблих від голоду зросло вже до 13 мільйонів 200 тисяч, при цьому підкреслювалося, що «ні один жид та комуніст від голоду не загинув» [20, с. 1].

Інколи за плани «жидо-більшовиків» видавалися твори художньої літератури. Так, виданий ще у першій половині 1920-х рр. роман-антиутопію І. Еренбурга «Трест Д. Є. Історія загибелі Європи» називали «нефальшованими,

щирими визнаннями жидо-більшовика» [7, с. 2]. Насправді ж у романі Європу знищив син монахського князя за гроші американських мільярдерів.

Поширені були статті, де доводилося, що керівники комуністичної партії, урядовці мають єврейське походження або ж зв'язки з євреями. Так, 22 листопада 1941 р. у газеті з'являється матеріал під назвою «Советські жиди» (з підзаголовком «З іноземної преси», який був покликаний гарантувати достовірність викладеного) із сенсаційною інформацією, що «Молотов одружений з жидівкою, в якій родинні зв'язки з нью-йоркськими фінансовими кругами», а Сталін «вже декілька років живе на віру з дочкою Лазаря Кагановича» [21, с. 1]. У зверненні до українців, опублікованому 10 лютого 1942 р., Сталіна називали «жидівським побратимом»; стверджувалося, що «советська держава була жидівською державою» [22, с.2]. Іншою «розкритою таємницею» проголошувалася діяльність Дальстрою. Читачам повідомляли, що все керівництво треста – євреї, включаючи латиша Е. Берзіна і росіян К. Павлова та І. Нікішова (в публікації – Нікітов), а начальник табору – «одеський жид Кольтер, що колись торгував оселедцями» [13, с. 3].

Важливим тематичним блоком можна вважати викривлення історії єврейського народу, яке мало на меті окреслення всесвітнього масштабу єврейської загрози і водночас виправдання антисемітизму історичною місією боротьби із нею. Євреям приписувалася ідея інтернаціоналізму, тому що вони «вважають весь світ своєю вітчизною» і «борються за панування в кожній окремішній державі» [4, с. 1]. Єврейським винаходом називали й атеїзм, який допомагає руйнувати «духовну силу народу», серед якого живуть євреї [8, с. 2]. У публікації під назвою «Ворог людства» автор вільно трактував Талмуд, стверджуючи, що він дозволяє євреям красти, ошукувати і всіляко кривдити «гоїв», а також дивитися на жінок «іншої народності» як на «звичайну річ, яка використовується і викидається». Окрім того, наводилися цитати з «Гайдамаків» Т. Шевченка, а Богдану Хмельницькому приписувався «план безоглядного вигнання всіх жидів з України». Стверджувалося, що Україна зазнала «віковичного жахливого визискування й гноблення» з боку євреїв [3, с. 1].

Четвертий тематичний блок – пояснення міжнародної політики крізь призму антисемітизму. Наприклад, союз між СРСР та США пояснювався тим, що Москву та Вашингтон поєднав «жидівський міст», а ті самі євреї, які фінансували більшовицьку революцію, тримають у своїх руках «нитки і політичного та господарського життя США» [9, с. 2]. В інших публікаціях євреїв іменували «п'явками американського народу», Ф. Рузвельта – вихідцем із єврейського роду «Розакампус», протиставляючи його Б. Франкліну, який

«був ворогом підлих жидів» [16, с. 1]. Америку називали «жидівським трампліном» [1, с. 2].

На вираз «думки народу» у газеті претендувала «літературна сторінка», але вкрай рідко там з'являлися відверто антисемітські твори. До них можна віднести переробку тексту гімна «Ще не вмерла Україна» Г. П. Вербичкою зі словами «Тікай звідси, жид проклятий, годі кров з нас пити» [2, с. 3]. Декілька творів належать П. Мережці, у тому числі вірш «С. Петлюрі», де говориться «Твою кров правдиву, чисту жиди процідили», та вірш «Тернава», що містить рядки «Треба щось робити, москалів треба прогнати, жидів треба бити» [11, с. 3; 12, с. 3].

Висновки. Антисемітська пропаганда у газеті «Кам'янські вісті» була провідною темою публікацій протягом всього часу її існування. Читачів намагалися залякати єврейською загрозою, щоб забезпечити підтримку дій окупаційної влади. Здебільшого пропаганда не досягала потрібного ефекту, про що свідчить мінімальна кількість публікацій місцевих авторів.

Бібліографічні посилання

1. Америка, як жидівський трамплін. *Кам'янські вісті*. 1942. 15 серп. С. 2
2. Вербичка Г. П. Ще не вмерла Україна. *Кам'янські вісті*. 1941. 2 груд. С. 3
3. Ворог людства. *Кам'янські вісті*. 1942. 14 лют. С. 1
4. Година розплати пробила! *Кам'янські вісті*. 1941. 29 листоп. С. 1
5. Горшковський Г. До всіх пригнічених народів СРСР. *Кам'янські вісті*. 1941. 2 жовт. С. 2
6. Дацько Е. С. Лист-звернення командира дивізії РСЧА до всіх батьків, матерів, братів, сестер та дітей України, Росії, Білорусії, Грузії, Азербайджана і інших республік ССРСР. *Кам'янські вісті*. 1941. 18 верес. С. 2
7. Дозвольте вам представити: Ілля Григорович – геніальний пропагандист! *Кам'янські вісті*. 1943. 6 трав. С. 2
8. Жидівство. *Кам'янські вісті*. 1942. 17 груд. С. 2
9. Жидівські мости між Вашингтоном і Москвою. *Кам'янські вісті*. 1943. 17 квіт. С. 2
10. Звернення. *Кам'янські вісті*. 1942. 6 січ. С. 2–3.
11. Мережка П. С. Петлюрі. *Кам'янські вісті*. 1941. 2 груд. С. 3
12. Мережка П. Тернава. *Кам'янські вісті*. 1942. 24 січ. С. 3
13. Одна з таємниць ССРСР. *Кам'янські вісті*. 1942. 13 серп. С. 3
14. Оповідення. *Кам'янські вісті*. 1941. 11 жовт. С. 2
15. Оповідення. *Кам'янські вісті*. 1941. 14 жовт. С. 2
16. П'явки американського народу. *Кам'янські вісті*. 1943. 16 лют. С. 1
17. Питання дня. *Кам'янські вісті*. 1941. 22 листоп. С. 2
18. Расова політика націонал-соціалізму. *Кам'янські вісті*. 1942. 15 січ. С. 1
19. Розпорядження Поліції. *Кам'янські вісті*. 1942. 8 січ. С. 2
20. Самійленко О. Жах минулого, сучасний стан та перспективи на майбутнє. *Кам'янські вісті*. 1942. 24 січ. С. 1–2.
21. Советські жиди. *Кам'янські вісті*. 1941. 22 листоп. С. 1
22. Українці! Хто панував над вами? *Кам'янські вісті*. 1942. 10 лют. С. 2

Вікторія Фролова

аспірантка кафедри всесвітньої історії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ДЕЛЕГАЦІЇ З ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ НАПРИКІНЦІ 1940-Х РР.

Постановка проблеми. Історія українсько-чехословацьких відносин вже має певну традицію, що створює умови для її узагальнення [5], та період другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. залишається одним з маловивчених. Це стосується їх локального виміру, де єдиним регіоном України, який став предметом ґрунтовних досліджень, є Закарпаття (праці І. Вовканича, П. Худіша). Стосовно місця інших регіонів в розвитку українсько-чехословацьких відносин, можна назвати публікацію В. Кабанова, яка присвячена участі Чехословаччини у будівництві Дніпрогесу [3]. Ці дослідження стали можливими завдяки залученню архівних документів, що доводить необхідність як пошуку нових джерел, так і їх осмислення у контексті сучасних поглядів на зміст відносин України із країнами «народної демократії» у повоєнні роки.

Мета дослідження – висвітлити деякі аспекти перебування чехословацьких селянських делегацій в УРСР у 1949 р. на основі неопублікованих джерел з фонду ЦК КПУ Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а саме – загальної частини фонду. Використано також матеріали Дніпропетровської обласної газети «Зоря».

Виклад основного матеріалу. Після Другої світової війни надважливим для СРСР стало формування відносин із країнами «народної демократії», до яких належала й Чехословаччина. Зокрема, одним із шляхів налагодження відносин стали візити чехословацьких делегацій до СРСР: «Метою організації приїзду доволі численних делегацій з таких країн була пропаганда радянської моделі, її «переваг» [4, с. 206]. Як відзначила О. Каковкіна у статті, присвяченій перебуванню іноземців у Дніпропетровську та області у 1945–1959 рр.: «Кількість зарубіжних візитерів в Україні зростає від 1949 р. Зокрема Дніпропетровщину відвідали 5 делегацій із сімнадцяти того року в Україні» [4, с.206].

Одними з цих іноземних груп були, так звані, селянські делегації з Чехословаччини: так у радянських документах називали групи, які склалися із селян, за винятком декількох осіб з її керівників. Відомості про ці візити відбилися в інформаційних довідках, надісланих уповноваженим Я. Шалітом на ім'я секретаря ЦК КП(б)У І. Д. Назаренка (як свідчать документи, Шаліт щодня

телефоном надавав інформацію про перебіг поїздки групи); у звітах референтів, які офіційно супроводжували групу, та газетних публікаціях.

Відзначимо, що Дніпропетровщина була складовою маршруту двох груп, який розпочинався у Москві, і включав відвідування Ленінграда, а вже потім України: чехословаки прибували до Києва і виїздили з української столиці додому. Знайомство із селом передбачало переїзд по декількох областях потягом та автобусами. Так, дві групи з Чехословаччини, які відвідали Україну у листопаді 1949 р., мали схожі програми, але різні маршрути, які перетиналися у декількох пунктах, зокрема у Дніпропетровську та області.

Селянська чехословацька делегація з 37 осіб, селян, членів або кандидатів у члени Комуністичної партії Чехословаччини на чолі з керівником групи, депутатом парламенту Чехословацької Республіки Юзефом Борувкою, перебувала в Дніпропетровську та області протягом 1–5 листопада [9, арк.135]. Зауважимо, що саме керівники та супроводжуючі делегацій обумовили таку увагу до них з боку органів безпеки. Групу Юзефа Борувко, депутата парламенту, супроводжували представники Міністерства сільського господарства СРСР О. Степанов та П. Коровніков. Керівником другої делегації, яка відвідувала Харківщину, був заступник міністра землеробства Чехословаччини Йозеф Махачка [6, с.2].

У відвідуванні чехословацькою групою Дніпропетровської та Запорізької областей саме Дніпропетровськ слугував опорним пунктом: звідси виїжджали до сусідньої Запорізької області, де знайомилися із колгоспним життям, та колгосп, розташований неподалік Дніпропетровська. Усі об'єкти для показу у містах і селах були завчасно підготовлені та включені до спеціальних списків місць, які дозволено показувати іноземцям [4, с.209].

Так, 1 листопада 1949 р. чехословацька делегація відвідала колгосп ім. Чкалова Новомосковського району, який був «колгоспом-мільйонером» [6, с.2]. Після виступів голови колгоспу та керівника делегації гостей познайомили з колгоспом, де вони цікавились питаннями організації праці селян, обсягами земельного фонду колгоспу, складом бригад, кількістю корів, коней, птахів тощо. Чехословаки «захоплено оглядали колгоспи, машинно-тракторні станції та постійно висловлювали слова вдячності Й. Сталіну за допомогу Чехословаччині. Усі делегати одноголосно заявляли, що будуть боротись за колгоспний лад у себе вдома» [9, арк. 101]. Справляє враження подарунків колгоспникам від гостей: під час спільного обіду вони подарували «цінні подарунки, серед яких пожежна машина вартістю 15 тис. рублів» [9, арк.108].

Менш цінними, але доволі коштовними, були подарунки й партійному керівництву області – «три кришталеві вази художньої роботи» [9, арк. 117]. Це відбулося на прийомі в Дніпропетровську 4 листопада, де були присутні

представники бюро обкому партії, президії облвиконкому, зокрема секретар обкому КП(б)У Л. Брежнев. Він «поділився спогадами про період Вітчизняної війни та бої за звільнення Чехословаччини», а також «на прохання гостей, розповів, як відбувалось будівництво колгоспів під час класової боротьби в селі» [9, арк. 116].

5 листопада делегація вирушила до Києва, і уповноважений Я. Шаліт звертає увагу на те, що план був виконаний не точно: деякі заплановані місця так і не вдалось відвідати. Наприклад, Марка Озерного в Лихівському районі та Дніпропетровський зерновий інститут. Натомість, чехословаки відвідали колгосп ім. Леніна Васильківського району та обласну виставку в Дніпропетровську [9, арк. 117]. Звертає він увагу на певні недоліки в роботі керівництва делегації – представника Міністерства сільського господарства СРСР О. Степанова та його помічника, завідувач господарством делегації, П. Коровнікова, як «...приділяли замало уваги питанням організаційно-політичного характеру» [9, арк. 101]. Наприклад, 28 жовтня, після прибуття гостей на станцію Пологи (Запорізька обл.), П. Коровніков та О. Степанов відволіклися на організацію вечері та майже на годину залишили чехів і словаків без супроводу. За цей час члени делегації встигли поспілкуватись із колгоспниками. Я. Шаліт розцінив ці розмови як «непотрібні». Певно, це пов'язано із тим, що таке спілкування могло зіпсувати сприятливий образ колгоспного села, який прагнула створити радянська пропаганда. Але були й такі незаплановані прояви «народної дипломатії», що додавали колориту пропагандистській частині програми, як от випадок з надмірним вживанням алкоголю та залицяннями секретаря Празького обкому КПЧ до місцевої колгоспниці-передовиці, що додало клопоту керівникам та членам групи [9, арк. 104].

Прагнення радянського/українського керівництва переконати іноземних гостей у перевагах колгоспного устрою для сільського господарства стосувалася не тільки чехословацьких груп. Протягом 1949 року Київ як столицю, а також інші міста та села України, зокрема Дніпропетровщину, відвідали селянські делегації з Болгарії, Польщі, Угорщини, про що повідомляла й обласна преса [7; 8]. Протягом наступних років чергові групи чеських і словацьких селян приїздили до України, щоб на власні очі побачити вихолощену ілюстрацію з життя в СРСР [2]. Стосовно Дніпропетровщини, то із оголошенням обласного центру умовно-закритим містом у 1959 р., він вже не включатиметься до програм для відвідування чисельних делегацій. Але регіон у цілому стане частиною доволі насичених українсько-чехословацьких економічних відносин.

Висновки. Отже, радянське керівництво намагалось організувати візити чехословацьких делегацій таким чином, щоб створити «ідеальну» картину радянської дійсності: показати швидкі темпи повоєнної відбудови, розвиток сільського господарства, зокрема, переваги колгоспного ладу. Це було надважливим в умовах запланованої колективізації у країнах «народної демократії». Але поряд з нав'язливою пропагандою та не завжди вмілими засобами її реалізації, чехи і словаки отримували можливість познайомитися з Україною і українцями, сформуванню власну думку стосовно їх буденного життя.

Бібліографічні посилання

1. Делегати чехословацьких селян на Київщині. *Зоря*. 1949. 15 листопада. С.1.
2. Делегації чехословацьких селян на Україні. *Зоря*. 1950. 28 липня. С.1
3. Кабанов В. І. Торгово-економічна співпраця СРСР і Чехословаччини під час спорудження Дніпрогесу. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2014. № 2 (10).
4. Каковкіна О. М. Іноземні делегації у Дніпропетровську та області у 1945–1959 рр. *Roxolania Historica*. 2019. Вип. 2 (17). С. 199–222
5. Кравчук О., Калитко С., Завальнюк К. З історії чесько-українських зв'язків. *Перший президент Чехословацької республіки Т. Г. Масарик: вчений, політик, особистість: до 170-річчя від дня народження: матеріали всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 28 жовтня 2020 р.)*. Львів, 2020. С. 97–135.
6. Перебування чехословацьких селян на Україні. *Зоря*. 1949. 4 листопада. С.2
7. Прибуття на Україну селянської делегації Румунської Народної Республіки. *Зоря*. 1949. 28 червня. С.1.
8. Приїзд до СРСР делегації болгарських селян. *Зоря*. 1950. 28 липня. С.1
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп. 23. Спр.5826.

Секція 4. ОСВІТА, НАУКА, ДУХОВНІСТЬ І КУЛЬТУРА КРАЮ

Костянтин Титаренко

краєзнавець, м. Дніпро

КЕРНОСІВСЬКА СТЕЛА ЯК ПАМ'ЯТНИК ПІКТОГРАФІЧНОГО ПИСЬМА

Постановка проблеми. Первинний опис керносівської стели (далі – КС) виконано Л. Криловою [1, с. 36–45]. Зображення на КС можна кваліфікувати як піктографію (рисункове письмо). В основі дослідження – проблема розвитку писемності населення на теренах України у добу енеоліту – бронзи.

Мета дослідження. По аналогії з методами дослідження письмових пам'ятників, проаналізовані такі компоненти КС:

- 1) носій – коло питань, пов'язаних зі створенням кам'яного блоку; способи і порядок нанесення зображень на носій;
- 2) аналіз зображень і сюжетів, їх смислове наповнення, як відображення практичних реалій і соціальних установок;
- 3) паралельне порівняння кожного з етапів дослідження з найближчими аналогами кам'яної скульптури Придніпров'я;
- 4) мета створення і функціональне навантаження КС в навколишньому соціумі;
- 5) замовники і творці КС, ймовірна хронологія функціонування КС.

У цьому дослідженні використані методи граматології – комплексної наукової дисципліни, що вивчає писемність.

Слід зазначити, що мислення людей епохи бронзи мало абсолютну конкретність і прагматизм, продиктований суворими умовами існування. З огляду на цей фактор слід шукати тільки раціональне пояснення семантиці зображень цього пам'ятника. Тому для отримання об'єктивних результатів в цьому дослідженні не залучалися відомості з області міфології, релігії і обрядових дій. Порівняння деяких характеристик КС виконувалося зі стелами з Новоселівки (НС) і Федорівки (ФС), як найближчими аналогічними кам'яними статуями, так і іншими стелами ямної і катакомбної археологічних культур. [2, с. 17; 3].

Виклад основного матеріалу. Носій. Результати петрографічних досліджень КС і ФС вказують на використання для їх виготовлення піщанику з родовищ в Луганській області [4, с.]. Для виготовлення НС був використаний місцевий матеріал [5]. Ці дані ініціюють великий блок питань. Якщо камінь з родовища добувався так далеко від місця знахідки, то як і в якому вигляді його доставили на місце? Чи був це просто виламаний блок піщаника, або це була попередньо оброблена заготовка? Чи можливо, що там повністю виготовили стелу і доставили на місце її знахідки вже в готовому вигляді? Але НС була виконана з місцевого матеріалу і, отже, виготовили її на місці. ФС дуже схожа на НС по зовнішньому вигляду і це може свідчити про можливе її виготовлення місцевими майстрами.

Способи і порядок нанесення зображень. На відміну від всіх інших антропоморфних стел, поверхня КС повністю покрита зображеннями. Техніки виконання зображень і їх якість дуже різні. Геометричні абстрактні зображення рядів трикутників і ламаних ліній на боках і плечах стели виконані у високому рельєфі і зроблені дуже грубо. Фігури сформовані з валиків, між якими проведена глибока вибірка каменю. Але продовження цих ліній немає ні на спинній, ні на лицьовій поверхні. Вони не збігаються з зображеннями «ребер» на спині, а на лицьовій поверхні взагалі не мають ніяких відповідностей. Зображення на задній і передній поверхні виконані в низькому рельєфі, а для деяких зображень зроблено зниження площини навколо контуру фігур, що явно вказує на те, що ці зображення були нанесені вже після формування площини. Більш глибоко і рельєфно виконані зображення під поясом. Це вказує на те, що ці зображення наносилися не одночасно і обробка статуї мала кілька етапів.

Первинними зображеннями слід вважати абстрактні геометричні фігури, які, ймовірно, покривали всю поверхню стели. Вони збереглися на боках і плечах стели. Чи була статуя в такому вигляді привезена або вона отримала свою орнаментацию на місці, визначити неможливо.

Надалі стела піддалася значній переробці. Всі зображення на лицьовій і спинній стороні були стесані, а поверхні вирівняні і зашліфовані. Ще більш очевидно знищення орнаменту на лівому боці стели, де нижня його частина була зрубана і сильно занижена. На цій поверхні було подано низький рельєф зі сценою умикання жінки. Також був зрубаний і зашліфований орнамент на лівому плечі, проте ніякого зображення там не зроблено. Причина очевидна – поверхня занадто мала і зображення на плечі було б не видно, особливо при високій установці статуї на підвищенні.

На підготовлені площини були нанесені зображення чоловічого тіла зі зброєю і символами влади. На задній стороні – зображення спини з хребтом і ребрами, ступні ніг і хвіст. Зображення хвоста дублюється у чоловічої фігури в

двох дрібних сюжетних сценах, які були висічені пізніше на залишках вільних місць на передній площині і лівому боці. Зображення тіла завершує пояс, що проходить через всі сторони статуї, а нижче нього чоловічі геніталії. Пізніше, вже в різний час, нижче поясу на всіх сторонах каменю були вибиті різні зображення, серед яких пара коней і бик. Решта зображення, вірогідно, відносяться до ремісничого виробництва – ливарна ложка для розливу металу і прямокутники – чи то ливарні форми, то чи корита для очищення руди. Прямокутник на передній стороні поруч з фігурами коней іноді вважають загоном для худоби. Всі ці зображення виконані дуже грубо і безсистемно нанесені в різних місцях, на відміну від продуманої і послідовно скомпонованою фігури чоловіка і комплекту його озброєння. Самим останнім слід вважати зображення нанесене вище поясу між двома сокирами. Воно зроблено дуже недбало, що свідчить про низьке уміння майстра. Однак при цьому воно зайняло центральне місце на передній поверхні, що має підкреслити його значення. Це зображення бичачої шкіри, дуже важливого елемента мінової торгівлі та ремісничому виробництві. З бичачих шкур робили покриття для кибиток і тимчасових жител, ремені і упряж.

Для якісної опрацювання всіх деталей додаткових зображень предметів і сюжетів на поверхні стели технічні умови вимагали горизонтального положення оброблюваної площини. Мала висота статуї не дозволяє ретельно виконати зображення на площині, особливо в нижній частині скульптури. Отже, кожен раз, коли виникала необхідність зробити нове зображення, стелу демонтували і виконували необхідні роботи.

Додаткові зображення є і на інших стелах. На НС це зображення булави на передній поверхні, на ФС – це сюжет нападу хвостатої людини на якусь тварину.

Аналіз зображень і сюжетів. Первинне геометричне оздоблення на бічних поверхнях статуї аналізувати важко, так як воно є фрагментарним, абстрактним і не має аналогів. Знову нанесене зображення утворює єдиний комплекс оголеного тіла чоловіка і бойового озброєння. До одягу умовно можна віднести пояс, який зображується на всіх антропоморфних стелах. Нижче поясу, крім геніталій, зображення зустрічаються рідко. Зазвичай, це додаткові зображення. Те, що називають «ступні ніг», в дійсності контури підошви взуття, без якої в зимовий період вижити неможливо. Сліди ніг на землі не тільки ознака присутності, але і простір життєвої активності. Для озброєного воїна це поле битв, а для вождя – підвладна територія.

Цілі створення і функціональне навантаження КС. У курганах межиріччя Самари і Орелі є статусні чоловічі поховання з сокирами, булавами, луками і стрілами, аналогічні комплекту озброєння КС, НС і ФС. [6, с. 19–21]. Особливо

рідкісні поховання з луками [7], що свідчить про дуже високий статус похованого. На НС спеціально було додано зображення булави. Це явний знак зміни військового і соціального статусу зображення в очах спільноти. Всі три стели мають додаткові зображення, що показує їх використання як об'єктів монументального піктографічного письма, яке фіксує існуючі владні повноваження військового вождя даної території. Такі стели відображали статус і обов'язки вождя в очах одноплемінників. Вождь і його воїни захищали землі і пасовища, своїх людей і стада від ворогів, грабіжників і хижаків.

Вождь вирішував питання зовнішніх зв'язків, мінової торгівлі, ремісничого виробництва. Свідченням військового протистояння є руйнування ФС, у якій були відбита голова, праве плече і стесані права рука і частина лука. Ймовірно, це був конфлікт з угрупованням КС, яка розташовувалася поблизу і захопила землі конкурентів.

Висновки. Замовники і творці КС, ймовірна хронологія. Підсумовуючи отримані дані, замовниками КС треба вважати владний шар суспільства, що фіксував і декларував за її допомогою свої повноваження і привілеї. Це спосіб оповіщення та кодифікації існуючих правил, що діяли на підвладній території. Якщо прийняти, що стела створена в період ямної культури і проіснувала до епохи зрубної культури, то її активне функціонування тривало більше тисячоліття.

Бібліографічні посилання

1. Братченко С. М. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи. *Археологія*. 1989. №4. С. 70–81.
2. Ковалёва И. Ф. Социальная и духовная культура племён бронзового века (по материалам Левобережной Украины). Днепропетровск: Изд-во Дн.ГУ, 1989.
3. Крылова Л. П. Керносковский идол (стела). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, 1976. С. 36–46.
4. Крылова Л. П. (Сост.) *Каменные бабы: Каталог [коллекции Днепропетровского исторического музея им. акад. Д. И. Яворницкого]*. Днепропетровск: Промінь, 1976.
5. Нікітенко І. С., Куцевол М. Л., Ходас В. О. Про походження сировини кам'яних стел доби енеоліту-бронзи з колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького. *Коштовне та декоративне каміння*. 2015. №4. С. 16–21.
6. Нікітенко І. С., Супруненко О. Б. Куцевол М. Л. Петрографічне дослідження кам'яних стел доби енеоліту-бронзи з Полтавського краєзнавчого музею. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. 2018. № 27. С. 108–115.
7. Супруненко А. Б. *Федоровский идол и курган*. Киев - Полтава, 2011.

Ірина Шапочкіна

завідувачка відділу науково-експозиційної роботи

КЗ «Музей історії міста Кам'янське» Кам'янської міської ради

**ДО ПИТАННЯ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ ВІД ДОБИ НЕОЛІТУ ДО РАННЬОЇ ЗАЛІЗНОЇ
ДОБИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ ВАСИЛЯ СІДАКА)**

Постановка проблеми. Археологічна колекція краєзнавця із с. Дніпровокам'янка Василя Сідака передавалась до фондів Музею історії міста Кам'янське упродовж 1993–2022 рр. Вона налічує більше тисячі музейних предметів основного та допоміжного фонду, взятих на облік й датованих часом від пізнього палеоліту до козацької доби.

Мета дослідження – визначення культурної приналежності обраних у даному дослідженні артефактів від неоліту до ранньої залізної доби, що сприятиме поглибленню наукового пізнання культурної взаємодії в просторі та часі різних племен і народів на теренах Степового Подніпров'я. Складність цієї роботи полягала в обробці артефактів, виявлених *in situ*, внаслідок розмивання Дніпродзержинським (Кам'янським) водосховищем давніх поселень і поховань на околицях с. Дніпровокам'янка та їх розрізненому зберіганні без комплексного наукового опрацювання. Вивчення даної колекції, як і інших приватного характеру з «контактних зон» (периферійних регіонів на стику природно-географічних зон і культурних спільнот) [5, с.7] сприятиме відновленню відсутніх ланок історичного ланцюгу, зокрема, з'ясуванню долі племен і народів, що населяли наш край та визначенню їх внеску у формування прийдешніх культур.

Виклад основного матеріалу. Масштабні археологічні дослідження Надпоріжжя в ХХ ст. були пов'язані з будівництвом гребель на Дніпрі та здійснені Дніпробудівською 1927–1933 рр. та Дніпродзержинською 1957–1961 рр. експедиціями, які з упевненістю слід назвати рятувальними, бо внаслідок затоплення були назавжди знищені цілі пласти давньої історії степового краю. Лише експедицією Інституту археології АН УРСР 1960 р. під керівництвом Д. Я. Телегіна було зафіксовано більше 200 пам'яток від неоліту до часів Київської Русі [7, с. 13]. Серед дослідників пам'яток нео- енеоліту та бронзи, виявлених біля сусідніх з Дніпровокам'янкою сіл Калужено, Суслівка, Куцеволівка, була В. І. Митрофанова [6, с.94–99]. На той час Дніпровокам'янка не потрапила до списку досліджуваних місцезнаходжень. У 1970-ті рр., під час будівництва каналу «Дніпро – Донбас», неоліт краю вивчали Д. Я. Телегін, І. В. Кравець і В. Н. Даниленко, виділивши локальні варіанти дніпро-донецької

культури [2, с.157]. Дослідженню киммерійських пам'яток в Подніпров'ї присвятив наукові доробки О. І. Тереножкін, віднісши їх до перехідного періоду від зрубної культури пізньої бронзи до початку залізного віку [9, с. 17–206]. Нині вони датуються в Надпоріжжі ранньою залізною добою. В подальшому систематичне вивчення місцезнаходжень краю здійснювалося науковцями Дніпропетровського Національного університету ім. Олеся Гончара І. Ф. Ковальновою, В. А. Ромашком, В. М. Шалобудовим, З. П. Маріною, С. Є. Мухопадом [4, с. 6]. В останній час узагальнюючі дослідження культур пізньої бронзи Подніпров'я, зокрема, з описом бронзолитарних форм з колекції В. А. Сідака, здійснені С. А. Теліженком [8, с. 243–257]. А також Д. П. Куштаном, котрий визначив такі особливості періоду пізньої бронзи на півдні лісостепового Подніпров'я, як технологічний стрибок в металургії та формування і зникнення культур валикової кераміки, розробив хронологію археологічних культур цього періоду за методом В. В. Отроценка – Я. П. Гершовича [5, с. 177].

В колекції виокремлено кілька типологічних груп музейних предметів: керамічний посуд, крем'яні та кістяні знаряддя, прикраси, зброя, ритуальні речі. Фрагменти кераміки складають найчисельнішу групу колекції. Обрані артефакти хронологічно відповідають часу від неоліту до ранньої залізної доби. Найбільша кількість знахідок належить культурним спільнотам пізньої бронзи. Визначення культурної приналежності знахідок здійснюється в хронологічному порядку. Неоліт краю виразно представлений матеріалами, вірогідно, з поселення, розташованого на заплавної терасі, дніпро-донецької культури (далі – ДДК), пам'ятки якої в Надпоріжжі датуються кін. V – сер. IV тис. до н.е. Фрагменти великого гостродонного, слабо профільованого горщика з прямими вінцями без потовщення, орнаментованого по всій поверхні відбитками дрібнозубчастої гребінки, із стрічкою конічних ямок під вінцями належать до раннього періоду цієї культури. Серед кам'яних знарядь – заготовка кам'яної сокири та масивна сокира-тесло з асиметрично скошеним лезом. Кремінний інвентар, що включає призматичний нуклеус, кам'яні відбійники, двобічно оброблені скребачки, проколки, пилки, нечисельні наконечники стріл та дротиків і крупні ножі суто на пластинах, ретушовані по периметру, характерний для середнього етапу ДДК, коли Надпоріжжя в V тис. до н.е. починають освоювати племена культури гребінцево-накольчатої кераміки. Найчисельнішими з неолітичних знахідок є фрагменти горщиків жовто-сірого з домішками піску та дрібної жорстви і червоного кольору з рослинними домішками, саме цієї культури. Верхня частина посудин, а найчастіше весь тулуб, щільно вкриті наколами у вигляді трикутників, ямок, скобок, зернят, «лапок», відбитків нігтя та косих насічок. Орнамент по всій поверхні

характеризує перехід до пізнього періоду неоліту, в якому формується культура ямково-гребінцевої кераміки IV–III тис. до н.е., зразки якої представлені в колекції фрагментами кераміки, вкритими рядами ямок, лініями, розчосами гребінкою та «ялинкою». Щодо сурської культури, зразки кераміки з ямковими наколами в сполученні зі шнуром не чисельні, що вказує на взаємовплив культур. Отже, за часів неоліту в районі с. Дніпровокам'янка існували поселення носіїв культур: дніпро-донецької, гребінцево-накольчатої, ямково-гребінцевої кераміки. Наявна в колекції не чисельна кераміка Середньостогівської культури 2 пол. IV–1 пол. III тис. до н.е. як волоського етапу, орнаментована дрібнозубчастою гребінкою та наколами, так і, більшістю, дереївського етапу – з домішками мушель в тісті та шнуровим орнаментом. Неолітичні знахідки, таким чином, розширюють ореал археологічних культур: сурської – з півдня на північ вище по Дніпру, ямково-гребінцевої – з північного сходу на захід до Дніпра.

Матеріали епохи бронзи включають: фрагменти кераміки, ливарні форми, ритуальні речі, масивні кремінні відщепи, кам'яні сідловидні зернотерки, розтиральники, масивні ковадла, фрагменти круглих булав, склопастове намисто. Ранній період доби бронзи представлений горщиком та фрагментами кераміки з густими розчосами травною на обох поверхнях, кістяною проколкою, характерними для ямної культурної спільності 2 пол. III тис. до н.е. Контакти ямників з носіями катакомбної культури в 2200 – 1800 рр. до н.е. дали початок змішаній культурі. Вона представлена присадкуватим біконічним плоскодонним з розмитого курганного поховання горщиком з ручками, розчосами по тулубу та наліпами у вигляді кілець, чашею з картушами-символами «дерева життя». А також фрагментами кам'яних булав і горщиків з характерним орнаментом у вигляді кола, зигзагу, вертикальних ліній, звисаючих трикутників [2, с.414–415]. Під водою, де в сер. 1990-х рр. ще спостерігалися чисельні поди гончарних печей, була зібрана велика кількість кераміки з домішками вапняку і мушель, прикрашеної гладкими, з насічками та нігтьовими ум'ятинами наліпними пружками, культури багатопружкової кераміки (далі – КБК) середнього етапу бронзи, що змінила на теренах краю катакомбну. До КБК слід віднести й кістяне з епіфізу тварини прясло [5, с. 40], чисельні кам'яні абразиви і тертушки. Розгляд колекції пізньої бронзи здійснено за поділом на три етапи: багатопружково-ранньозрубний (1800–1600 рр. до н.е.), зрубно-сабатинівський (1500–1300 рр. до н.е.), білогрудівсько-білозерський (1200–1000 рр. до н.е.) [5, с.9]. В Надпоріжжі на стику пізньокатакомбної та ранньозрубної культур сформувалася своєрідна – бережнівсько-маївська, пов'язана з КБК, археологічна культура [4, с. 13], представлена в колекції керамікою з насічками по вінцях, по стінках з гладкими

та розчленованими валиками. Першим етапом пізньої бронзи датуються два гостроріберні горщики з поховання, прикрашені по плечу прокресленими «грабельками» та заштрихованими прямокутниками, фрагменти дуршлагів, тигельки, ліпні круглі та біконічні прясла. До зрубно-сабатинівського етапу віднесені 17 предметів, знайдених на обмілині на березі Дніпра. Це виготовлені з криворізького талькового сланцю зеленуватого кольору дво- та одностулкові ливарні форми для двовушного та безвушного кельтів, листовидного і колодкового ножів, для чекана, серпів та шил, що не мають певних аналогій у металургії сабатинівських племен [8, с. 244, 246; 5, с. 135–142]. Там же знайдено шліфувальний камінь, або ковадло, фрагменти горщиків банкового типу з валиковим наліпом із нігтьовими вдавленнями під вінцями, із загладженням травою та з ямково-гребінцевим орнаментом. Наявні в колекції каолінові стрижні для ливарних форм сокир та висвердлини кам'яних сокир слід віднести до етапу пізньої бронзи. До білогрудівсько-білозерського етапу пізньої бронзи, що характеризується поліетнічним складом населення, відноситься колекційна кераміка синкретичного характеру – в орнаментах наявний розімкнутий валик із вдавленнями і шнур; у формах – підлощені сірого та чорного кольору черпаки з вушками, цідилки. Серед знахідок ритуального призначення – масивне кам'яне тесло-праска, ліпні мініатюрні посудинки, обпалені глиняні кульки та «хлібці» [5, с. 43].

Генетично пов'язана із зрубною білозерська культура, носіями якої були іраномовні племена з малим відсотком фракійців, зробила внесок у формування кіммерійської культури ранньої залізної доби. В колекції з Дніпровокам'янки щодо цього часу наявні: скіфський бронзовий наконечник стріли з шипиком, мідний тетрасарій Септимія Севера 205–211 рр. н.е. [10, с. 57], бронзова накладка із зображенням вершника, вірогідно, скіфського царя часів Неаполя скіфського Палака (2 ст. до н.е.) [3, с. 242–243]. До сарматського періоду 3 ст. до н.е. – 4 ст. н. е. відносяться округлий в перетині наконечник стріли, лощило та колодки ножів з кістки; невеликі, відшліфовані з отвором кам'яні оселки, фрагменти чорнолощеного черняхівського типу та чорнолакового античного посуду. Прикраси північно-причорноморського походження представлені пастовими синього, жовтого кольору із смужками, чорного з «вічком», біконічними, 14-гранними, бурштиновими та кораловими намистинами та блакитним бісером з поховань.

Висновки. Археологічні матеріали колекції В. А. Сідака, попри спонтанність її формування, підтверджують постійну заселеність нашого степового краю від неоліту до залізної доби, коли своєрідним природним «коридором» пересувалися до Дніпра та вздовж нього носії різних культур. Утворювали в цій «контактній» зоні, внаслідок взаємообміну, місцеві варіанти

культурних спільнот. Представлені артефакти демонструють розташування на одній території за наявності зручних природних умов, як-от близькість переправи в районі Дніпровокам'янки, поселень різних культур змішаного характеру. Кількість виявленої кераміки вказує, що найбільш чисельним населенням за доби неоліту тут були носії культури гребінцево-накольчатої кераміки, за доби бронзи – поліетнічної спільноти багатопружкової кераміки, сабатинівської та білозерської культур.

Бібліографічні посилання

1. Археологічні пам'ятки України: посібник для студентів кафедри археології КДУ ім. Т. Шевченка. Київ: [б. в.], 1982. 40 арк.
2. Археология Украинской ССР: [в 3-х т.] / гл. ред. И. И. Артеменко. Киев: Наукова думка, 1985. Т. 1: Первобытная археология, 1985. 586 с.
3. Археология Украинской ССР: [в 3-х т.] / отв. ред. С. Д. Крыжицкий. Киев: Наукова думка, 1986. Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология, 1986. 592 с.
4. Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Експозиція та наукові фонди кабінету археології Дніпропетровського національного ун-ту ім. О. Гончара: каталог. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 140 с.
5. Куштан Д. П. Південь лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Археологічний альманах*. Донецьк: Донбас, 2013. № 29. 232 с
6. Митрофанова В. И., Телегин Д. Я., Шмаглий Н. М. Обследование памятников неолита и бронзы в районе Днепродзержинского водохранилища в 1959 г. КСИА АН УССР. Киев, 1962. Вып. 12. С. 94–99.
7. Телегин Д. Я. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. КСИА АН УССР. Киев, 1962. Вып. 12. С. 13–17.
8. Теліженко С. А., Богун О. В. Нові знахідки ливарних форм пізньої бронзи у Середньому Подніпров'ї (попередня публікація). МДАСУ: зб. наук. праць, Луганськ: Вид. ім. В. Даля, 2003. № 4. С. 243–257.
9. Тереножкин А. И. Киммерийцы. Киев: Наукова думка, 1976. С. 17–206.
10. Шапочкіна І. В. Місце археологічних знахідок з району с. Дніпровокам'янки у вивченні прадавнього минулого нашого краю й України. *Тези міжнар. наук. конф. «Регіональне і загальне в історії», присв. 140-річчю від дня нар. Д. І. Яворницького та 90-літтю ХІІІ Археолог. з'їзду. м. Дніпропетровськ, 1995 р.* Дніпропетровськ: Пороги, 1995. С. 56–57.

Олег Малишко

аспірант кафедри історії України

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

МАНДРІВКИ ЯК РІЗНОВИД ДОЗВІЛЛЯ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ДВОРЯНСТВА (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Постановка проблеми. Історія дозвілля – відносно новий напрям сучасної гуманітаристики, поступове оформлення якого припадає на останні десятиліття ХХ – початок ХХІ ст. Виникнувши на перетині історії повсякдення,

культурної та т. зв. «м'якої» соціальної історії, вказаний підхід ставить дозвілля в центр дослідницького поля, звертає увагу істориків на локальні соціальні спільноти, специфіку поведінки людей у вільний час. Використання подібних методологічних засад у вивченні простору повсякдення соціальної еліти Лівобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст., на відміну від традиційного дослідження матеріального становища та побуту локальної спільноти, дозволяє, на нашу думку, розширити уявлення про особливості соціокультурної інтеграції місцевого дворянства до імперських структур Російської держави у переломний період його побутування.

Стан дослідження теми. В українській історіографії висвітлення тематики дозвілля соціальної еліти часто носить епізодичний, утилітарний характер, слугуючи ілюстрацією політичних, економічних процесів, культурним тлом для реконструкції інтелектуальних, соціальних та ментальних зрушень в українському суспільстві періоду бездержавності [6; 8]. І попри помітне поживлення інтересу сучасних дослідників до вивчення окремих аспектів повсякдення лівобережного дворянства, серед яких музично-салонна культура та бально-театральні традиції [1; 2], потребують деталізації такі різновиди дозвілля як розваги, ігри, спортивні заняття, туристичні подорожі, прогулянки, освіта, самовдосконалення, особисті захоплення тощо.

Метою даного дослідження є спроба на прикладі мандрівок проаналізувати специфіку дозвіллевих культурних практик дворянства Лівобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Джерельну базу розвідки складають щоденники, спогади, подорожні нотатки, епістолярні матеріали, сформовані у середовищі лівобережного дворянства вказаного періоду.

Виклад основного матеріалу. У сучасному динамічному світі люди розглядають подорожі як втечу від щоденної рутини, можливість відпочинку та розширення кругозору. Але і понад двісті років тому, коли темп життя ще не був настільки швидким, наші предки із задоволенням здійснювали далекі мандрівки. Звичайно, більшість населення Лівобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. не могла дозволити собі розважальні подорожі, тому наша увагу зосередимо на дворянстві, яке мало достатньо коштів, а головне – вільного часу для мандрів.

Взагалі, відмінною рисою побутування дворянства Лівобережжя наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. став сплеск інтересу до закордонних поїздок. Сформувалася мода на європейські турне. Подібний туристичний бум мав ряд об'єктивних причин, серед яких зростання продуктивних сил суспільства, що збільшило матеріальні статки соціальної еліти, розвиток техніки, технологій та соціальної інфраструктури, наслідком

чого стала поява нових видів транспорту, регулярних міжміських пасажирських перевезень, системи готелів, ресторанів, оздоровчих пансіонатів, купалень тощо. До закордонних мандрівок лівобережну дворянську молодь спонукала і соціокультурна інтеграція в Російську імперію. Так, «Жалувана грамота дворянству» цариці Катерини II (1765 р.) звільняла від обов'язкової служби дворян, які отримали у своє розпорядження вільний час і засоби для здійснення різноманітних поїздок [4, с. 348].

Значний вплив на туристичні вподобання лівобережного дворянства справили й ідеї епохи Просвітництва. Саме в цей період популярності серед молодого дворянства набувають освітні подорожі, що символізували закінчення дитинства та перехід у доросле життя. Окрім розважальної частини, такі поїздки розширювали кругозір молоді, завершували процес світського виховання. Маршрут, послідовність, освітні програми великого класичного туру, були розплановані аж до найдрібніших деталей. Аристократи подорожували з оточенням, яке складалося з вихователів, наставників, домашньої прислуги, кучерів та інших співробітників. Іноді освітні мандрівки тривали роками, а по їх закінченню дворянські діти поверталися рафінованими європейцями, які забули рідну мову та культуру. Опис подібної ситуації знаходимо у спогадах доньки Василя Капніста – Софії Скалон, яка пригадує про повернення з Парижу дітей сусіда Івана Матвійовича Муравйова. Після тривалого навчання у тамтешній політехнічній школі його сини Матвій та Сергій, маючи блискучу європейську освіту, змушені були вивчати російську мову, щоб поступити на службу у Петербурзі [3, с. 361-362].

Ще одним видом закордонних подорожей, що набув розповсюдження у середовищі соціальної еліти Лівобережжя, стали мандрівки з оздоровчою метою. Цікаві свідчення про лікувальний туризм знаходимо у тревелогах родини Галаганів. Оздоровчу поїздку на австрійські курорти здійснила Катерина Галаган з донькою Марією та зятем Павлом Комаровським. Новомодні англійські морські купальні відвідав Григорій Галаган [9, с. 55-56, 59, 217, 218].

Проте найбільш популярними серед лівобережного дворянства наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. стали туристичні поїздки. Традиційно маршрути пролягали через Швейцарію, Італію, Францію, Німеччину, Англію та інші європейські країни. У відпустку відправлялися цілими родинами і на тривалий час. Дворяни відвідували такі великі міста, як Лондон, Париж, Амстердам, Мадрид, Мюнхен, Відень і Прагу, які мали мальовничі пейзажі і були чудовими «полотнами» для малювання. Під час подібних турне мандрівники бували у королівських палацах і аристократичних маєтках, брали участь у вечірках і фестивалях. Так, у подорожніх нотатках Григорія

Галагана знаходимо описи щоденних екскурсій до картинних галерей, палаців та соборів. Серед побаченого: собор Святого Марка, Палац дожів, «Міст зітхань», будинки Мікеланджело та Данте, Міланський собор; також юнак оглянув етрусські бані, відвідав Помпеї, з'їздив на Везувій [9, с. 19-20, 34, 40, 97, 102, 110, 113, 122-123, 223, 251, 261]. Під час мандрівки дворянин спостерігав за місцевими жителями, спілкувався з ними, знайомився з їх звичаями. Далекі відстані родина долала в екіпажах, на паровозах або на пароплавах. Під час прогулянок каталися на човнах і навіть на віслюках, Венецією – на гондолах, багато ходили пішки [9, с. 16, 28, 49, 75, 86, 210].

Розповсюдженими серед провінційної еліти стали внутрішні подорожі, які найчастіше через стан доріг, транспортних засобів, кліматичні умови та значну територіальну віддаленість здійснювали у весняно-літній період. Як правило, в теплу пору року дворянські родини Лівобережжя поверталися із російських столиць до своїх родинних маєтків на Полтавщині, Чернігівщині чи Харківщині. Їх листи, щоденники, подорожні нотатки рясніють описами місцевості, якою мандрували, дорожніх пригод та казусів [5, с. 35, 37]. Знаходимо тут і нетерпіння зустрічі з рідними місцями [5, с. 34]. Часто лівобережні дворяни виїжджали в інші міста на гостини до рідних. Це була чудова нагода відвідати їх, а разом з тим урізноманітнити повсякденне життя. Так, донька лубенського предводителя дворянства Петра Полторацького Анна Керн згадувала про родинну поїздку на батьківщину матері до Тверської губернії [7, с. 119–120, 123].

Популярним видом активного літнього відпочинку стали прогулянки на природі. Зазвичай вони здійснювалися на околиці маєтку, часто великими групами, до складу яких входили члени родини та сусіди-дворяни. Це могли бути пікніки, катання на човнах, верхова їзда, полювання. Усі ці розваги детально описуються дворянами, які влітку проживали в своїх сільських маєтках на Лівобережжі [3, с. 348; 5, с. 39. 40].

Висновки. Отже, невід'ємною частиною дозвілля дворянства Лівобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. стали мандрівки, які виконували утилітарну (освітню, розважальну, пізнавальну, оздоровчу, ділову) функцію та залучали представників регіональної соціальної еліти до загальноєвропейської культурної традиції та європейських цінностей.

Бібліографічні посилання

1. Бікбаєва Є. О., Литвинова Т. Ф. Музичні вподобання дворянства Лівобережної України як об'єкт історичного дослідження. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2022. Т.31. № 2. С. 61–70.

2. Будзар М. М. Музика в соціокультурному середовищі дворянського маєтку кінця XVIII – середини XIX ст.: з історії кріпацького оркестру Галаганів. *Київські історичні студії*. 2021. № 1 (12). С. 58–69.
3. Воспоминания С. В. Скалон (урожденной Капнист). *Исторический вестник*. 1891. Май. С. 339-367, Июнь. С. 599-625, Июль. С. 50-71.
4. Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского дворянства (№ 16187). *ПСЗРИ*. Собрание 1-е. Т. XXII (1784–1788). Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. С. 344–358.
5. Григорій Галаган. *Журнал (1836–1841) / упоряд., вст. та прикін. ст., коментарі: М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. д.і.н., проф. І. Колесник*. Київ: StreamArLine, 2020. 248 с.
6. Гуржій О. І., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 172 с.
7. Керн А. Из воспоминаний о моем детстве. *Воспоминания. Дневники. Переписка*. Москва: Издательство «Правда», 1989. С. 103-126.
8. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: «ЛПРА», 2011. 732 с.
9. «Ми виїхали з Сокиринців ...»: тревелоги родини Галаганів / упоряд., статті, коментарі: М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. д.і.н., проф. І. Колесник. Київ: StreamArLine, 2019. 516 с.

Валерія Лавренко

*кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара,
заступниця директора з наукової роботи Дніпропетровського національного
історичного музею імені Д. І. Яворницького*

ПИВОВАРІННЯ ТА КУЛЬТУРА СПОЖИВАННЯ ПИВА НА ПРИДНІПРОВ'Ї НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Постановка проблеми. Харчові звички і традиції дедалі частіше у науковому просторі позиціонуються як фактор формування ідентичності. Не є виключенням і галузь пивоваріння. Цікаво, наприклад, що дніпровський пивзавод «MOVA», власники якого ініціювали відродження пива під назвою «Дніпро», має свій музей, який прямо чи опосередковано натякає на те, що локальне пивоваріння веде витоки від початку ХХ ст.

Мета цієї розвідки – охарактеризувати особливості виготовлення і споживання пива на Придніпров'ї.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, зазначимо, що у Катеринославі на початок ХХ ст. існували два місцеві виробники пива – це завод Ф. Ф. Боте (пізніше – завод спадкоємців Боте) та завод Е. Г. Дюмлера.

Обидва виробники пива часто рекламувалися у місцевій пресі. Найрозповсюдженішою була реклама пива «Шантеклер» марки «Боте» [9, с. 1] та пива «Ювілейне» виробництва Дюмлера [11, с.1]. Обидва виробники заохочували потенційних покупців до придбання їх продукції гігієнічною закупоркою «Ідеал» та можливістю доставки пива додому.

Виробництво Ф. Боте було потужнішим, ніж його конкурента, про це свідчить явне домінування склотари з відповідними написами, як у фондах Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького, так і на руках у приватних осіб. Подекуди пляшки «Боте» знаходять і по сьогоднішній день, наприклад, у 2021 р. дніпрянин Михайло Тимченко розбирав горища на дачі у с. Військове, і за підсумками прибирання передав дві пляшки з пива «Боте» до фондів Музею історії Дніпра та Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького. Виставками старих пивних пляшок (здебільшого – марки «Боте») можуть похвалитися і декілька місцевих дніпровських пабів, наприклад «Кеди мистецтвознавця», «Три ноги», що свідчить про більші обсяги виробництва саме пива «Боте», порівняно з пивзаводом Дюмлера (подібні пляшки – вкрай рідкі у місцевих колекціях). Щоправда, пивзавод Дюмлера є представленим великим пивоварним чаном у основній експозиції Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького (зала №4).

Окрім місцевих виробників катеринославська преса містить рекламу деяких географічно віддалених конкуруючих виробників. Прикладом може служити реклама «солодового екстракту» «Рига» виробництва акціонерного товариства «Ільгецемська броварня» [15, с. 1; 16, с. 4].

Варто акцентувати увагу на тому, що початок ХХ ст. відзначився потужним антиалкогольним рухом, який мав загальноєвропейський масштаб. Свідченням цьому є велика кількість брошур з закликами до тверезості, які публікувалися у цей час [1; 2; 17; 18]. При цьому щорічно обсяги спожитого алкоголю зростали. Катеринославська преса містить чимало повідомлень про злочини, скоєні у стані алкогольного сп'яніння, отруєння спиртом-денатуратом зі смертельними наслідками, облави поліції у закладах споживання алкоголю. Тим не менш, у суспільній свідомості пиво було явно меншою проблемою, ніж горілка. Випадки злочинів, скоєних у пивних, чи під впливом саме пива, вкрай поодинокі.

Зокрема, газета «Русская Правда» за 1 серпня 1912 р. фіксує наступну проблему: «Нас просять звернути увагу на три пивні лавки, влаштовані на розі Казанської та 1 Кінцевої вулиці, де постійно вдень і вночі збирається простий народ і відбуваються усякі безчинства та дебош з суперечками та дикими

сценами. Всі навколишні мешканці вкрай обурені та збираються подати скаргу» [8, с. 3]. Траплялася у пивних лавках і стрілянина: «У пивній лавці Єзерського по вулиці Вороновській П. Мандрисієвський, бажаючи звести давні рахунки з П. Комаровим, здійснив у останнього постріл з револьвера, поранивши того в лівий пах. Робітниками пивної П. Мандрисієвський був знешкоджений, але він встигнув втекти. Його товариша О. Гарбузова, який сидів у пивній, затримали» [10, с. 3]. По суті, у 1912 р. місцева преса зафіксувала чотири випадки порушення правопорядку у пивних (що стосується горілки – замітки про злочини, скоєні під дією горілки, є практично у кожному номері газети). Два з цих випадків правопорушень ми навели вище, їх можна кваліфікувати як злочини проти особи. Ще два випадки можна розцінювати як злочини проти держави:

1. «Нас просять звернути увагу на пивну «Мюнхен» (на розі Ульянівської та Херсонської), в якій цілодобово йде торгівля, не виключаючи святкових і недільних днів, при чому її відвідувачами є переважно робітники, котрі влаштовують бійки та грабунки..., наводячи на мирних жителів та публіку, що проходить повз, панічний страх» [12, с. 3]. Наведена історія свідчить про порушення державного припису щодо непродажу алкоголю у православні свята.

2. «На 3 Мандриківському узвозі у пивній лавці чинами поліції було виявлено безпатентний продаж горілки» [13, с. 3]. Ця замітка фіксує наступ на державну монополію на дозвіл продажу горілки. Патентування продажу пива не передбачалося. Що також свідчить про той факт, що держава і суспільство не сприймали пиво, як серйозну загрозу своєму добробуту.

З початком Першої світової війни у Російській імперії було введено в дію сухий закон. Однак, як вже зазначалось, пиво та горілка не стояли на рівних у масовій суспільній свідомості. Тож потужне лобювання з боку місцевих пивоварів та їх прагнення вибудувати діалог з губернською владою призвели до того, що в період 1914-1917 рр. на локальному рівні пивна торгівля дозволялася, хоч і з певними обмеженнями.

Зокрема газета «Придніпровський Край» за 6 (19) вересня 1914 р фіксує: «Начальником губернії дозволено з'їзд власників пивоварених заводів Катеринославської губернії та їх довірених осіб для обговорення питань, пов'язаних зі станом пивоварної промисловості у теперішній час» [3, с. 4]. 16 (29) жовтня у тому ж «Придніпровському Краї» згадується про звернення пивних заводчиків до губернського земства про відстрочку платежів хоча б на два місяці з дня дозволу торгівлі пивом (а отже, на жовтень 1914 р. торгівля пивом у місті відновилася, вірогідніше за все, через зацікавленість місцевого бюджету у податках з пивоварів) [4, с. 3]. Голова ради з'їздів промисловості і

торгівлі півдня Росії також звернувся до катеринославського біржового комітету щодо виділення пива у окремий вид слабоалкогольних напоїв, продаж яких не має підлягати обмеженню [6, с. 3]. Номер «Придніпровського Краю» за 19 жовтня (1 листопада) 1914 р. фіксує розпорядження міської думи Катеринослава щодо дозволу відкрити пивні лавки виключно з холодними закусками у 12 локаціях міста, серед яких значиться центральний проспект, Потьомкінський парк, іподром та залізничний вокзал [5, с. 3]. В подальшому преса фіксує деякі часові обмеження у продажу пива та «обережну» появу реклами цього напою вже під кінець 1914 р. [7, с. 2].

Варто зазначити, у самому Катеринославі влада продемонструвала виключну лояльність до продажу пива в умовах «сухого закону». Така позиція не була єдиною навіть по території усієї губернії. Наприклад, у повітовому Олександрівську 24 жовтня 1914 р. міська дума на надзвичайному засіданні з питання пивних складів та лавок, прийняла одноголосне рішення про повне припинення продажу будь-яких спиртних напоїв [7, с. 3].

Висновки. Отже, наявність місцевої традиції пивоваріння у Катеринославі, представленої двома пивними заводами, на початку ХХ ст. дозволила галузі вистояти навіть в умовах дії «сухого закону» в роки Першої світової війни. Загалом катеринославське суспільство більше толерувало пиво, ніж міцним напоєм, а з пивом було пов'язано відверто менше кримінальних ситуацій, ніж з горілкою чи саморобними алкогольними виробами.

Бібліографічні посилання:

1. Гелеюніс М., Триг-Гелеюніс А. Проти Алкоголю. Львів. 1915. 63 с.
2. Нижаковський Й. Алкоголізм. Жовква: Печатня отців Василіан. 1910. 47 с.
3. Приднепровский Край. 6 (19) сентября 1914 г. №5240
4. Приднепровский Край. 16 (29) октября 1914 г. № 5280
5. Приднепровский Край. 19 октября (1 ноября) 1914 г. № 5283
6. Приднепровский Край. 24 октября (6 ноября) 1914 г. № 5288
7. Приднепровский Край. 28 октября (10 ноября) 1914 г. №5292
8. Русская Правда. 1 августа 1912 г. №1671.
9. Русская Правда. 19 августа 1912 г. № 1688.
10. Русская Правда. 21 августа 1912 г. №1689.
11. Русская Правда. 25 августа 1912 г. №1693.
12. Русская Правда. 14 сентября 1912 г. № 1708.
13. Русская Правда. 25 сентября 1912 г. №1716.
14. Русская Правда. 28 сентября 1912 г. №1718.
15. Русская Правда. 7 февраля 1914 г. № 2114.
16. Русская Правда. 23 февраля 1914 г. № 2228.
17. Трезвая Жизнь. Июль 1909 г. 95 с.
18. Rząd A. Czas zycia krotki, Kropnijmy wodki. Krakow. 1910. 36 s.

Наталя Ковальова

*докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри філософії та українознавства
ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»*

ПРОВЕДЕННЯ СІЧОВИМИ СТРІЛЬЦЯМИ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ РОБОТИ НА «ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ» (1917–1920)

Постановка проблеми. Велика війна та Українська революція спричинили масове переміщення освіченої і національно свідомої молоді з Австро-Угорської імперії на територію Наддніпрянської України. Перебуваючи у лавах австро-угорського війська, галичани потрапили практично до всіх регіонів підросійської, або «Великої України» – хто у статусі військовополонених, хто – у складі легіону Українських Січових Стрільців (далі – УСС) в 1918 р. Військові-галичани виступили одними з перших і активних агітаторів за відродження української мови, культури, державності на Наддніпрянській Україні.

Воєнно-політичній діяльності Січових Стрільців присвячено ґрунтовні праці І. Хоми [9; 10], перебування УСС на Запоріжжі висвітлено у публікаціях Ю. Щура [див., напр.: 11]. Менш вивченими є аспекти культурно-просвітницької діяльності військових галичан на Наддніпрянській Україні. Цінним джерелом при висвітленні цієї проблематики виступають спогади військових, опубліковані у часописах «Літопис Червоної Калини» та «Історичний календар-альманах Червоної Калини».

Мета статті – на основі аналізу цих творів з'ясувати мотивацію боротьби військових галичан на Наддніпрянщині.

Виклад основного матеріалу. Степан Стечишин з Терехівщини перебував у російському полоні з 1915 р.: спершу за Уралом, а з 1916 р. – в Наддніпрянщині. Він працював на хуторі в Пирятинському повіті Полтавської губернії у селянина-«малороса». Полонені-галичани вчили мешканців хутора (там було сім господарств) раціонально господарювати і вели з ними просвітницькі бесіди в національному дусі: «... що ми Українці і що вони такі самі Українці, як і ми» [8, с. 18]. Влаштувавшись візником земської пошти після завершення польових робіт, галичанин об'їздив весь Пирятинський повіт, заприятелював з усіма національно свідомими діячами (гімназистами, вчителями, кооператорами), потоваришував з родиною Є. Чикаленка. У 1917 р. С. Стечишин став активним учасником українського руху у повіті і свідком збаламучення народу більшовицькою агітацією (українські сили були у меншості) [8, с. 20–21]. Після звільнення з полону в 1918 р. галичанин відвідав

Є. Чикаленка, пам'ятні для українців місця у Києві (Центральну Раду, Софійський собор, Михайлівський монастир). У серпні 1918 р. Стечишин отримав військову відпустку і повернувся в Україну – до Кононівки, щоб забрати свою зібрану під час війни бібліотеку [8, с. 21].

Підстаршина УСС Михайло Дуда у російському полоні з квітня 1916 р. працював на хуторі Водяному поблизу Луганська у заможному господарстві. Автор спогадів описав пробільшовицький мітинг навесні 1917 р. і протидію селян більшовицьким агітаторам: організацію загону самооборони, обрання сільської адміністрації і відправлення до Києва делегації для встановлення зв'язку з українською владою. Місію представляти волость у Києві було доручено військовополоненому Дуді – він був студентом, вчився в Австрії і національно свідомим українцем [2, с. 154].

З настанням Лютневої революції 1917 р. військовополонені галичани активізували культурно-просвітницьку роботу і у своєму середовищі, зокрема, на копальнях Криворіжжя. На Новоросійській копальні, за спогадами Осипа Думіна, таких національно свідомих українців було менше половини – вихідці з Буковини, Закарпаття, лемки трималися окремо від проукраїнського гуртка. Галичани читали російську та українську пресу, книги, співали пісні, ходили на мітинги на інші копальні – всіх українців на копальнях об'єднало відкриття під час Зелених свят Українського народного дому на копальні Дубова балка [3, с. 10, 12]. Отже, в умовах розгортання революційних процесів на Наддніпрянщині в 1917 р. військовополонені галичани проводили активну агітацію за українську владу і державність.

Потреба протистояти більшовицькій агітації постала наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Спершу «київські» Січові Стрільці, а потім військові легіону УСС зіткнулися з потребою протидіяти більшовицькій ППСО – «Ми на війні разом з одного котелка їли». За спогадами військовополоненого Івана Рогатинського (селянин з Теремовлянського повіту, який працював на сільськогосподарських роботах у Глухівському повіті на Чернігівщині), цей прийом більшовицькі агітатори використовували, щоб дискредитувати Центральну Раду. Вони переконували селян: «Не треба нам <...> ділитися. Навіщо нам якоїсь України. <...> Більшовики дають нам даром землю і то зараз, а українська буржуазна Центральна Рада тільки обіцяє» [7, с. 25]. Ця пропаганда знаходила підтримку серед малоосвіченого селянства як на порубіжних з радянською Росією територіях, так і на Правобережній Україні.

Йдучи на допомогу Центральній Раді у лютому 1918 р. у складі австро-угорського війська, стрільці під час тривалих зупинок проводили з селянами (і залізничниками) бесіди про Центральну Раду та її політику, Берестейський мир, створення самостійної держави і відокремлення від Росії, навчання у школах

рідною мовою [1, с. 68; 5, с. 21–22]. На території Поділля селянство не сприймало національну ідею. Стрільці у спілкуванні з місцевим населенням використовували засоби культурної дипломатії: музику, танці, співи (сотник Михайло Горбовий яскраво описав проведення української пропаганди шляхом єднання піснею [1, с.69]). Дієвий засіб – танці під музику – стрільці застосували для комунікації з селянством під час контрибуцій продовольства на Херсонщині, до яких їх залучало австрійське військове командування [4, с. 71].

Стрільці першого складу легіону УСС («стара война») були поціновувачами культурних закладів (театр, кіно, кабаре тощо), прагнули побачити море. Мирон Заклинський за тиждень перебування в Одесі разом із своєю військовою частиною щодня із побратимами виходив до міста через діри у паркані, порушуючи офіційну заборону. Стрільці шукали контактів з українською громадою – відвідали товариство «Просвіта», але вдень там нікого не застали. Натомість поспілкувалися з редакцією україномовного часопису [5, с. 26]. Під час перебування у Херсоні галичани здійснили «паломництво» до Дніпра і місцевої Просвіти, де їх вразили портрети українських діячів на стінах (М. Коцюбинського, І. Франка, Б. Грінченка) – з'явилося відчуття перебування вдома, в Галичині, і єдності української культури. Стрільці стали учасниками першого після вигнання більшовиків засідання херсонської Просвіти [5, с. 27].

Активно до організації культурно-просвітницької роботи УСС долучилися під час тримісячного перебування на Запоріжжі, зокрема в Олександрівську (квітень – червень 1918 р.). Лікар Володимир Щуровський описував, що стрільці працювали у міській Просвіті, допомагали налагоджувати шкільну справу, редагували тижневий часопис. У Народному домі діяв український театр, а стрілецький оркестр розважав публіку у міському парку. За час перебування УСС у місті багато його мешканців переходили на українську мову у повсякденному житті. УСС допомагали селянам з навколишніх сіл організувати читальні, освітні гуртки і театральні вистави [12, с. 42]. Мирон Заклинський («стара война») їздив до Львова і Чернівців, де на п'ять тисяч карбованців закупив цінні «галицькі» книги для запорізької Просвіти. Вони викликали значний інтерес серед українських діячів в Олександрівську [6, с. 65].

Багато галичан до вступу у легіон УСС навчалися у гімназіях та університетах. Перебуваючи у скрутних умовах на Наддніпрянщині, військові-галичани влаштовувалися на вчительські посади (викладали українську мову, філософію тощо).

Результати культурно-просвітницької роботи Січових Стрільців стали виявляти себе аж наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., коли селяни Наддніпрянщини на власному досвіді переконалися у злочинності

більшовицької влади. Однак час і шанси на виборення української державності було втрачено. На тлі байдужості більшості місцевого населення пропагували і воювали за створення української держави на території Наддніпрянщини вихідці з Галичини. Це була національно свідома молодь, її діями керували патріотичні почуття (боротися за власну державність), або дотримання традицій національно-культурного життя, які склалися у їхньому регіоні.

Бібліографічні посилання

1. Горбовий М. Від'їзд УСС на В[елику] Україну 1918 р. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік*. Львів, 1931. С. 66–70.
2. Дуда М. Відгуки на Слобожанщині в 1917 р. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1937 рік*. Львів, 1936. С. 151–154.
3. Думін О. На весні революції (Уривок зі споминів). *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік*. Львів, 1931. С. 9–15.
4. Заклинський М. Карні експедиції УСС-ів у Херсонщині. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік*. Львів, 1933. С. 67–77.
5. Заклинський М. Перший раз на Великій Україні. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік*. Львів, 1930. С. 19–29.
6. Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік*. Львів, 1933. С. 54–67.
7. Рогатинський І. Війна між двома селами (Епізод з революційних днів на Великій Україні). *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік*. Львів, 1933. С. 25–30.
8. Стечишин С. Зі споминів полоненого. *Літопис Червоної Калини*. 1932. № 7–8. С. 17–21.
9. Хома І. Історія військового формування Січових стрільців (1917–1919 роки). Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2016. 240 с.
10. Хома І. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. Київ : Наш час, 2011. 104 с.
11. Щур Ю. Боротьба за незалежність: Як січові стрільці опікувалися і захоплювалися Запоріжжям. URL: <https://zp.depo.ua/ukr/zp/borotba-za-nezalezhnist-yak-sichovi-strilci-orikuvalisya-i-zahoplyuvalisya-zaporizhzhiam-20180428767142>.
12. Щуровський В. Українські Січові Стрільці на Запоріжжю. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 р.* Львів, 1929. С. 40–44.

Євгеній Сніда

*кандидат історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ПРОБЛЕМИ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В 1917–1919 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ)

Постановка проблеми. Духовна освіта завжди перебувала у фокусі Православної Церкви та її духовенства як один із головних напрямів діяльності. Особливо це питання було важливим на південних теренах Російської імперії, зокрема Катеринославщині, в контексті потреби займатися місіонерською діяльністю та замішувати церковні посади в новостворених парафіях. На

початку ХХ ст. на Катеринославщині функціонувала доволі ефективна й розлога система закладів духовної освіти з підготовки церковно- та священнослужителів, що в 1917–1919 рр. зазнала різних проблем – інституційних, політичних, фінансових.

Історіографія проблеми представлена доробком світських науковців. Історію Катеринославської єпархії на тлі історичних реалій початку ХХ ст. комплексно висвітила в працях одеська історикиня Н. М. Діанова [2]. Особливостям реалізації більшовицької політики на Катеринославщині, зокрема в сфері духовної освіти, приділив увагу в публікаціях запорізький історик О. М. Ігнатуша [4]. Фінансове і матеріальне забезпечення Катеринославської духовної семінарії в 1917 р. проаналізував у статтях дослідник Є. О. Сніда [10].

Попри жвавий інтерес до цієї теми, її комплексне наукове студіювання не завершене, а окремі питання потребують розкриття в науковій літературі.

Мета дослідження полягає у висвітленні й аналізові проблем духовної освіти на Катеринославщині в 1917–1919 рр.

Джерельна база представлена місцевими (Катеринославськими) періодичними світськими та церковними виданнями, що дозволяють розкрити визначену наукову проблему. Серед світських видань важливе місце з погляду інформативності посідають «Катеринославський адрес-календар» [5] та газети «Придніпровський край» [7–9] і «Донецько-Криворізький комуніст» [3], а серед церковних – «Вісник Катеринославського єпархіального комітету православної церкви» [1].

Виклад основного матеріалу. Лютнева революція 1917 р. оголила проблеми Православної Церкви, що виявилися ще після революції 1905–1907 рр., – церковне життя відставало від тогочасних реалій, а саме духовенство не завжди адекватно реагувало на суспільні проблеми та не змогло врешті-решт позбавитися від державної імперської гіперопіки. Насамкінець ці чинники вплинули на становище самої Церкви та системи закладів духовної освіти [1, арк. 4; 2, с. 57].

Політична турбулентність і калейдоскопічна зміна влади на Катеринославщині згубно впливали на функціонування не лише світських закладів освіти, але й духовних. Лише впродовж 1917–1919 рр. у цьому регіоні влада змінилася до двох десятків разів. Характерними рисами для всієї освітньої системи того часу було недофінансування, нерідко зміна освітньої парадигми, обумовлена політичною кон'юнктурою, відокремлення церкви від держави, а школи від церкви.

На початку 1917 р. на Катеринославщині функціонувало шість середніх закладів духовної освіти – Маріупольське (жіноче та чоловіче), Бахмутське,

Катеринославське (чоловіче та жіноче) духовні училища та Катеринославська духовна семінарія. Діяльність училищ координувала Єпархіальна училищна рада на чолі з протоієреєм О. Одінцовим [5, арк. 112].

Крім цього, при Архієрейському домі діяли Катеринославська псаломницька та Катеринославська пастирська школи, в яких готували кадри для потреб Церкви – псаломників, дяків і кандидатів для пастирського служіння (священиків). Також на Катеринославщині функціонувала розлога мережа парафіяльних церковних шкіл [5, арк. 114–115].

Уже в середині 1917 р. земства Катеринославської губернії включили церковні школи до світської мережі, а витрати на їх утримання частково покривали з бюджетних коштів. У церковних школах викладали священики, з яких переважна більшість здобула освіту в семінарії, решта – в учительських і пастирських школах. Однією з нагальних проблем духовної освіти того часу була потреба забезпечити належний рівень підготовки кадрів для викладання в церковних школах [7, арк. 3].

Представники світських закладів освіти нерідко характеризували церковні школи як погані, а православне духовенство, особливо сільське називали невігласами. Водночас духовенство крім викладацької роботи опікувалося ще низкою інших питань – від господарського забезпечення школи чи училища до пошуку меценатів і залучення благодійної допомоги [8, арк. 3].

Суттєвим кроком до реформування системи духовної освіти був закон Тимчасового уряду Росії від 20 червня 1917 р., згідно з яким Церкву позбавили всієї мережі народних шкіл, хоч і решту закладів все ж залишили в церковній юрисдикції [8, арк. 4].

Українські національні уряди приділяли недостатньо уваги проблемам духовної освіти. Через це в 1917–1918 р. священнослужителі Катеринославщини самостійно намагалися створити нові школи та інші просвітницькі заклади духовного відомства при єпархіальному управлінні. Станом на вересень 1917 р. на Катеринославщині нараховували 850 «шкільних комплектів» – приміщень, оснащених потрібним інвентарем. Прикметно, що загальна вартість цього шкільного церковного майна становила 6,5 млн руб. [9, арк. 2].

За доби національних українських урядів важливим було питання українізації церковного життя. На єпархіальному з'їзді духовенства і мирян Катеринославської єпархії, що тривав з 4 до 10 липня 1917 р., було схвалено курс на поступову українізацію церковного богослужіння і духовної освіти. Для належного забезпечення закладів духовної освіти україномовною літературою в контексті ухвалених рішень з'їзду були здійснені перші кроки. Влітку 1917 р. архієпископ Олексій (Дородніцин) на Катеринославщині видав перший

«Молитовник» українською мовою [6]. Проте без державної підтримки цього вектору роботи Церкви всі зусилля були малоефективними.

За доби Гетьманату П. Скоропадського держава сприяла розширенню і створенню нових закладів освіти на Катеринославщині передусім для іновірних общин – єврейських і католицьких, які засновували не лише початкові чи середні заклади освіти, але й вищі. Не були остаточно внормовані майнові питання закладів духовної освіти. Так, у Верхньодніпровському повіті були випадки самовільного відчуження земством церковно-шкільного майна. Майно Томаківської школи (вартістю 200 тис. руб.) земство забрало без будь-якої компенсації, але не доглядало за ним належним чином, через що воно занепало. Загалом у часи Гетьманату майно закладів духовної освіти подекуди захопили селяни, хоч влада і намагалася фінансово підтримати самих церковно- та священнослужителів [9, арк. 2].

Установлення більшовицької влади на теренах Катеринославщини – трагічна сторінка в історії нашого краю. На територіях, подекуди підконтрольних більшовикам, з весни 1918 р. почали застосовувати декрет РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Особливе занепокоєння серед населення викликали положення про відокремлення школи від церкви, що населення Катеринославщини розцінювало як підрив моральних засад суспільства. Через це в окремих населених пунктах виникли стихійні протести проти таких кроків більшовиків [4, с. 166].

У січні 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України схвалив власний декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який більшовики почали застосовувати на підконтрольних територіях. У школах заборонили викладання Закону Божого. Наприклад, у Мелітопольському повіті повітревком 21 березня 1919 р. заборонив викладання в школах «будь-яких віровчень і виконання обрядів культу». Водночас у місцевих газетах більшовики розпочали широку пропагандистську кампанію про доцільність застосування декрету та його переваги для народних мас [4, с. 167]. У статті, вміщеній у газеті «Донецько-Криворізький комуніст» за 22 березня 1919 р., автор акцентував увагу на тому, що викладати справжню науку в школі можна лише після відокремлення останньої від церкви [3, арк. 1–2].

Висновки. Доволі розлога мережа закладів духовної освіти на Катеринославщині забезпечувала передусім підготовку кваліфікованих кадрів для потреб самої Православної Церкви. Упродовж 1917–1919 років духовна освіта переживала трансформації, зумовлені політичною нестабільністю та нерідко зміною державної влади. Зрештою це створювало для закладів духовної освіти проблеми фінансово-майнового, ідеологічного та політичного характеру.

Бібліографічні посилання

1. Вісник Катеринославського єпархіального комітету православної церкви. 25 червня 1917 р. № 13.
2. Діанова Н. М. Катеринославська духовна семінарія на тлі історичних реалій початку ХХ ст. *Універсум історії та археології*. Дніпро, 2020. С. 53–60.
3. Донецько-Криворізький комуніст (газета). 22 березня 1919 р. № 18.
4. Ігнатуша О. М. Православна церква за умов державного атеїзму: перший досвід співіснування в Запорізькому регіоні 1918–1920 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. ХVІІІ. Запоріжжя, 2004. С. 165–173.
5. Катеринославський адрес-календар. 1917 р. 478 арк.
6. Потапова О. Б. Діяльність православного духовенства в Україні в 1917–1920 рр.: його роль та місце в суспільному житті. URL: http://www.rusnauka.com/SND/Istoria/1_potapova.doc.htm
7. Придніпровський край (газета). 18 лютого 1918 р. № 6398.
8. Придніпровський край (газета). 4 липня 1918 р. № 6487.
9. Придніпровський край (газета). 23 серпня 1918 р. № 6538.
10. Сніда Є. О. Фінансове та матеріальне забезпечення Катеринославської духовної семінарії у 1917 р. *Історія торгівлі, податків та мита*. Дніпро. № 1(9). С. 46–50.

Наталія Буланова

кандидатка історичних наук, директорка

КЗ «Музей історії міста Кам'янське» Кам'янської міської ради

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, яка триває в Україні упродовж майже десяти років, особливо, повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р., значно вплинули на релігійну атмосферу суспільства в цілому. З одного боку, посилилися традиційні для воєнного часу релігійні прагнення й потреби, з іншого, – війна висвітлила багато негативних фактів, пов'язаних з діяльністю окремих церковних інституцій. Складні виклики, що постали перед сучасним православ'ям та іншими християнськими конфесіями, спонукають до пошуку відповідей і паралелей в історичному минулому. В цьому контексті зростає суспільний інтерес до церковної історії, як на глобальному, так і на регіональному рівнях.

Стан дослідження теми. Різноманітні аспекти функціонування православних церков під нацистською окупацією на українських землях висвітлені у працях українських науковців Ю. Волошина [8], В. Гордієнка [10; 11], М. Михайлуци [17], А. Смирнова [26], Н. Стоколос [27], нідерландського

історика К. Беркгофа [2; 3], які фрагментарно торкалися й Дніпропетровщини. Але до цього часу церковно-релігійне життя представників інших християнських конфесій за нацистської окупації не знайшло достатнього відображення, особливо, на регіональному рівні. Серед поодиноких праць привертають увагу дослідження І. Саламахи [24], С. Нищика [18], Б. Любомирєнка [16], присвячені розвитку пізньопротестантських течій. Окремі аспекти функціонування автокефальної та автономної православних церков на Дніпропетровщині висвітлені у працях О. Ігнатуші [14] та Н. Буланової [5; 6]. Але церковно-релігійне життя мешканців Дніпропетровщини за нацистської окупації, як території з поліконфесійним складом населення, де поряд з православними мешкали й представники інших християнських конфесій та течій, залишилось поза межами дослідницьких інтересів, що й спричинило вибір теми.

Виклад основного матеріалу. Через жорсткі адміністративно-репресивні заходи радянської влади релігійне життя на Дніпропетровщині, як і по всій Україні, практично завмерло й стало відроджуватися, як це не парадоксально, лише з початком нацистської окупації у серпні 1941 р. [23, с. 2].

Упродовж перших місяців нацистської окупації ініціатива організації релігійного життя йшла знизу. Місцеве населення, не чекаючи будь-яких розпоряджень окупаційної влади, під впливом нацистської пропаганди займало раніше зачинені храми й розпочинало їх ремонт чи відбудову. Велику активність в тому проявляли колишні парафіяни УАПЦ, які за радянської влади зазнали переслідувань за релігійні переконання й відкидали можливість підпорядковуватися Московській патріархії. Колишні діячі УАПЦ Семен Герасименко та Максим Сурупа неодноразово зверталися до міської управи Дніпропетровська з проханням про надання дозволу на заснування парафії та організацію церковних богослужінь [9, т. 2, арк. 3–5]. Попри накази окупаційної влади дочекатися створення інспектури культів та заборону всіляких зібрань, наприкінці серпня 1941 р. на квартирі М. Сурупи у Дніпропетровську під час зборів «п'ятдесятки» було обрано ініціативну групу, якій доручили клопотати про передачу Троїцького собору автокефалістам та збирати кошти на його ремонт [9, т. 1, арк. 49]. Але прихильники Автономної православної церкви, які встигли зайняти його раніше, розпочали ремонтні роботи. 12 жовтня 1941 р. у Троїцькому катедральному соборі відбулася перша відправа літургії [20, с. 2]. Натомість німецька військова адміністрація дозволила автокефалістам зайняти Преображенський собор, освячений 26 жовтня 1941 р. [22, с. 2].

Значну роль у відродженні УАПЦ на Дніпропетровщині відіграло панівне положення у міських управах емісарів ОУН. Приміром, Кам'янську

міську управу очолював симпатик ОУН Олекса Самійленко, до якого звернулася ініціативна група з проханням про організацію автокефальної громади та передачу їй Свято-Миколаївського православного собору. Попри те, що цей храм вже зайняли парафіяни Автономної православної церкви, Самійленко погодив зміну юрисдикції храму зі штадтскомісаром, й у грудні 1941 р. його зайняла автокефальна громада [1, арк. 23]. Кам'янська міська управа, за умов відсутності вищої церковної ієрархії в цей період, призначила настоятелем храму колишнього священника Афанасія Саботіна [1, арк. 5]. Псаломник Михайло Пеніцин, обраний членом правління Свято-Миколаївського собору, привіз із Києва українську богослужбову літературу, молитовники, навіть націоналістичну емблему – тризуб [1, арк. 27].

Окрім православних, активність у відродження церковно-релігійного життя проявляли й віряни інших конфесій. Так, римо-католики на «хатні» богослужіння запрошували німецьких та італійських ксьондзів, що були при військових частинах окупантів [6, с. 78]. Євангельські християни докладали зусилля для відновлення заборонених радянською владою «молитовних годин» [16, с. 3]. Як сказано в донесенні донесенні № 6 Айнзацгрупи, станом на жовтень 1941 р. «...реставрація церкви почалася майже всюди, і, як тільки з'являються священники, відбуваються служби Божі, які характеризуються численними відвідуваннями. Часто проводяться також молитовні години, які відбуваються під керівництвом певного місцевого мешканця. У багатьох випадках висловлюється бажання замінити досі вживану церковну мову (церковнослов'янську) українською і створити українську національну церкву з головою у Києві» [28, с. 43].

Паралельно з налагодженням церковно-релігійного життя на місцях формувалися організаційні основи православних церков в Україні. 1 серпня 1942 р. єпископом Катеринославським і Мелітопольським було призначено Дмитрія (Магана), «прихильника царської Росії», як згадував Л. Шанковський [29, с. 154]. У грудні 1942 р. його титул був змінений на єпископа «Катеринославського і Запорізького». На початку червня 1942 р. після хіротонії до Дніпропетровська прибув єпископ УАПЦ Геннадій (Шиприкевич) й очолив єпархіальне управління УАПЦ [4, с. 3].

Між православними юрисдикціями тривало протистояння, яке з часом перейшло в латентну фазу. Як писав І. Власовський, «Єп[ископ] Димитрій почав зі своїм духовенством слов'янським, числом більшим, ніж у архієп[ископа] Геннадія, шукати підтримки з боку німецької влади, щоб припинити зріст українських парафій» [7, с. 234; 19, с. 150]. Нерідкими були й конфлікти між духовенством автокефальної та автономної церков, викликані вживанням української мови під час богослужінь. Так, у Кам'янському

прихильники автономної церкви гуртувалися навколо Різдно-Богородичної церкви й активно протидіяли українізації. Нерідко їхня поведінка мала девіантний характер [13, с. 2].

Окупаційна влада намагалася здійснювати контроль над всіма сферами діяльності релігійних громад. Розпорядженнями від 8 грудня 1941 р. і 11 липня 1942 р. райхскомісара Е. Коха були встановлені заборони на проведення церковної служби в будні дні (окрім днів, на які припадали Різдно, Новий (старий) рік та два дні Великодня) [11, с. 114, 115]. Як наслідок, у будні 1942 р. відвідування церков у Дніпропетровську було «незначним, в основному завдяки людям похилого віку» [3, с. 20]. Не суттєво відрізнялася ситуація в інших містах та селах. Відвідуваність храмів стрімко зростала лише під час дванадесятих свят. Так, у 1943 р., 19 січня біля дніпропетровського автокефального Преображенського собору утворилася двокілометрова процесія до Дніпра: у Хрещенському хрестному ході взяли участь понад 20000 мирян [3, с. 17].

Релігійне життя вірян за часів нацистської окупації було надзвичайно нестабільним: храми кожної миті могли закрити і використати для потреб окупаційної влади, а парафію розігнати. Релігійним громадам заборонялося друкувати богослужбову літературу, відкривати богословські навчальні заклади тощо. Попри це, церковним радам Дніпропетровського кафедрального Преображенського та Кам'янського Свято-Миколаївського соборів у травні 1942 р. вдалося відкрити напівлегальні богословські шестимісячні курси для підготовки священників та дияконів [1, т. 1, арк. 22; 22, с. 2], які окупанти наказали закрити.

Римо-католики. За нацистської окупації у місцях компактного проживання католиків здійснювалися «хатні» богослужіння, оскільки костели використовувалися окупантами переважно у господарських цілях. Так, у римо-католицькому костелі св. Миколая у Кам'янському нацисти влаштували конюшню. Римо-католицька громада збиралася на «хатні» богослужіння у невеликій капличці, організованій у флігелі [6, с. 78]. Іноді таємно від окупаційної влади туди приїжджали німецькі або італійські ксьондзи й проводили меси. Їм суворо заборонялося сповідувати та причащати вірян на окупованих територіях. За порушення наказів і заборон римо-католицький клір жорстоко переслідувався, попри конкордат 1933 р. між Ватиканом і урядом Німеччини.

Євангельські християни-баптисти. Нацистська влада досить лояльно ставилася до протестантів, серед яких було багато етнічних німців. Мандрівні місіонери, які просувалися із заходу на схід України, розповсюджуючи духовну

літературу, налагоджували зв'язки між розрізненими громадами євангельських християн і баптистів в різних регіонах України [16, с. 84–87].

20 липня 1942 р. у Дніпропетровську відбувся об'єднавчий з'їзд баптистів та євангельських християн східного регіону України [19, с. 70–83]. На ньому було утворено Всеукраїнське об'єднання євангельських християн-баптистів, головою якого обрали Данила Шаповалова (1909–1980 рр.), відомого в середовищі дніпропетровських баптистів діяча баптистського руху [15, с. 257]. Об'єднаній громаді євангельських християн-баптистів, яка налічувала понад вісімсот осіб, передали Будинок культури, що знаходився у Дніпропетровську. На служіння з Кіровограду запросили І. Я. Татарченка, який опікувався заснуванням Всеукраїнської спілки ЄХБ, центром якої мав бути Дніпропетровськ [12, с. 10–11]. У 1942 р. у Дніпропетровську відбулося масове водне хрещення неофітів, яких налічувалося близько дев'яносто осіб. Упродовж 1942–1943 відкрилися молитовні будинки в Новомосковську, Кам'янському, Верхньодніпровську, Синельниковому, Кривому Розі.

18–20 липня 1943 р. у Дніпропетровську відбувся VI Всеукраїнський з'їзд ЄХБ, на якому було обране правління та прийняте рішення про завершення об'єднання баптистів і євангельських християн-баптистів [18, с. 87]. Запланований в 1943 р. у Дніпропетровську наступний з'їзд через наступ Червоної армії та евакуацію населення пройшов у Кіровограді.

Висновки. Отже, відродження діяльності християнських громад відбувалося в екстремальних умовах окупації, в залежності від релігійної політики, яку проводила нацистська влада. Під час формування православних церковних структур проявлялося протистояння автокефальної та автономної церков. Євангелісти та баптисти, щоб зареєструвати громади в Райхскомісаріаті «Україна», створили союз під час проведення релігійного форуму. Відсутність на сьогодні докладніших відомостей про парафіяльні мережі римо-католицької церкви унеможливорює її ширшу характеристику і є перспективним напрямком дослідження.

Бібліографічні посилання

1. АДУ СБУ (Архів Дніпропетровського обласного управління Служби безпеки України). Ф. 5. Спр. 23265.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.
3. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 16–36.
4. Будівництво святої автокефальної православної церкви. *Дніпропетровська газета*. 1942. 5 лип. № 153 (221). С. 3.

5. Буланова Н. Українська автокефальна православна церква під час німецької окупації Дніпропетровщини (1941–1944). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр.* / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпро: Ліра, 2018. С. 184–194.
6. Буланова Н. Земні силуети віри. Дніпропетровськ: Січ, 2000. 110 с.
7. Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т., 5 кн. Київ: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. Т. 4. Ч. 2. 416 с.
8. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації: 1941–1944 рр. Полтава, 1997. 127 с.
9. ГДА СБ України (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф. 5. Спр. 67772. У 2-х т.
10. Гордієнко В. Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період нацистської окупації 1941 – 1944 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 92. С. 52-56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_92_13.
11. Гордієнко В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 107 – 119.
12. 20 лет по пути возрождения. Слово на юбилей председателя Сонета Церквей ЕХБ Г. К. Крючкова. По пути возрождения. Москва, 1989.
13. З церковного життя. Кам'янські вісті, 1942. № 12, 29 січ. № 12.
14. Ігнатуша О. Релігійне життя Запорізького краю під час німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 36. С. 151 – 169.
15. Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых (72 биографии с фотографиями). Киев: Центр христианского сотрудничества. 2006.
16. Любомирєнко Б. З Христом в Україні. Записки віруючого за роки 1941–1943. Вінніпег–Торонто: Дорога правди, 1973. 127 с.
17. Михайлуца М. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939 – 1945). Одеса: ВМВ, 2008. 393 с.
18. Нищик С. Шлях віри. Вінніпег–Детройт: Дорога правди, 1975.
19. Н. К. Церковна утвар. *Дніпропетровська газета*. 13 січня 1942. № 10 (73).
20. Перша відправа в Троїцькому соборі. *Дніпропетровська газета*. 1941. 25 жов. № 14. С. 2.
21. Підготовка священників. *Дніпропетровська газета*. 1941. 28 лист. № 42–43.
22. Посвята храму. *Дніпропетровська газета*. 1941. 28 жов. № 16. С. 2.
23. Рачковський. Про відкриття церков. *Дніпропетровська газета*. 1941. 21 жов. № 12. С. 2.
24. Саламаха І. Протестантські церкви України в роки Другої світової війни. *Наук. прац. істор. фак-ту Запорізького нац. ун-ту*. 2016. Вип. 46. С. 244–246.
25. Святкування в Дніпропетровську. *Дніпропетровська газета*. 23 січня 1943. № 8 (323). С. 4.
26. Смирнов А. Розвиток українського автокефального руху на початку німецько-радянської війни. *Наукові записки Національного 35 університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство*. Острого, 2010. Вип. 2. С. 146-153.
27. Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 91–111.
28. Україна в Другій світовій війні у документах = Ukraine in the Second World War in the documents : у 4 т. / упор.: В. Косик; Львів. держ. ун-т імені І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів [б.в.], 1997–2000. Т. 2: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). 1998. 383 с.
29. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причини до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.). Мюнхен: Вид. «Український самостійник», 1958, 370 с

Ірина Рева

*наукова співробітниця Дніпропетровського національного
історичного музею ім. Д. І. Яворницького*

ЦЕРКОВНИЙ ДЗВІН ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постановка проблеми. Традиційне українське суспільство вирізнялося розвиненістю горизонтальних зв'язків та здатністю до самоврядування, про що свідчить функціонування «братств», «громад», вирішення важливих для громади питань на віче («сходки»), феномен самоорганізованої оборонної структури в межах національних кордонів «Запорозька січ» XV – XVII ст., тощо.

Мета статті – розглянути один з важливих інструментів громадсько-політичної взаємодії в традиційному українському суспільстві – церковні дзвони.

Історіографія. Роль церковних дзвонів в українській культурі вивчали Й. Пеленський, П. Жолтовський, В. Січинський, Р. Михайлова, В. Рожко, П. Біляковський, Н. Костюк, О. Курочкін та інші, переважно дослідження стосувалися суто релігійної функції, пов'язаних звичаїв та вірувань, художньої культури. Б. Кіндратюк побіжно торкається питання скликання дзвонами людей на «віча» в часи Давньоруської та Галицько-Волинської держав [6, с.202–203].

Виклад основного матеріалу. Поруч із суто богослужбовими функціями (як-то «благівіст» - спосіб дзвоніння, який сповіщає про службу Богу, про радісні події, або заупокійний дзвін) з давніх часів за допомогою церковних дзвонів повідомлялося про надзвичайні події: про небезпеку (пожежу, навалу ворогів), про перемогу та урочисте повернення військ з битви, звуки дзвону вказували шлях подорожнім, які заблукали в негоду, скликали односельців на «сходку» (нараду) тощо. Коли весною 1098 р. ворожі війська оточили Володимир на Волині, то «*городяни ж... здзвонили віче*», – повідомляє «Літопис руський» [6, с.202] «*Найбільша влада – сходка була*», – згадує самоврядування дореволюційної сільської громади початку XX ст. житель с.Мліїв Черкаської області Я. М. Зборовський, 1908 р. н., [8, с.262]. «*Було сходка, дзвонять у дзвін. Сходяться самі мужики, посідають, говорять...*», – згадує спосіб оповіщення селян Безкоровайна П. М., 1912 р. н., з Черкащини [8, с.265]. Про важливе суспільно-політичне значення дзвону в традиційному суспільстві свідчить, зокрема, символічний акт з далекого минулого, коли після перемоги Московського царства над Новгородською республікою в 1478 р. вічовий дзвін

Новгорода було перевезено до Москви та встановлено на Кремлівській площі разом з іншими дзвонами [11, с.145].

Так само через п'ять століть бролися з церковними дзвонами більшовики під час окупації України. *«Порадившись, ми вирішили поставити крапку над бандитською «святинею», знищивши «систему оповіщення» про наближення до Холодного Яру частин і підрозділів Красної армії. Всі дзвони було знято і відправлено до Кременчука»,* – згадував події 1921 р. чекіст П. М. Пташинський [9, с.188]. У м. Кременчуці на той час розташовувався штаб 25 стрілецької (Чапаєвської) дивізії. За свідченням Пташинського, особливими способами дзвоніння в різні дзвони холоднорці повідомляли не лише про наближення ворога, а й про його чисельність, характер озброєння та напрямок руху [9, с.187].

Ось як описує у спогадах цей механізм комунікації холоднорців учасник подій хорунжий Армії УНР Ю. Горліс-Горський на прикладі одного з сіл: *«село є частиною бойової організації Холодного Яру, центр якої у селі Мельниках, верст за дванадцять. У своїй організації [село – І. Р.] Матвіївна ділиться на дієву сотню, яка при першій потребі збирається та виступає на об'єднання з дієвими сотнями сусідніх сіл, і резервну сотню, що виступає на підмогу, або разом із дієвою, як треба більше сил. Збираються за церковними дзвонами: два удари підряд – дієва, три – обидві разом.*

У Матвіївні завжди є озброєна варта. Вартовий, почувши дзвін у сусідньому селі, передає вістку для своїх і далі» [2, с.51]. Оповіщення дзвонами дозволяло холоднорцям протягом лічених годин скликати з навколишніх сіл тисячі озброєних повстанців.

У 1929–1930 рр. більшовики провели масштабну кампанію зі зняття церковних дзвонів, метал яких мав піти на потреби індустріалізації. Основна причина полягала в тому, пише дослідник питання О.Ігнатуша, що влада боялася активного використання церковних дзвонів, як засобів антидержавної мобілізації сил, налаштованих проти її політики [5, с.124]. Партійців лякала ситуація, коли *«тільки-но священик бив у дзвони, то люди миттєво кидали роботу, хто на полі, хто вдома, та йшли до церкви»* [3, с.170]. Боротися з цим намагалися, використовуючи церковні дзвони не за призначенням – для заклику комсомольців на загальні збори чи до обіду колгоспників тощо. Восени 1933 р. дзвонів в Україні лишилося небагато, їх тримали на обліку, хоча документи засвідчують велику кількість скарг селян на заборону використання церковних дзвонів [5, с.124-125].

Саме в страшному 33-му році ритуальні дзвони були найбільш потрібні. *«У сусіда мого... дід дзвонарем був у церкві. Коли хто помирає, то по покійнику дзвонять у церкві. То дід йому казав, що одного дня було дванадцять*

покійників. *Казав, що рука боліла дзвонити. Так умирали люди*», - згадував Голодомор свідок Г. І. Шикирявий, 1927 р.н., з Поділля [10]. З жалем згадує руйнування однієї з найкрасивіших в краї церков та скидання дзвонів мешканець сел. Обухівка на Дніпропетровщині С. П. Калниш, 1927 р. н.: *«Люди не давали церкву розбирать. За третім разом лише зруйнували. Тоді вже міліція була»* [1]. *«Як знімали хрести, з церков, як скидали дзвони з церкви, то земля тряслася, як виносили, палили образи, то душа не могла витримати того»* – згадує подружжя Остап та Оксана Півні, 1905 р. н., з Харківщини [7, с.139]. *«Пам'ятаю, як усі люди старші плакали, хрестилися, молилися, як тягнули дзвони з церкви»*, - зі спогадів мешканки Полтавської області, 1923 р. н. [7, с.138]. Дослідники відзначають часті згадки про страшну наглу смерть односельців, які руйнували церкви та скидали дзвони, хоч ці розповіді часто не підтверджуються [8, с.272].

Чи не найбільшої травми від спостереження руйнування святинь та порушення звичної світобудови зазнавали діти. *«Я уважно слухав вчителя і через вікно спостерігав, як вандали лазили по банях церкви з грубим та довгим мотузком і прив'язували його за верхів'я найбільшого дзвона...* - згадує «вмирання» церкви в рідному с.Могильно на Кіровоградщині напередодні першотравневого свята 1936 р. П. К. Демченко, 1927 р. н., на той час учень 2-го класу. - *Раптом на наших очах дзвін зірвався, проревів над церквою і грюкнув на землю так, що аж шибки задеренчали у вікнах. Так прозвучало його останнє дзвеніння [...] І цей голос був неждано чистим і сумним»* [4, с.43]. Свідок пригадує, що односельці, які спостерігали акт вандалізму, хрестились і плакали, а у вчителя стався серцевий напад. Одухотворення зруйнованих дзвонів, наділення їх здатністю страждати і скаржитись, є типовим для розповідей. *«А дзвін як знімали, то він так рів[...] так рів, як ото все скотина»*, – згадувала В. І. Пивовар, 1922 р. н., з Полтавщини [8, с.290]

Висновки. Слід зауважити, що розповідаючи про знищення комуністами церков, свідки часто виокремлюють скидання дзвонів як особливо емоційну/трагічну/шоковую подію, описуючи сльози очевидців та жалібний «голос» дзвону, який лунає востаннє. Спираючись на думку Р. Лемкіна, знищення інституту церкви та дзвонів як одного з її основних функціональних елементів, вважаємо частиною геноцидної політики радянської влади. Адже, з одного боку, традиційна віра в Бога, а з іншого боку, високий рівень суб'єктності українських громад (виявлявся в самоздійсненні через самоврядування), одним з інструментів реалізації якого були церковні дзвони, - усе це в комплексі складало важливу частину національної ідентичності та смислу буття. На думку суїцидолога Л. Юр'євої, високий рівень самогубств у 1930-х та на сучасному етапі існування незалежної України зумовлений

тотальним знищенням більшовиками інституту церкви (в її традиційному духовно-суспільному значенні) на підконтрольних радянській владі територіях в 1920-1930х рр., порівняно з краще збереженим інститутом церкви в західноукраїнських областях [12, с.24–30].

З іншого боку, в свідомості громадян сприйняття церковного дзвону як інструменту суспільної взаємодії певною мірою зберіглося до цього часу, що продемонстрував тривожний набат із дзвіниці Михайлівського собору в Києві у грудні 2013 р., коли почався силовий розгін мирних протестувальників на Майдані, запровадження сигналів тривоги з використанням звуку церковних дзвонів при хімічній та радіаційній небезпеці тощо.

Бібліографічні посилання

1. «Була команда – зробити так, щоб люди страждали й помирили». 16.09.2021 р. Сайт «Музею Голодомору-геноциду». URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/bula-komanda-zrobyty-tak-shchob-liudy-strazhdaly-j-pomyraly-istoriia-svidka-holodomoru-semena-kalnysha/>
2. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру / упор. Р. Коваль. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010.
3. Гузова Т. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. на здобуття наукового ступеня д-ра філософії. Запоріжжя. 2021.
4. Демченко П. Не забудь мені рідне село: спогади. Дніпропетровськ: Журфонд, 2011.
5. Ігнатуша О. Разом з народом: церква в умовах Голодомору 1932-1933 років. *Голодомор 1932-1933: запорізький вимір* / ред. кол.: Ф. Турченко та ін. Запорізький національний університет, ДАЗО. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С.112–127
6. Кіндратюк Б. Дзвони в церковному обряді Галицько-Волинської держави // Княжа доба: історія і культура / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 1. С.199–210.
7. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Зведений том. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 2008.
8. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920-30 років. Київ: Родовід, 1999.
9. Солодар О. Під покровом Холодного Яру. Черкаси: Вид-во Чабаненко, 2020.
10. Сусід ховав зерно у свіжих могилах, бо там не шукали: розповідь свідка Голодомору з Поділля. 11.10.2021 р. Сайт «Музею Голодомору-геноциду». URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/susid-khovav-zerno-u-svizhykh-mohylakh-bo-tam-ne-shukaly-rozpovid-svidka-holodomoru-z-podillia/>
11. Цигульська О. Московське завоювання Великого Новгороду. *Наукові записки*. Вип.11. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. С.141–146
12. Юрьєва Л. Клиническая суицидология: монография. Днепропетровск: Пороги, 2006.

Ольга Каковкіна

*кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри всесвітньої історії*

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА З МИНУЛОГО ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ДНІПРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Постановка проблеми. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара – один з небагатьох державних університетів в Україні другої половини ХХ століття, який зберігав значення освітнього й наукового центру не тільки для значного регіону республіки, а й у цілому СРСР у роки тоталітарної і пізніше – незалежної України. Зважаючи на це, дослідження історії відомого навчального закладу, його підрозділів, становить інтерес у різних площинах – історії вищої освіти в тоталітарній Україні, історії Дніпра та регіону.

Історія історичного факультету висвітлена у різного роду публікаціях, які узагальнено у змістовних виданнях, присвячених 100-річчю університету: «Історія історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918–2018) : науково-довідникове видання» за редакцією С. І. Світленка [4] та «Історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара» [3]. Ці праці й дозволили з'ясувати певні лакуни у дослідженні минулого одного з факультетів ДНУ.

Мета дослідження – презентувати неопубліковані джерела з фонду Дніпропетровського обласного комітету КПУ Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), які розкривають одну із сторінок історії історичного факультету ДНУ. У 1950-х роках виш мав назву Дніпропетровський державний університет (далі – ДДУ). Саме тоді було ліквідовано історичний факультет та припинено набір студентів на історичне денне відділення історико-філологічного факультету, хоча підготовка істориків тривала у межах окремого заочного факультету.

Виклад основного матеріалу. Документи, представлені у доповіді, стали, так би мовити, випадковою знахідкою у справах, які цікавили авторку з теми міжнародних зв'язків Дніпропетровська та області. Тобто, пошук стосовно історії ДДУ/ДНУ не був цілеспрямованим і не передбачав опрацювання усіх дотичних до цього джерел. Для написання історії університету та факультету використовувався фонд навчального закладу, який зберігається у ДАДО, і результати опрацювання якого викладено у вказаних працях.

У нарисі з історії факультету відзначається: «Очевидно, 1953 р. функціонування історичного факультету припинилося, адже відбулася його трансформація в історичне відділення історико-філологічного факультету. ... Проте історичне відділення було ліквідоване у 1956 р. Тоді ж припинила існування і кафедра, що відповідає за підготовку істориків. Відтепер їх готували лише на заочному відділенні» [4, с. 59]; «Тільки з 1965 р., уже за керівництва Л. І. Брежнєва, в ДДУ було відновлено історико-філологічний факультет і денне відділення спеціальності «Історія» [4, с. 64]. Власне цей період і висвітлюють документи з обласного архіву.

Хронологічно вони охоплюють 1952–1955 роки і є листами-зверненнями очільників Дніпропетровського обкому КП(б)У до «вищих інстанцій» з питань діяльності ДДУ. Декілька листів безпосередньо містять прохання відновити набір студентів на історичний факультет або історичне денне відділення історико-філологічного факультету.

Так, у листі до міністра вищої освіти СРСР В. М. Столетова від секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. Клімушева від 27 травня 1952 р. міститься прохання зберегти історичний факультет та дозволити набір студентів на 1952–1953 навчальний рік, оскільки Головне управління університетів Міністерства вищої освіти СРСР не передбачило набір на історичний факультет вишу. У листі наводяться аргументи, які, на думку обкому КПУ, мають переконати союзне керівництво зберегти факультет. З перших причин вказано те, що ДДУ є єдиним університетом у південно-східному регіоні УРСР і «обслуговує» декілька областей – Дніпропетровську, Сталінську, (тепер Донецька) Запорізьку, Кіровоградську і частково Ворошиловградську (тепер Луганська), Полтавську і Херсонську. Зростання ролі ДДУ пояснювалося будівництвом Південно-Українського каналу та Каховської ГЕС. Крім того, у Дніпропетровську не було педагогічного інституту, де б готували істориків, а в найближчих до міста Запоріжжі та Кривому Розі, де такі інститути є, історичного факультету або відділення немає [1, арк. 129]. Наступним аргументом була наявність необхідної бази для існування факультету, яка «усе більше і більше розширюється». На той час на факультеті був один доктор історичних наук, 16 доцентів і кандидатів історичних наук, більшість з яких працювала над докторськими дисертаціями, навчалося 11 аспірантів. Цікавий факт – «Факультет має право захисту кандидатських дисертацій по кафедрі історії країн Сходу» [1, арк. 129].

Основні тези цього листа фігурують у наступних зверненнях обкому КПУ, а вміщена у ньому інформація дозволяє уточнити останній рік самостійного функціонування історичного факультету – 1952-й, оскільки з нового, 1953–1954 навчального року, набір студентів на факультет не відбувся.

Спроби відновити підготовку істориків на денному відділенні в ДДУ доводить лист завідувачу відділом науки і культури ЦК КПРС О. М. Рум'янцеву від секретаря Дніпропетровського обкому КПУ А. Кириленка від 11 квітня 1953 р. з проханням «підтримати клопотання перед Міністерством культури СРСР клопотання обкому КПУ про проведення у 1953 р. набору на стаціонар історичного відділення історико-філологічного факультету на 1953–1954 навчальний рік і подальшого розвитку історичного факультету Дніпропетровського державного університету» [2, арк. 68]. Йшлося про належну базу для підготовки істориків та негативні наслідки ліквідації стаціонару історичного відділення історико-філологічного факультету для «історичного факультету на заочному відділенні, де сьогодні навчається 348 студентів, так як заочне відділення ДДУ існує тільки на базі стаціонару і обслуговується професорсько-викладацьким складом і усіма видами начального забезпечення стаціонару» [2, арк. 69]. Ймовірно, у листі допущена помилка: в інших документах йшлося про історичне відділення на заочному факультеті.

Тим же числом датовано лист з обкому секретарю ЦК КПУ Л. Г. Мельникову з проханням «підтримати клопотання перед Міністерством культури СРСР клопотання обкому КПУ про проведення у 1953 р. набору на стаціонар історичного відділення історико-філологічного факультету на 1953–1954 навчальний рік і подальшого розвитку історичного факультету Дніпропетровського державного університету» [2, арк. 70].

Очевидно, прохання було не задоволено, що обумовило появу чергового листа до московського керівництва у жовтні 1953 р. з проханням зберегти та розширити, зміцнити історичне відділення (Лист міністру культури СРСР П. К. Пономаренку від секретаря Дніпропетровського обкому Л. Лукича від 28 жовтня 1953 р. [2, арк.72]). Наполегливість у прагненні відновити історичне відділення доводить наступний лист завідувачу Відділу науки і культури ЦК КПРС О. М. Рум'янцеву від 22 березня 1954 р. за підписом секретаря Дніпропетровського обкому КПУ В. Клімушева. У ньому йшлося про будівництво головного корпусу ДДУ, а також про прохання підтримати клопотання і «Дозволити Дніпропетровському держуніверситету відновити історичне відділення історико-філологічного факультету, запланувавши у 1954 р. прийом на це відділення у 25 осіб. ...». Вказувалося, що «Дніпропетровський держуніверситет – єдиний на Україні, якому Міністерство вищої освіти СРСР відмовило у прийомі на історичне відділення. З цього питання обком КПУ направив листа на ім'я Міністра вищої освіти тов. Єлютіна В. П.» [2, арк. 24–25].

У листі на ім'я О. М. Рум'янцева від 19 жовтня 1954 р. вказувалося, що набори на історичне відділення не відбувалися протягом 1952–1953, 1953–1954

та 1954–1955 навчальних років, що «призвело до згорання, а потім і ліквідації вказаного відділення» [2, арк.89]. У листі до Міністерства вищої освіти СРСР, міністра В. П. Єлютіна від 29 січня 1955 р. серед пропозицій Дніпропетровського обкому КПУ про зміни в структурі вишів області – чергове прохання: «Крім того вкрай необхідно відновити в університеті: історичне відділення, яке буде готувати фахівців з історії...» [2, арк. 7].

Варто підкреслити наполегливість партійного керівництва Дніпропетровської області у проханнях відновити діяльність історичного факультету та історичного відділення у ДДУ. Наразі, за відсутності інших джерел, складно зробити висновки стосовно контексту цього листування, яке розкриває механізми відносин навчального закладу з партійним керівництвом та профільними міністерствами. Як відзначається в нарисі історії історичного факультету: «Офіційним приводом для закриття ... був брак коштів у зв'язку з бурхливим розвитком фізико-технічного факультету. Проте свою роль у подальшому припиненні підготовки істориків у ДДУ відіграло, очевидно, й дисидентство, що проникло у студентське середовище істориків...» [3. с.59]. Тобто, питання стосовно причин ліквідації факультету та припинення набору на денне відділення історико-філологічного факультету, залишається відкритим. Партійне керівництво області серед аргументів на користь збереження факультету й відділення називали їх «провідною ланкою у пропаганді політичних і наукових знань в області», не одноразово підкреслюючи роль університетських істориків у підготовці та перепідготовці партійних та державних кадрів [2, арк. 69, 73]. Та й ці ідеологічні мотиви не додали переконливості «чолобитним» керівників Дніпропетровського обкому КПУ.

Зауважимо, що у 1966 р. було змінено підпорядкування університету із республіканського на загальнодержавне (підпорядкування Головному управлінню навчальних закладів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР). Та наявні документи свідчать про значу залежність закладу від союзних відомств задовго до цих управлінських змін.

Висновки. Охарактеризовані документи виглядають як своєрідний монолог з боку Дніпропетровського обкому КПУ з керівними інстанціями, зважаючи на відсутність відомостей про зміст відповідей на листи-звернення. Це спонукає до подальшого пошуку. Разом з тим, наявна інформація дозволяє збагатити наше уявлення про стан розвитку історичної освіти в регіоні та рівень зацікавлення з боку влади до її розвитку, заповнити лакуни в історії провідного навчального закладу міста та України.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф.19. Оп. 14. Спр. 113. 166 арк.
2. ДАДО. Ф.19. Оп. 16. Спр. 107. 108 арк.
3. Історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. 1918 – 2018: [колект. монографія] / С. І. Світленко та ін. Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. 5-те вид., перероб. і допов. Дніпро: Ліра, 2018. 415 с.
4. Історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918–2018): науково-довідкове видання / голова редкол. С. І. Світленко. Дніпро: Ліра, 2020. 444 с.

Юлія Пісчанська

*директорка Дніпропетровського національного історичного музею
імені Д. І. Яворницького*

КОЛЕКЦІЯ КАМ'ЯНОЇ ПЛАСТИКИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО У СЕМАНТИЧНОМУ ПРОСТОРІ М. ДНІПРО (2022–2023)

Постановка проблеми. Колекція кам'яної пластики Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького (далі – ДНІМ) є однією з найбільших у Європі, нараховуючи понад 100 експонатів. Значна частина цієї колекції, а саме 49 експонатів, представлена на відкритій експозиції, тобто експонується просто неба. Такий спосіб експонування є не найкращим, з огляду на те, що пластика піддається впливу вивітрювання, уражається пліснявою та лишайниками. У соціальному дискурсі міста неодноразово підіймалося питання про побудову лапідарія для колекції, однак, наразі коштів у місцевому бюджеті на реалізацію цього проекту не знайшлося. З 24 лютого 2022 р., тобто з початку повномасштабного вторгнення рф на територію України, експозиція кам'яної пластики стикнулася зі значно більшими потенційними загрозами, ніж живі організми, які використовують пісковик як субстрат, чи вітер. Ці загрози – вибухова хвиля та ураження уламками. Відповідно, від самого початку повномасштабної російської агресії, музейники, а потім – волонтери, намагалися максимально убезпечити кам'яну пластику. А оскільки ці акції були помітні для широкого загалу, висвітлювалися у ЗМІ, то вони набули особливого символічного значення у семантичному просторі м. Дніпро.

Мета доповіді – розглянути місце колекції кам'яної пластики у семантичному просторі міста в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Хронологічно колекція репрезентує три історичні періоди: 1. добу енеоліту-бронзи; 2. ранній залізний вік (переважно – скіфські антропоморфні стели); 3. розвинене Середньовіччя (X–XIII ст., переважно – половецька антропоморфна пластика).

Перші мішки з'явилися на зовнішній експозиції ДНІМ вже 24 лютого 2022 р., але на той момент їх було мало і явно недостатньо для повноцінного захисту колекції. У місті існували проблеми з купівлею будівельних матеріалів, тож перші мішки, покладені під статуї, мали на меті загальмувати падіння пластики при можливому надламі. Але містяни однозначно прочитали символізм мішків – «Дніпро буде захищатися». Фото баб, нашвидкуруч оточених мішками, розлетілося по соціальних мережах мешканців Дніпра та у локальних Telegram-каналах.

10 березня 2022 р. музейники за особисті кошти придбали дерево та додаткові мішки, місцеве управління автодоріг безкоштовно привезло до музею 20 тонн піску, а волонтери з числа студентів історичного факультету ДНУ імені Олеся Гончара та резидентів Noosphere Engineering School спільними зусиллями збудували відносно довготривалі конструкції. У пресі з'явилися повідомлення на кшталт – ««баби» вдягли «броніки»» [1; 6].

Причому, дуже швидко новина потрапила до всеукраїнських видань, тож «баби» біля ДНІМ стали одним з багатьох символів українського спротиву поруч з пам'ятником Д'юку Ришельє в Одесі, пам'ятником Т. Шевченку біля університету, що носить його ім'я, у Києві тощо. Насправді, мішки з піском – засіб захисту спадщини, який використовувався ще в роки Другої світової війни. Широко відомо, що в Харкові практично весь період бойових дій пам'ятник Великому Кобзареві був вкритий мішками з піском. Тож ця, дещо застарілу модель захисту спадщини, підхопили більшість українських міст. Причиною цього було незнання іншого світового досвіду захисту спадщини в умовах війни та недосконалість нормативної бази діяльності музеїв в умовах бойових дій. До речі, свою солідарність з музейниками України висловили музейники по всьому світу, споруджуючи символічні конструкції з мішків з піском довкола знакових експонатів, розташованих на вулиці.

З часом виявилось, що після дощів конструкції з мішків створюють парниковий ефект довкола пластики, що дає можливість розростися плісняві. Музейникам довелося тимчасово розкрити пластику з метою проведення санаційних робіт реставраторами, зокрема, обробки статуй біоцидами. І ця подія не залишилася поза увагою громадськості, яка вимагала не залишати «баб» беззахисними. Тим паче, питання захисту пластики стало актуальним

після знищення та пошкодження половецьких статуй російськими окупантами у м. Ізюм у вересні 2022 р. Тож ДНІМ дав відповідні пояснення на негативну реакцію громади [4]. Насправді, навіть критика в даному випадку є позитивним явищем, яке свідчить, що мешканці Дніпра прагнуть до збереження спадщини, вважають зовнішню експозицію музею «своїм» простором, відчують відповідальність за нього.

У травні 2023 р. довкола кам'яної пластики на зовнішній експозиції ДНІМ було зведено кевларові конструкції. Реалізувати цю ініціативу вдалося завдяки куратору проєкту «Музей відкрито на ремонт» Леоніду Марущаку [3; 5]. Здебільшого містяни схвально відгукувалися про захист пластики сучасними методами, хоча, звучали поодинокі критичні зауваження від міських гідів, які відверто заробляють на музейній локації і не були зацікавлені у зменшенні її атрактивності. З іншого боку, у соціальних мережах ширилися пропозиції «віддати келар хлопцям на фронт» (навіть чи, на передовій є потреба саме у листовому келарі, тим не менш, така думка звучала).

Загалом, досвід повномасштабної війни показав, що колекція кам'яної пластики є атракцією нашого міста і привертає увагу навіть, будучи закритою захисними конструкціями. Нещодавно рослини, які проросли через пісок, назвали «бур'янами незламності» [2], їх поява також знайшла відображення на шпальтах місцевих медіа.

Висновки. Отже, протягом 2022–2023 рр. колекція пластики біля ДНІМ стала символом українського спротиву і незламності в умовах повномасштабної агресії рф проти України. Варто підкреслити на рівні мовних кліше мілітаризацію дискурсу, пов'язаного з кам'яною пластикою, а також той факт, що у сприйнятті громади м. Дніпра ця зовнішня експозиція однозначно сприймається як спадщина, яка потребує захисту.

Бібліографічні посилання:

1. Горбань А. У Дніпрі музейники підготували половецьких «баб» до можливих бойових дій. URL: <https://suspilne.media/216055-u-dnipri-muzejniki-pidgotuvali-poloveckih-bab-do-mozlivih-bojovih-dij/>
2. Логінов О. У Дніпрі біля Історичного музею проросли незламні бур'яни. URL: <https://opentv.media/ua/u-dnipri-bilya-istorichnogo-muzeyu-prorosli-nezlamni-bur-yani>
3. Підгола Ю. Кам'яні баби з колекції історичного музею в Дніпрі сховали під кевларові «бронезилети». URL: <https://suspilne.media/492313-kamani-babi-z-kolekcii-istoricnogo-muzeu-v-dnipri-shovali-pid-kevarovi-bronezileti/>
4. У Дніпрі задля збереження звільнили від «бронезилетів» кам'яні баби. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dnipro-kamyani-baby-bronezhylety/31903261.html>
5. У Дніпрі кам'яних баб захистить броня. URL: <https://vesti.dp.ua/u-dnipri-kam-yanih-bab-zahistit-bronya-foto/>
6. У Дніпрі кам'яних баб і пам'ятник Яворницькому одягли в «бронезилети» з мішків. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-dnipro-kamyani-baby-javornyckyj-bezpeka/31777686.html>

Ірина Суматохіна

*кандидатка географічних наук, доцентка, доцентка кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Юлія Сорока

*студентка II курсу спеціальності «Географія» історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ ТА КУЛЬТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Постановка проблеми. В умовах військових дій виникають ризики пошкодження, руйнування або припинення існування природних та історико-культурних пам'яток як феноменів національної та історичної пам'яті. Особливо високим є ризик для нерухомих матеріальної об'єктів спадщини. Такі ризики утворюються по всій території країни, їх рівень зростає залежно від фактору часу та по мірі наближення до зони ведення бойових дій. Тому від початку повномасштабного вторгнення росії, Міністерством культури та інформаційної політики в Україні ведеться фіксація пошкоджених об'єктів культурної спадщини. Чи не щодня цифри ростуть, постійні обстріли знищують надбання українського народу. Дослідження перебуває у стані очікування кінця війни, адже реальні цифри ми дізнаємось лише після деокупації територій і ретельного розмінування. Моніторинг пошкоджень і руйнувань ведеться разом з іноземними партнерами, організаціями по збереженню культурної та архітектурної спадщини, такими як, наприклад, ЮНЕСКО.

Станом на зараз, в країні політика «інформаційної тиші»: супутникові знімки в режимі реального часу або недоступні, або мають обмежений доступ; медіа здебільшого не вказують точно місце ударів російськими ракетами та безпілотниками, а оцінка пошкодження і руйнування здійснюється здебільшого по фото від очевидців, без можливості експертної оцінки з місця події.

Мета доповіді – охарактеризувати стан пам'яток історії і культури Дніпропетровської області в умовах війни.

Дослідження ґрунтуються на використанні методів пошуку та відбору інформації, географічного аналізу та картографування. Вихідними даними дослідження є картографічні джерела, супутникові знімки, офіційні сайти державних [3, 4] та недержавних установ [6], повідомлення ЗМІ [1; 2; 5].

Виклад основного матеріалу. Аналіз фактографічних даних у хронологічній послідовності засвідчив тенденцію до зростання випадків пошкодження та руйнування об'єктів спадщини по всій території країни.

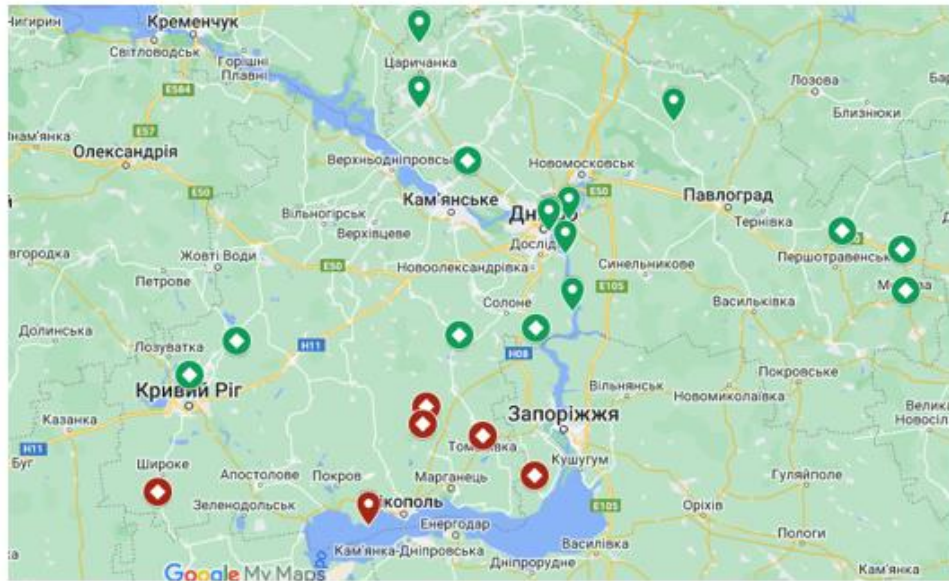
За майже 15 місяців війни було відомо про пошкодження або руйнування 84 пам'яток національного значення, 514 пам'яток місцевого значення, а також 66 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Також збитків зазнали 1582 об'єкти культурної інфраструктури, з них 585 об'єкти – зруйновані.

За оновленими даними, за період з 24 лютого 2022 року по 25 вересня 2023 року зруйновано або пошкоджено 835 об'єктів культурної спадщини. З них пам'яток національного значення – 118, місцевого значення – 653, щойно виявлених – 64 [2].

На Дніпропетровщині зареєстровано 23 об'єкти культурної спадщини національного значення, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. З них 10 – пам'ятки історії, 13 – пам'ятки археології [3].

За даними, взятими з узагальненої інформації, зібраної у м. Дніпро ГО «Правозахисна Група «СІЧ», у рамках глобальної ініціативи «Трибунал для путіна» про ймовірно скоєні міжнародні злочини за 486 днів повномасштабної російсько-української війни на території Дніпропетровської області, внаслідок ракетних ударів було зруйновано/пошкоджено **щонайменше 8092 об'єкти цивільної інфраструктури**, серед яких [6]: об'єкти підприємницької діяльності та комерційно-виробничого призначення (423), будівлі житлово-побутового призначення (5386), будівлі лікувально-оздоровчого закладу (35), об'єкти культурно-розважального закладу (32), будівля державної установи (43), об'єкти транспортної інфраструктури (78), будівлі культового призначення (18), об'єкти інфраструктури життєзабезпечення (1101), *історичні пам'ятки* (6).

Здебільшого, пошкоджені та зруйновані об'єкти, а також ті, що потенційно можуть бути зруйновані, знаходяться в місті Дніпро (рис. 1), яке росіяни постійно обстрілюють далекобійними та балістичними ракетами, а також БПЛА; міста Марганець і Нікополь, південна частина Криворізького, Синельниківського та Нікопольського районів – території, що зазнають ударів російською артилерією в межах 30 км від лінії розмежування [7]. Ризик пошкодження або втрати цінних пам'яток кратно зростає, якщо вони знаходяться поблизу (до 1000 м) об'єктів критичної інфраструктури (рис.2).

Умовні позначення:

Пам'ятки археології:

- знаходяться поза зоною ураження

- об'єкти, що знаходяться у зоні ураження арт. обстрілами

Пам'ятки історії:

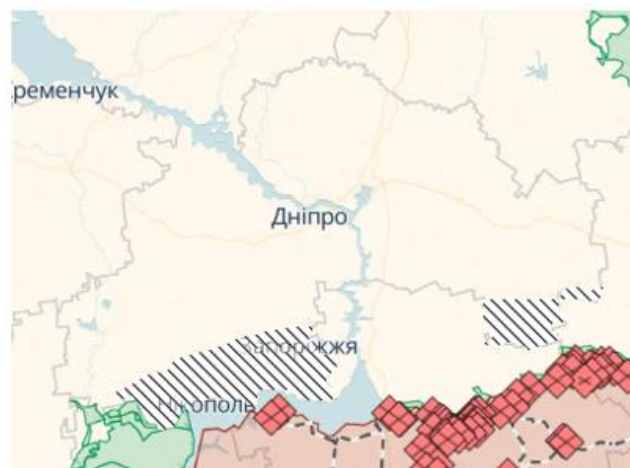
- об'єкти, що знаходяться поза зоною ураження

- об'єкти, знаходяться у зоні ураження арт. обстрілами

Рис. 1 – Пам'ятки культурної спадщини національного значення Дніпропетровської області, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [3].

Станом на 25 вересня 2023 року у Дніпропетровській області пошкоджено або зруйновано – 28 пам'яток культурної спадщини (Дніпровський район – 15; Криворізький – 1; Нікопольський – 12). У тому числі: 1 – національного значення, 21 – місцевого значення, 6 – щойно виявлених об'єктів культурної спадщини [4].

Умовні позначення:

- території, що знаходяться у зоні ураження арт. обстрілами

- території, що окуповані російськими військами

- адміністративні межі області

Рис. 2 - Території, що знаходяться у зоні ураження арт. обстрілами.

Серед спадщини часів козацтва, що збереглася у Дніпропетровській області, особливе місце належить могилі кошового отамана Війська Низового Запорозького Івана Дмитровича Сірка (поч. XVII ст.-1680 р.).

Меморіальний комплекс «Могила кошового отамана Івана Сірка» наразі має найвищий рівень загрози знищення серед усіх пам'яток Дніпропетровщини. Він знаходиться на лінії бойових дій, на межі між Нікопільщиною, яка перебуває під постійними артилерійськими обстрілами, та тимчасово окупованими територіями Запорізької області.

Найвизначнішою природньо-археологічною пам'яткою залишається скіфський царський курган – Гегелина або Нечаєва могила. Це – єдине нерозбите скіфське царське поховання більше ніж двохтисячолітньої давнини. Нечаєва (Гегелина) Могила є й унікальною природно-ландшафтною пам'яткою. Це найвищий пік у Причорноморській низовині і найвищий курган на теренах всієї степової частини України [5].

В умовах війни, цей курган може бути знищений активно-реактивними боеприпасами російської артилерії, які мають дальність ураження 40 кілометрів. У майбутньому, ймовірно, курган так і залишиться невивченим археологами, адже буде висока небезпека авіаційних бомб і снарядів, що не вибухнули з часів Другої світової війни та сучасної російсько-української.

Висновки. За час військової агресії росії Україна втратила значну кількість унікальних природних і культурних об'єктів. Збереження пам'яток спадщини на території країни в умовах війни залежить від зниження рівня військової небезпеки, управлінських зусиль державних та недержавних установ, реалізації заходів переміщення рухомих об'єктів до більш безпечних місць зберігання, проведення робіт щодо інвентаризації та моніторингу стану об'єктів спадщини.

Бібліографічні посилання

1. Блик Л. Укрінформ. Козацькі Січі на Дніпропетровщині. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2324309-de-kozaki-tam-i-sila.html>
2. Заблоцька О. Міністерство культури та інформаційної політики повідомило про кількість пошкоджених об'єктів культури. 2023. URL: <http://surl.li/mrepu>.
3. Міністерство культури та інформаційної політики. Перелік пам'яток культурної спадщини національного значення Дніпропетровської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України URL: <https://mcip.gov.ua/>
4. Міністерство культури та інформаційної політики. Пошкодження пам'яток культурної спадщини в Україні внаслідок російської агресії. 2023. URL: <http://surl.li/mrepu>.
5. Нікополь Онлайн. Історія кургану «Нечаєва-Гегелина Могила». URL: <https://www.nikopol-online.info/nechaeva-gegeline-mogila>
6. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Ймовірно скоєні міжнародні злочини за 486 днів повномасштабної російсько-української війни на території Дніпропетровської області. 2023. URL: <http://surl.li/mreom>.

7. Deep State Map. Карта бойових дій в Україні. URL: <https://deepstatemap.live/#6/49.438/32.053>

Галина Лисичарова

*кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Олександр Топчій

*студент IV курсу історичного факультету спеціальності «Середня освіта
(Географія)» Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСВІДУ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ 10 КЛАСУ (ЗА ПУБЛІКАЦІЯМИ ПЛАТФОРМИ «НА УРОК» ЗА 2022-2023 РР.

Постановка проблеми. Не дивлячись на воєнний режим в Україні освітянська реформа триває. На щорічній серпневій конференції перед початком нового 2023/2024 навчального року «Освіта єднає» окреслено цілі і завдання, які постають перед українською освітою. Першим серед окреслених МОН України завдань постає **діджиталізація освітніх послуг**, про актуальність якої доповів М. А. Федоров – віце-прем'єр-міністр України з інновацій, розвитку освіти, науки та технологій, міністр цифрової трансформації України [1].

Для оцінки підґрунтя використання інформаційних технологій, в тому числі штучного інтелекту в українській школі проведемо аналіз передового педагогічного досвіду вчителів. За основу візьмемо курс старшої школи – 10 класів, учні яких достатньо володіють досвідом навчання на різних освітянських платформах з часів пандемії COVID-19 та повномасштабної війни. Вивчення шкільного курсу «Географія: регіони та країни» є важливим елементом географічної освіти, оскільки дозволяє учням зрозуміти систему розселення та просторової організації економічної діяльності в окремих регіонах та країнах з урахуванням сучасних геополітичних, соціальних, економічних та екологічних аспектів. У зв'язку з цим актуальним завданням дослідження є визначення ступеню залучення інтернет-технологій при вивченні регіонів та країн на уроках з учнями 10 класу.

Отже, **маємо на меті** узагальнити та проаналізувати педагогічний досвід вчителів географії із залучення цифрових технологій на уроках на основі публікацій на освітянській платформі «На Урок» [2].

Виклад основного матеріалу. Платформа «На Урок» містить великий масив методичних напрацювань, серед яких і розробки уроків географії 10 класу (понад 350 пропозицій за всі роки існування сайту). Станом на попередній 2022/2023 навчальний рік їх кількість становить 30 пропозицій. Більша частина уроків передбачає використання інтернет-ресурсів, які можуть допомогти учням активно долучатися до процесу вивчення та розуміння матеріалу курсу «Географія: регіони та країни».

Для аналізу публікацій визначено наступні параметри порівняння педагогічного досвіду: 1) за якими розділами і темами курсу вчителі висвітлюють власний досвід на платформі «На Урок»; 2) які цифрові технології залучаються вчителями на уроках географії в 10 класі; 3) для досягнення яких цілей і завдань уроку використовуються цифрові технології на уроках географії в 10 класі.

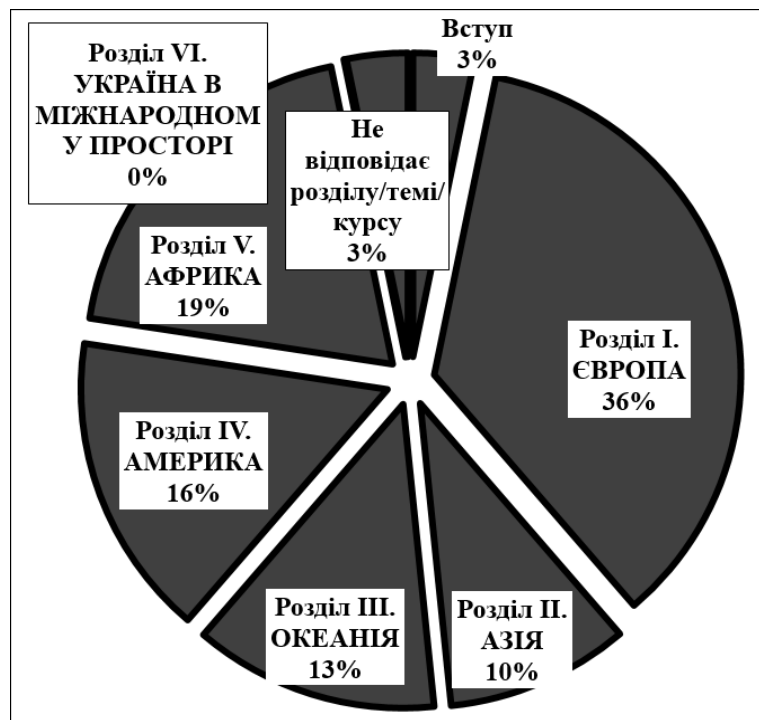

Рис. 1 Розподіл публікацій уроків за розділами курсу 10 класу «Географія: регіони та країни» на платформі «На Урок» за 2022/2023 н. р.

Усі пропозиції уроків (30 методичних розробок) розподілено за розділами і темами курсу згідно діючої навчальної програми, результати даного аналізу представлені на рис. 1 та рис. 2. З побудованих діаграм можна зробити висновки, що найчастіше публікуються уроки за «Розділом I. Європа», при цьому до «Розділу IV. Україна в міжнародному просторі» відсутні пропозиції до розкриття навчального матеріалу. Найчастіше вчителі діляться досвідом вивчення уроків з теми «Країни Європи», до тем «Загальна характеристика Азії», «Україна в геополітичному вимірі» та «Україна в системі глобальних

економічних відносин» - публікації взагалі відсутні.

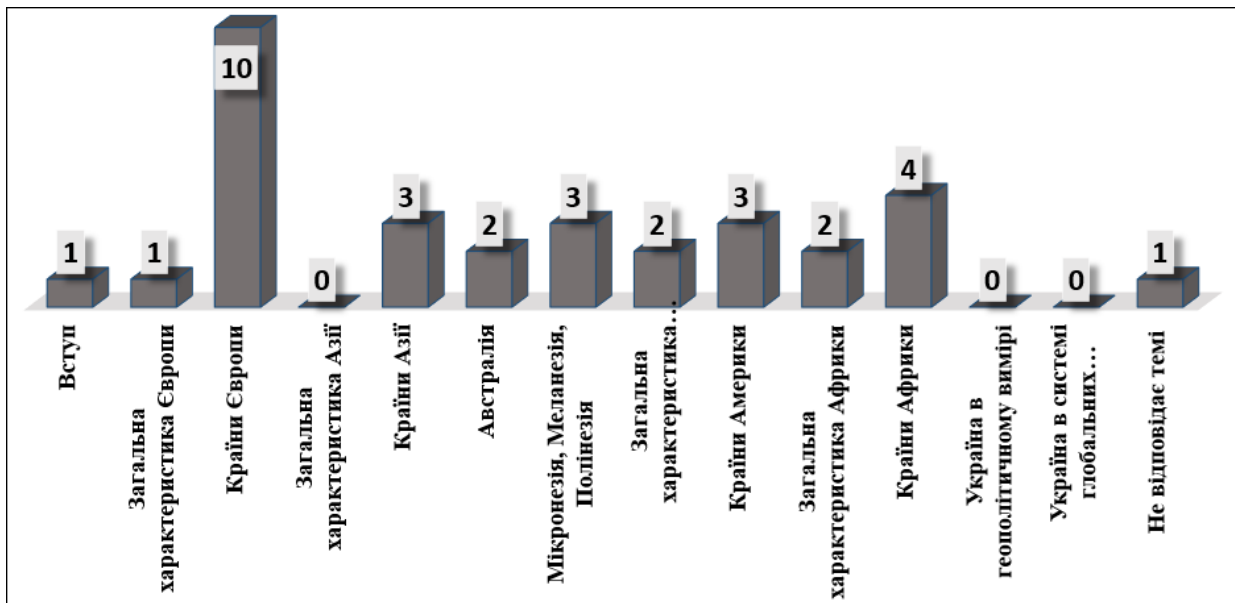

Рис. 2 Розподіл публікацій уроків за темами курсу 10 класу «Географія: регіони та країни» на платформі «На Урок» 2022/2023 рр.

Проведений аналіз публікацій уроків географії для 10 класу на платформі «На Урок» за досліджуваний період виявив наступну динаміку: за 2022 р. опубліковано 13 методичних розробок, пов'язаних з вивченням регіонів та країн світу, за 2023 – 17 публікацій.

Логічним продовженням дослідження стало аналізування та систематизація педагогічного досвіду використання цифрових технологій на уроках географії в 10 класі (з 30 розробок за 2022/2023 н.р.). Формат узагальнення педагогічного досвіду представлений у вигляді таблиці 1, яка містить відомості про характерні складові уроків: розділ і тема, етапи уроку, види залучення ресурсів цифровізації на етапах уроку, підручники (рекомендовані МОН України), за бази яких проводяться уроки.

При аналізі розробок уроків вчителів-практиків, помічено, що на 18 уроках з 30 за 2022/2023 н.р., пропонується залучення цифрових технологій:

- Microsoft Office PowerPoint – присутній на 16 уроках, найчастіше його використовують на таких етапах уроку: вивчення нового матеріалу та організації творчої роботи учнів на уроці;
- аудіо-запис YouTube та аудіо-запис Facebook – присутні на шістьох та одному уроках (відповідно), їх переважно використовують на етапі уроку вивчення нового матеріалу;
- словник на сайті «GeoHub» – присутній на одному уроці, його використали під час подачі нового матеріалу;

- завдання на сайті «LearningApps.org» (2 уроки), тест на сайті «Setera» (1 урок), кросворд на сайті «Фабрика кросвордів» (1 урок) ними скористалися під час: перевірки домашнього завдання (Д/З) і практичної роботи;
- плакат на сайті «уакабоо» – присутній на 1 уроці, його використали на етапі вивчення нового матеріалу.

Таблиця 1

Систематизація педагогічного досвіду використання цифрових технологій на уроках географії в 10 класі (за публікаціями платформи «На Урок»)

№ з/п	Розділ, тема курсу	Тема уроку	Етап уроку, на якому використовуються ресурси цифровізації						Залучені цифрові технології	Підручник
			Перевірка ДЗ / контроль ЗВН	Вивчення нового матеріалу	Практичні роботи	Закріплення матеріалу, рефлексія	Організація творчої роботи учнів на уроці	Індивідуальні дослідження учнів		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
10 клас «Географія: регіони та країни»										
1	Розділ ІІІ. Океанія Тема 1. Австралія	Австралія	Тест «Країни Азії» Кросворд	Презентація «Австралія»	Завдання «Членство Австралії в світовій / регіональній організації»	Етап уроку присутній, але без залучення цифрових технологій	Презентації (1)	Етап уроку присутній, але без залучення цифрових технологій	Тест на сайті «На Урок»; Кросворд на сайті «Фабрика кросвордів» Microsoft Office Power Point Завдання на сайті «Learning Apps.org»	С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко
2	Розділ І. Європа Тема 2. Країни Європи	Великобританія	Інтерактивна вправа «Знайди країну»	Відео «Великобританія» Презентація «Великобританія. Місце країни в світі та регіоні» Презентація «Туристичні куточки Великобританії»	Вікторина «Великобританія»	Етап уроку присутній, але без залучення цифрових технологій	Презентації (2)	Етап уроку присутній, але без залучення цифрових технологій	Microsoft Office Power Point; Завдання на сайті «Learning Apps.org» Тест на сайті «Setera»	Г. Д. Довгань, О. Г. Стадник

Висновки. Дане дослідження було проведено для курсової роботи на тему «Використання штучного інтелекту на уроках географії (на прикладі 10

класу)». Питання даного аналізу є актуальним в сучасних реаліях та має важливе значення для всебічного розвитку благополуччя цифрового забезпечення на уроках географії. Платформа «На урок» є потужним інструментом для педагогів, що дозволяє використовувати інноваційні методи навчання та забезпечити доступ до актуальних навчальних матеріалів. Дана тема в подальшому буде досліджуватися на пропедевтичній педагогічній практиці.

Бібліографічні посилання:

1. Запис прямої трансляції Серпневої наради Міністерства освіти і науки України, 2023 «Освіта єднає». URL: https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=314996274300974
2. «На Урок». URL: <https://naurok.com.ua/>.

Галина Лисичарова

*кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;*

Тетяна Мельник

*студентка II курсу магістратури спеціальності «Середня освіта (Географія)»
історичного факультету Дніпровського національного університету імені
Олеся Гончара*

УЗАГАЛЬНЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ДОСВІДУ ВЧИТЕЛІВ ЗСО З ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОЇ СИСТЕМИ ЗНАНЬ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ В 7 КЛАСІ

Постановка проблеми. Українська шкільна географічна освіта на сучасному етапі перебуває на стадії модернізації. Відбувається переосмислення підходів до вивчення географічної науки. В результаті цього науковий зміст географії стає не метою, а засобом розвитку особистості учня, фундаментом особистісного зростання, що простежується в міжпредметних зв'язках географії з історією, бо історичні умови необхідні для пояснення багатьох фізико-, економіко- і соціально географічних процесів. Тому актуальним завданням є аналіз та узагальнення практичного досвіду вчителів з формування історико-географічної системи знань на уроках географії.

Отже, маємо на меті проаналізувати та узагальнити формування історико-географічних зв'язків в практичній діяльності вчителів. Дослідження проводимо на основі актуальної освітянської платформи «На Урок» [1].

Виклад основного матеріалу. Можемо простежити наявне формування історико-географічної системи знань на базі шкільного курсу географії 7 класу «Материки і океани». Під час вивчення кожного нового материка у навчальній програмі наявна окрема рекомендація, а саме: приділяти увагу історичним подіям, інформації про дослідників та першовідкривачів, заселення певних територій, тощо.

Наш аналіз зосереджений на з'ясуванні таких питань: 1) У яких розділах та темах курсу найбільш повно розкрито історико-географічний відомості; 2) За допомогою яких методів, форм та прийомів роботи реалізуються історико-географічні знання та вміння учнів; 3) Під час яких етапів уроку вчителі розкривають міжпредметні зв'язки історії та географії.

Орієнтирами для аналізу методичних публікацій є розкриття в ході уроку географії історичних подій таких як: відкриття, освоєння та заселення територій, інформація про дослідників та першовідкривачів.

Платформа «На Урок» упродовж 2022–2023 н. р. містила значну кількість розробок уроків з географії 7 класу – 113. Лише 18 з них включають історико-географічну компоненту. Подані розробки спираються на історичні факти та матеріали, завдяки яким учні можуть активно долучатись до процесу навчання та розуміти історію появи та дослідження географічних об'єктів.

На основі аналізу публікацій простежуємо розподіл уроків за розділами та темами шкільного курсу географії 7 класу на дві групи: 1) містять в собі всі розробки уроків за курс 7 класу в період з 2022 р. по 2023 р.; 2) містить тільки ті розробки уроків, в яких чітко демонструються історико-географічні зв'язки з курсу 7 класу в період з 2022 по 2023 рр.

Динаміка публікування розробок уроків на платформі «На Урок» представлена на рис.1.

Подальшому аналіз підлягали лише ті методичні матеріали вчителів, що сприяють формуванню історико-географічної системи знань в учнів (18 розробок уроків). Для систематизації педагогічного досвіду було використано табличну модель (табл. 1), за допомогою якої наочно простежуються взаємозв'язки елементів уроку з задачами, що на них вирішуються, та залученими методи й прийоми, що використані впродовж уроку. Подані спостереження показали наступне: найчастіше для формування історико-географічної системи знань вчителі географії прибігають до використання словесних методів (розповідь вчителя, обговорення з учнями проблемних питань).

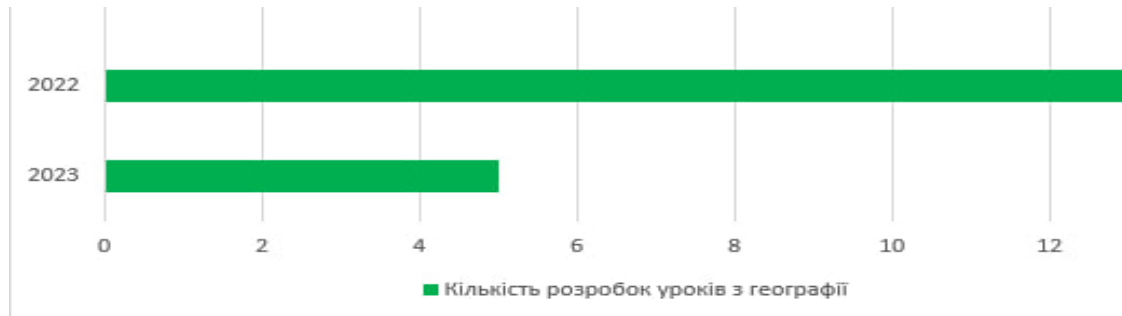

Рис. 1. Динаміка публікацій уроків з курсу географії 7 класу на платформі «На Урок» за період 2022-2023рр.

Мотивація, зацікавлення та прагнення вивчати нове спостерігається на етапі використання історичних джерел в формі демонстрації відеоролика, презентації.

На етапі актуалізації опорних знань та вмінь відбувається «внесення персоналій». В нашому випадку це першовідкривачі, дослідники частин світу, материків, тощо. Паралельно вивчаються історичні події, які беруть свій початок у відкриттях і дослідженнях нових територій. Етап актуалізації набутих компетентностей з 6 класу або тематики минулих уроків не виявлені.

Висновки. При вивченні розробок уроків було з'ясовано, що вчителі-автори використовують на уроках різноманітні методи та форми задля реалізації міжпредметних зв'язків географії з історією. Ці міжпредметні зв'язки особливо простежуються в публікаціях 2023 р. Однією з причин такої динаміки є військова ситуація в країні, яка доводить, що вивчення та дослідження минулого може допомагати розуміти сьогодення і готувати учнів до навчання впродовж життя.

Дане дослідження проведене в рамках підготовки кваліфікаційної роботи за другим (магістерським) рівнем на тему «Впровадження інтерактивних методів навчання в курсі географії 7 класу (на прикладі історико-географічної системи знань). Питання поданого аналізу вважаємо актуальним на сучасному етапі та важливим для всебічного розвитку й зміцнення міжпредметних зв'язків шкільних курсів географії та історії.

Таблиця 1.

Систематизація педагогічного досвіду використання міжпредметних зв'язків шкільного курсу географії 7 класу «Материка і океани» за публікаціями платформи «На урок»

№ з/п	Розділ, тема курсу	Тема уроку	Тип уроку	Етап уроку, на якому наявна актуалізація опорних знань учнів					Методи та прийоми навчання учнів на уроці
				Історія (6-7 клас)	Хронологічні відомості	Історичні події	Внесок персоналій	Використання історичних джерел інформації	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	РОЗДІЛ III. Полярний материк планети Тема 1. Загальні відомості про Антарктиду	Загальні відомості про Антарктиду. Географічне положення. Відкриття і дослідження материка	Вивчення нового матеріалу	–	Закріплення вивченого матеріалу	Етап. Вивчення нового матеріалу. Відкриття й дослідження Антарктиди	Етап. Вивчення нового матеріалу. Алан Ремзі, Едгар Еванс, Лоуренс Оутс.	Робота з відео https://www.youtube.com/watch?v=wBaCvLmeyuo	Проблемне завдання Розповідь вчителя
2	РОЗДІЛ III. Полярний материк планети Тема 1. Загальні відомості про Антарктиду	Загальні відомості про Антарктиду	Вивчення нового матеріалу	–	Етап. Підсумки уроку	Етап Вивчення нового матеріалу. Відкриття й дослідження Антарктиди	Етап. Вивчення нового матеріалу. Фадей Беллінсгаузен, Михайло Лазарєв, Роальд Амундсен, Роберт Скотт.	Перегляд відеоролика про створення науково-дослідної станції «Академік Вернадський»	Розповідь вчителя

Бібліографічні посилання

1. «На Урок». URL: <https://naurok.com.ua>

Галина Лисичарова

*кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Ілля Григор

*студент IV курсу історичного факультету спеціальності «Середня освіта
(Географія)» Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

БЕЗПЕКОВІ УМОВИ РОБОТИ ШКІЛ М. ДНІПРО В РЕЖИМІ ВОЄННОГО ЧАСУ НА ПОЧАТКУ 2023–2024 НАВЧАЛЬНОГО РОКУ

Постановка проблеми. Під час повномасштабного вторгнення росії в Україну освітній процес зазнав перешкод. Руйнування, загрози для життя, вимушений виїзд учнів за кордон, порушення безперервності навчання, зменшення видатків бюджету на освіту – це виклики, які стоять перед учасниками освітнього процесу у сьогоднішній день. Наразі перед освітянами постають цілі та задачі забезпечення безпекового режиму навчання, які потрібно виконувати.

Мета статті – розглянути безпекові умови роботи шкіл Дніпра на початку 2023–2024 навчального року.

Виклад основного матеріалу. Для визначення форм подальшого навчання перед початком 2023–2024 н. р. було проведено опитування батьків учнів закладів загальної середньої освіти. Аналіз відповідей показав, що очно (офлайн) прагнуть навчатися – 57% учнів, дистанційно (онлайн) – 37 % та за індивідуальною формою (сімейна, екстернат) – 6%.

Департаментом гуманітарної політики Дніпропетровщини [1] розроблено модель навчання, що передбачає: 1) очне навчання: I зміна (08:00 – 11:25): 1-4 класи; II зміна (12:00 – 16:25): 5–11 класи; 2) дистанційне навчання – викладання предметів освітньої програми закладу освіти, відповідно до обсягу навчального навантаження, встановленого відповідним навчальним планом, за рішенням педагогічної ради закладу.

Однією з умов навчання вбачається ротація учнів. Тобто здобувачі освіти можуть відвідувати школу (навчатися офлайн) по черзі, зокрема окремі класи, паралелі класів.

Станом на початок 2023–2024 н. р. школи м. Дніпро затвердили змішану форму навчання. Для забезпечення безпекових умов головним критерієм навчального закладу є наявність укриттів. Нині у 116-ти (зі 154) школах Дніпра організовані укриття. Решта шкіл для забезпечення безпеки учнів організували запланований перехід до інших навчальних закладів. Метою даної публікації постає просторовий аналіз організації безпекових умов в школах м. Дніпро та їх

форм навчання (рис.1).

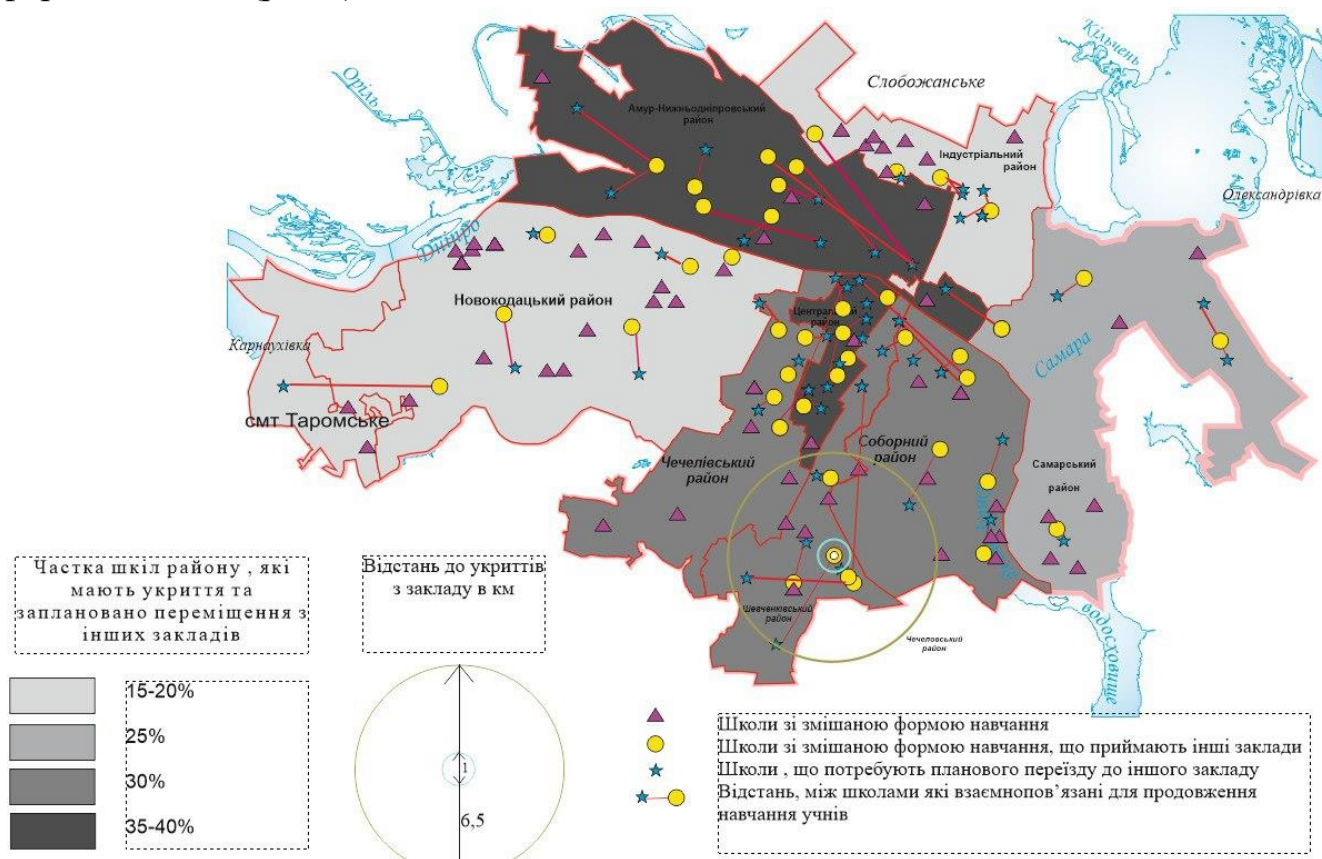

Рис.1 Організація навчання в школах м. Дніпро в 2023-2024 н. р.
(складено автором на основі [1])

Для побудови даної карти було використано програму CorelDraw 2019. На шарі районів Дніпра було позначення всіх шкіл обласного центру. Це навчальні заклади Індустріального, Амур-Нижньодніпровського, Самарського, Новокодацького, Чечелівського, Центрального, Шевченківського та Соборного району. За допомогою умовних позначень (рис.2) було розподілено школи за певними категоріями.

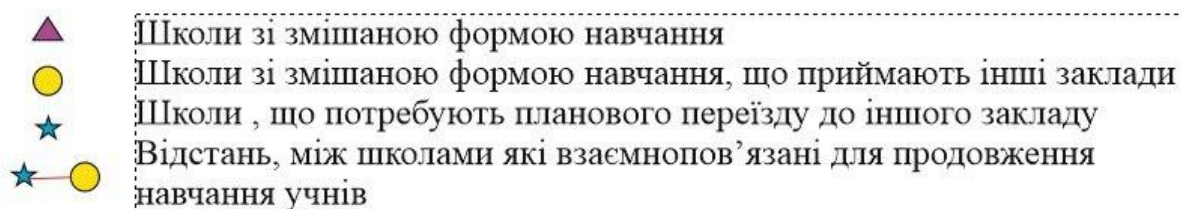

Рис.2. Фрагмент легенди карти

«Організація навчання в школах м. Дніпро в 2023–2024 н. р.»

Аналіз побудованої карти (рис. 1) дозволив встановити просторові відмінності забезпечення безпекових умов роботи закладів загальної середньої освіти в межах м. Дніпро. Відзначено, що найбільша частка шкіл, які приймають

учнів із інших закладів, властива для Амур-Нижньодніпровського та Центрального районів (35-40%). Згідно з картою можна дізнатися, що вибір закладів (де наявні сертифіковані укриття), до яких учні іншої школи можуть переходити на навчання, знаходяться в широкому діапазоні відстаней. Прикладом є навчальний заклад Шевченківського району: НВК №99, яка приймає колективи учнів НВЦ «НАДІЯ», що розташована за 450 м одна від одної, та СЗШ №40 за 6,5 км. Такі взаємодії можуть відбуватися із-за меж адміністративних районів міста. Наприклад, СЗШ №24 Самарського району приймає СЗШ №43 Амур-Нижньодніпровського району (табл. 1).

Таблиця 1

Організація безпекового режиму навчання ЗЗСО Самарського району м. Дніпро
(складено автором на основі [1,2])

Район	Школи, які потребують планового переїзду до іншого закладу	Школи зі змішаною формою навчання, що приймають інші заклади	Відстань між школами які взаємопов'язані для продовження навчання учнів	Школи зі змішаною формою навчання в районі
Самарський район	НВК 70	СЗШ 39	800 м	СЗШ 11 НВК 27 ГІМНАЗІЯ 108 НВК 109 ГІМНАЗІЯ 110 ГІМНАЗІЯ 125 НВО 136
	НВК 122	НВК 87	1,4 км	
	СЗШ 127		1,7 км	
	СЗШ 98	СШ 129	450 м	
	СЗШ 43	СЗШ 24	3,2 км	

На прикладі картосхеми Самарського району (рис. 3), можемо детальніше ознайомитися з організацією взаємодії навчальних закладів зі спільним використанням безпекових укриттів: СЗШ №11, №24, №39; НВК №27, №70, №87, №109, №136; Гімназії №110, №108, №125; СШ №129.

Картосхема дозволяє виявити взаємодію шкіл, а саме: через те що НВК №70 має не достатньо безпечне і велике за площею укриття, організовано співпрацю з СЗШ №39. Стосовно інших закладів Самарського району встановлено, що більшість мають укриття і працюють в змішаній формі навчання. В тих випадках, коли відсутні укриття, учні з викладачами прямують до шкіл №24, №39, №87, №129.

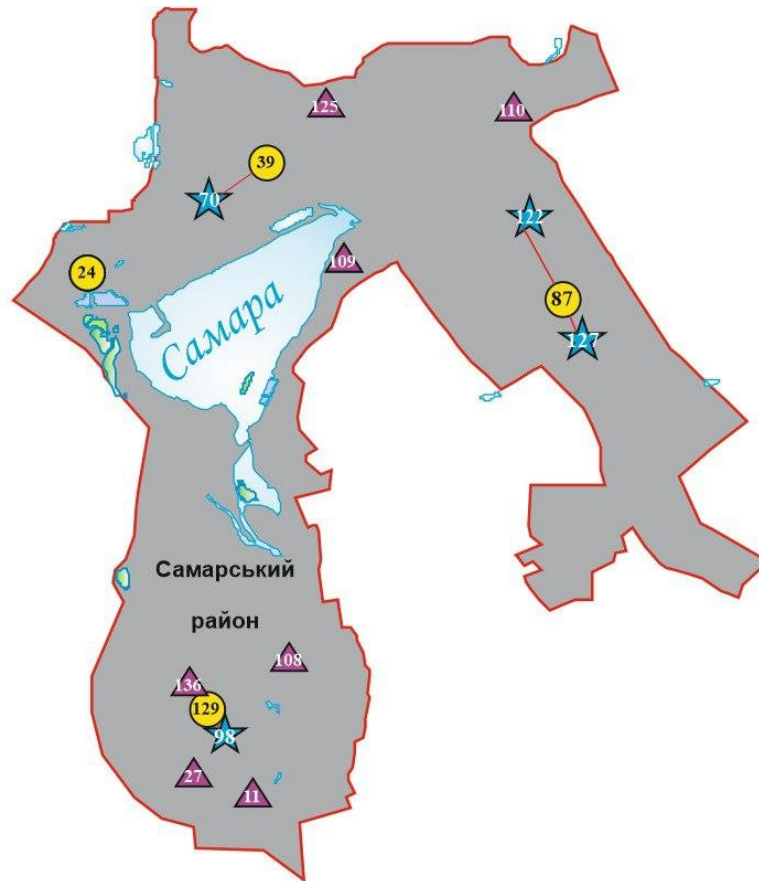

Рис. 3. Організація освітнього процесу ЗЗСО Самарського району (м. Дніпро)
(складено автором на основі [1])

Отже, проведене дослідження є актуальним в світлі продовження повномасштабного вторгнення росії на територію України і подолання проблем з організацією надання якісних освітніх послуг. Нині навчання – це результат праці у 3-х формах навчання: очній, дистанційній та змішаній. Безпека вийшла на перший «план». Кількість укриттів на початок 2023-24 навчального року значно збільшилась, що свідчить про успішний і відповідальний організаційний процес громади м. Дніпро. Завдяки цьому більшість навчальних закладів можуть приймати в своїх стінах учасників освітнього процесу. Зона поширення допомоги може сягати від 100 м до 7 км.

Подальше дослідження передбачає встановлення методики організації навчального процесу в укриттях м. Дніпра на прикладі викладання шкільних географічних курсів. З цією метою підготовлено Анкету для здобувачів освіти, яку буде залучено на формувальному етапі педагогічного дослідження, яке відбуватиметься під час пропедевтичної педагогічної практики (з 06.10 по 08.12. 2023 року).

Бібліографічні посилання

1. ДніпроРада. Офіційна сторінка. URL: <https://dniprorada.gov.ua/uk/articles/item/58829/gotovnist-nomer-odin-yak-oblashtovani-shkilni-ukrittya-u-dnipro>
2. Освіта України в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичний збірник. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf>

Секція 5. ГЕОГРАФІЧНО-ТУРИСТИЧНА КОМПОНЕНТА КРАЄЗНАВСТВА ПРИДНІПРОВ'Я

Ксенія Савицька

*старша викладачка кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

АГЛОМЕРАЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Постановка проблеми. Дніпропетровська область знаходиться у південно-східній частині України, в басейні середньої і нижньої течії Дніпра. Саме центральне положення на перехресті транспортних шляхів і потужна природо-ресурсна база сприяли розвитку регіону і зростанню чисельності населення. За даними Державної служби статистики України на 1 січня 2022 року в Дніпропетровській області проживало 3096485 осіб [3]. Дніпропетровщина – це промисловий регіон, а більшість населення в таких район сконцентровано в міських поселеннях (20 міст та 45 селищ міського типу) – частка міського населення в області становить 84 % [3]. Висока кількість міських поселень, їх територіальна близькість та існування тісного зв'язку населення між різними сприяли формуванню агломерацій.

Питаннями дослідження агломерацій Дніпропетровщини з географічних позицій займалися В. В. Безуглий та З. В. Бойко [2], з позиції містобудування та планування територій – А. В. Чубарова [4].

Мета цієї статті – розглянути агломерації Дніпропетровської області.

На території області виділяють 4 міські промислові агломерації [1, 2]: Дніпровсько-Кам'янська, Криворізька, Нікопольська та Павлоградська (рис. 1).

Дніпровська агломерація є найбільшою в області та однією з найбільших в Україні. Вона є поліцентричною, так як сформована навколо декількох центрів. Основним центром є Дніпро, також до складу агломерації входять такі міста, як Кам'янське, Новомосковськ, Синельникове, Вільногірськ, Верхньодніпровськ та Підгородне, а також селища міського типу Слобожанське, Карнаухівка, Обухівка, Миколаївка, Курилівка, Петриківка,

Аули, Новомиколаївка, Дніпровське, Меліоративне, Іларіонове, Авіаторське, Сад [1]. Але враховуючи показник 1,5 годинної доступності транспортними коридорами до центру агломерації, тобто Дніпра, також можна розглядати включення до неї міста Вільногірськ та селищ міського типу Гвардійське та Черкаське, адже ці населені пункти мають регулярне автобусне сполучення з Дніпром, а їх населення регулярно їздить Дніпро на роботу та навчання, тобто спостерігається процес маятникових міграцій. Агломерація простягається вздовж річки Дніпро 80 км на правому березі і 70 км — на лівому. Обслуговуючим аеропортом агломерації є Дніпровський міжнародний аеропорт. Чисельність населення агломерації оцінюється близько 1,5 млн. осіб, її площа – до 13 тис. км², а густина населення – близько 140 осіб/км² [1, 2].

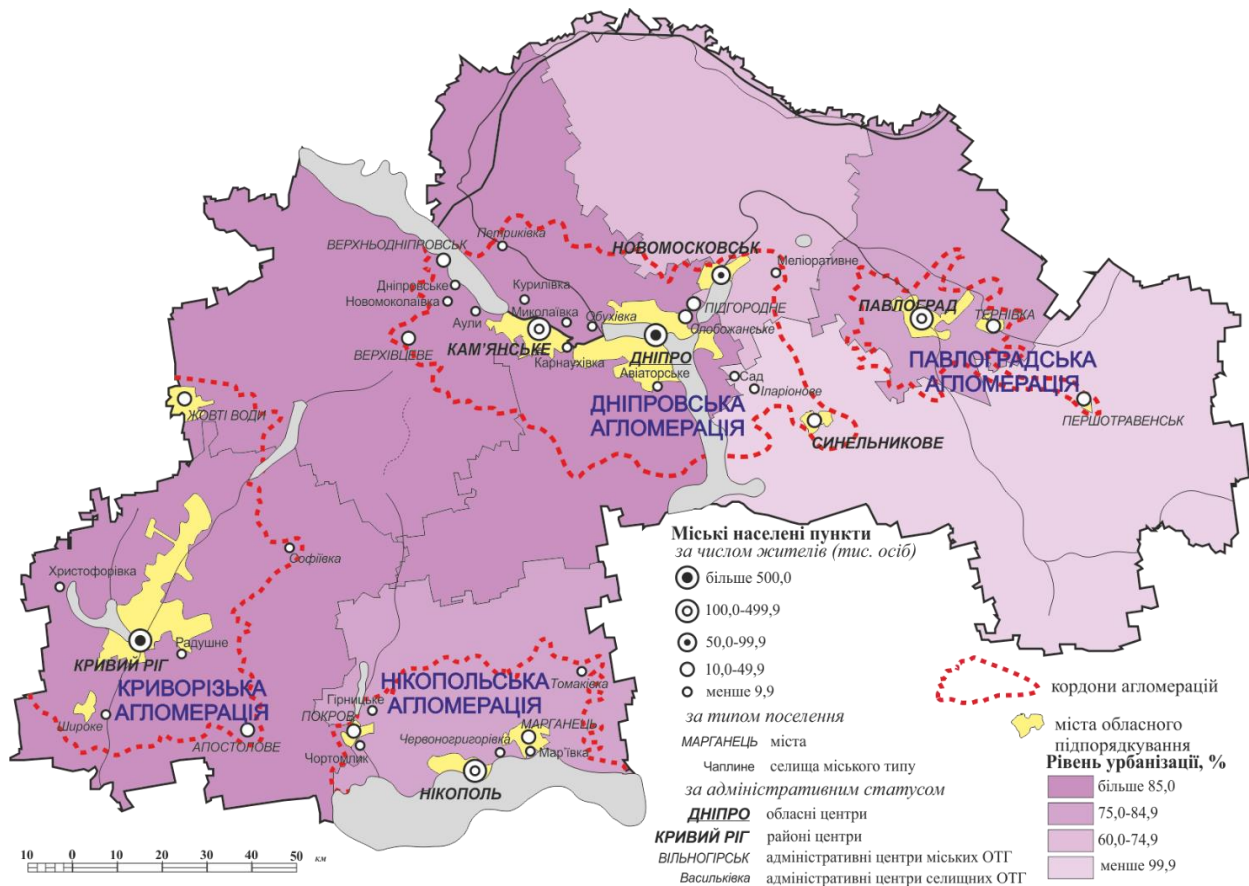

Рис. 1. Агломерації Дніпропетровщини (за [1, 3])

Інтенсивний розвиток промисловості сприяв створенню умов для розвитку Дніпровсько-Кам'янської агломерації як багатoproфільного, поліфункціонального центру в не лише в регіоні, а й в межах всієї країни. Поліцентричність агломерації обумовлена близьким розташуванням основних міст, які утворюють майже безперервну урбанізаційну смугу. Формуванню агломерації сприяло зручне географічне положення міст Дніпра та Кам'янського, які розташовані на перетині Річки Дніпро з транспортними коридорами регіону національного та міжнародного рівня. Саме ці фактори

сприяли розвитку чорної металургії, а на її базі – машинобудування, металообробки та хімічної промисловості. Саме для даної агломерації характерні прояви субурбанізації, як наслідку урбанізаційних процесів та агломерування території. Найбільш вираженим прояв рис субурбанізації можна спостерігати в напрямку Дніпро-Новомосковськ, де можна спостерігати розширення меж селища міського типу Слобожанське і максимальне наближення його кордонів до кордонів міста Дніпро [4].

Другою за чисельністю в області є Криворізька, центром якої є місто Кривий Ріг. Простягається вздовж річок Саксагань та Інгулець на 120 км з півночі на південь. Головними чинниками формування та розвитку даної агломерації є Криворізький залізорудний басейн, перехрестя основних транспортних шляхів, близькість інших центрів гірничої, металургійної, машинобудівної промисловості і морських портів. Крім Кривого Рогу до складу агломерації входять міста Жовті Води та Апостолове та селища міського типу Христофорівка, Радушне, Широке та Софіївка [1]. Крім того можна розглядати для включення в агломерацію міст Зеленодольськ, який створювався як місто-супутник Кривого Рогу та більш віддалені П'ятихатки, але які мають постійне залізничне сполучення та трудові міграції. Повітряні ворота агломерації – Криворізький міжнародний аеропорт. Чисельність населення агломерації оцінюється близько 850 тис. осіб, її площа – до 7,5 тис. км², а густота населення – близько 130 осіб/км² [2].

На третьому місці за чисельністю населення знаходиться Нікопольська агломерація, центром якої є місто Нікополь. Простягається на 70 км вздовж берега Каховського водосховища на Дніпрі. Головними чинниками формування і розвитку агломерації є річка Дніпро, перехрестя основних транспортних шляхів, близькість центрів гірничої, металургійної і машинобудівної промисловості. Окрім Нікополя до складу агломерації з міських населених пунктів входять міста Покров та Марганець, а також селища міського типу Гірницьке, Чортмлик, Червоногригорівка, Мар'ївка та Томаківка [1]. Її обслуговуючим аеропортом є аеропорт Кривого Рогу. Агломерація знаходиться на незначній відстані від Криворізької, але враховуючи фактор зменшення чисельності міського населення в області та України сподіватися на їх злиття дуже важко. Особливо гостро проблема зменшення чисельності населення населених пунктів агломерації постала внаслідок повномасштабного вторгнення росії, та як міста Нікополь та Марганець та прилеглі території знаходяться під постійними обстрілами, внаслідок чого чисельність населення істотно скоротилась, хоча до початку військових дій чисельність населення агломерації оцінювалась близько 250 тис. осіб, її площа – до 3,5 тис. км², а густота населення – близько 90 осіб/км² [2].

На четвертому місці за чисельністю населення знаходиться Павлоградська агломерація з центром у місті Павлограді, також до складу агломерації входять міста Тернівка та Першотравенськ [1]. Простягається вздовж річки Самара і Вовча. Головними чинниками формування і розвитку агломерації є вугледобувний басейн «Західний Донбас», перехрестя транспортних шляхів, близькість центрів гірничої, металургійної і машинобудівної промисловості. Обслуговуючий аеропорт агломерації – Дніпровський міжнародний аеропорт. Територіальна близькість до Дніпровсько-Кам'янської агломерації, транспортна доступні, а також високий рівень щоденних трудових маятникових міграцій з Павлограда до Дніпра можна розглядати в майбутньому як можливість злиття даних агломерацій. Чисельність населення агломерації оцінюється близько 200 тис. осіб, її площа – до 5 тис. км², а густина населення – близько 60 осіб/км² [4].

Висновки. Проаналізувавши агломерації Дніпропетровської області, можна сказати що основним фактором їх формування є промисловий розвиток, який сприяв близькому зв'язку населених пунктів між собою та формуванню єдиної системи розселення.

Бібліографічні посилання

1. Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. Донецьк: ТОВ «Сх. вид. дім», 2012. 552 с.
2. Безуглий В. В., Бойко З. В. Сучасні демографічні трансформації в агломераціях Дніпропетровщини. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення*: матер. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Херсон, 3-4 жовтня 2019 р.)/ за заг. ред.: І. Пилипенка, Д. Мальчикової. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 31–34.
3. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 03.09.2023).
4. Чубарова А. В. Особливості розвитку агломерацій Придніпров'я. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2012. Вип. 30. С. 201–205.

Вадим Манюк

*кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

БАСЕЙНОВИЙ ПІДХІД У КРАЄЗНАВЧИХ СТУДІХ

Постановка проблеми. Об'єктна і предметна сутності краєзнавства зосереджені перш за все на всебічному пізнанні природи локалізованих ділянок географічного простору. Однак різноманіття підходів до його диференціації для

пізнавальних цілей ускладнює процес накопичення, систематизації, порівняння краєзнавчих даних. Це, в свою чергу, ускладнює процес формування цілісного і об'єктивного образу локальних ділянок геопростору і дослідження їхнього генезису. Прив'язка краєзнавчих студій до територій зі штучними, до того ж швидко змінними в часі, неоднозначними або нечіткими межами – поширена практика (коли дослідник, наприклад, зосереджує увагу на одному адміністративному районі або повіті, історичному регіоні, населеному пункті «з його околицями», територіальній громаді і т.ін. Подібним до цього є й інший підхід до вибору меж досліджуваних територій, зумовлений суб'єктивним процесом формування розмірів краєзнавчого простору відповідно до уявлень самого дослідника, коли він самостійно виокремлює межі «рідного краю», «малої батьківщини», а в інших випадках взагалі просто таких ділянок, які є доступними для вивчення дослідником у певний період. Звісно, такий спосіб локалізації простору тим більше є дуже відносною і непостійною категорією, оскільки навіть для самого автора протягом життя змінюватимуться як уявлення про межі рідного краю, так і можливості щодо просторового охоплення досліджень.

Попри означені методологічні ускладнення, описані вище підходи безумовно залишатимуться й надалі важливими при локалізації та диференціації краєзнавчого простору, а для багатьох дослідницьких завдань вони є незамінними (якщо предметом є вивчення природи й життя людей в рамках саме цих, нехай навіть і швидкоплинних або не чітко означених на місцевості ділянок (наприклад, при краєзнавчих дослідках населених пунктів, окремих об'єктів природно-заповідного фонду (межі які бувають штучними і дуже далекими від природних, і т.д.). Однак саме обмеження такого підходу, та, з іншого боку, багаторічний досвід вивчення біорізноманіття і природи ландшафтів Степового Подніпров'я спонукали до актуалізації басейнового підходу в краєзнавчих студіях.

Виклад основного матеріалу. Рівнинний регіон Степового Подніпров'я, а в ширшому масштабі, – вся рівнина України мають чітку фізико-географічну структурованість за басейною ознакою, яка на відміну від інших критеріїв розчленування географічного простору (природні зони, геоморфологічні одиниці високого рангу) є більш однозначною. Земна поверхня впорядкована ієрархічною системою водозбірних басейнів (сточис, watersheds), відокремлених між собою вододільними лініями та вододільними поверхнями, при чому ці межі (лінії вододілів, лінії сточищ, лінії базисів ерозії) існують об'єктивно на земній поверхні, й їх можна досить легко ідентифікувати як візуально при польових дослідженнях, так і при використанні методів дистанційного вивчення земної поверхні. Водозбірні басейни слід розглядати

як структурно-функціональні одиниці організації географічного простору, котрі існують тривалий час у своїх межах, при чому стабільність їхньої просторової конфігурації завжди буде тривалішою за будь-які інші штучно виділені людьми локальні територіальні одиниці.

Отже, найважливішим критерієм для обрання басейнового підходу при структуруванні геопростору для краєзнавчих студій є перш за все виразна об'єктність басейнів (чіткі, зрозумілі і стабільні межі, а також вищий рівень внутрішньої організації ландшафту в середині басейну у порівнянні з сусідніми, зовнішніми відносно досліджуваного басейну ділянками геопростору).

Звісно, басейновий метод здавна й широко застосовується дослідниками різних напрямків як наук про землю, так і краєзнавчих дисциплін гуманітарного циклу, але при цьому цей метод найчастіше не розглядається як базовий для диференціації і подальшого просторового аналізу територій. Так, ми можемо навести в якості прикладів велику кількість публікацій як наукових, так і науково-популярних щодо природи та життя людей окремих населених пунктів та їхніх околиць, але вкрай непросто згадати ті рідкісні приклади краєзнавчих праць [1,3,4], які б були сфокусовані на описі природи та господарювання людей в конкретних водозбірних басейнах (особливо якщо йдеться про локальний рівень).

Застосування басейнового методу як базового для організації краєзнавчих студій відкриває перспективи для глибшого і якісно нового розуміння таких завжди актуальних питань, як виявлення обсягу і меж елементарних флор, причин вузьколокального ендемізму, міграційних та мікроеволюційних процесів в світі живих організмів, встановлення меж стійкості до вимирання для популяцій рідкісних видів та для оселищ в цілому, механізмів поширення інвазійних видів, закономірностей розподілу вологи (як в середині басейнів, так і на між басейновому рівні), ступеню детермінованості розвитку господарства і культурних цінностей природно-історичними чинниками, притаманними водозбірним басейнам тощо.

Слід зазначити, що саме басейновий принцип покладено в основу проектування просторової організації природоохоронних територій для Степового Подніпров'я, спочатку для регіональної схеми екомережі [5,6], а пізніше й для визначення меж територій-номінантів Смарагдової мережі Європи [7]. Такий підхід забезпечує найліпше можливості об'єктивної інвентаризації біологічного і оселищного різноманіття, і надалі – забезпечення цілісності і повноти представленості всіх типів оселищ, які властиві певному локальному басейну, у складі земель з природоохоронним статусом.

Розуміння принципів організації басейнів дозволяє виділити на місцевості ключові складові, обов'язкові для підтримки і збереження біологічного, а також

геологічного, гідрологічного, ландшафтного, і врешті, культурного різноманіття, кожного, навіть найменшого елементарного басейну. Ієрархічна природа водозбірних сточищ забезпечує гарантовану підтримку сталого, збалансованого природного і господарського режиму для басейнів вищого рангу (таких як басейни річок Інгулець, Базавлук, Оріль, Самара) за умови повноти збереження їхніх елементарних сточищ (приток усіх порядків).

Ієрархічна організація басейнів також дозволяє об'єктивно і зручними засобами обробляти масиви просторово детермінованих даних (наприклад, про наявність, розподіл по басейну та властивості окремих лісових масивів, водних джерел, віковічних дерев, археологічних пам'яток, виходів геологічних порід, гнізд рідкісних хижих птахів і т.д.). Вивчення елементарних, невеликих за площею басейнів (окремі балки або їхні відгалуження, малі степові річки, басейни степових подів) – посильна задача для локальних, в тому числі й аматорських дослідницьких груп або для індивідуальних дослідників. Впровадження єдиних методичних рекомендацій, запропонованих таким дослідникам і групам, дозволяє використовуючи ресурси спільноти збирати за відносно короткий час об'єктивні масиви даних з множини елементарних сточищ, що надалі дасть можливість охарактеризувати природу великого річкового басейну в цілому.

Прототипом для апробації та реалізації такого підходу в краєзнавстві була започаткована у 2001 р. краєзнавча дослідницька і природоохоронна акція «Балки Придніпров'я очима дітей», результати якої підтвердили дієвість і перспективність методики [2].

Для ширшого впровадження басейнового підходу в краєзнавстві, зокрема на регіональному рівні, доцільно підготувати та оприлюднити базове видання (у форматі розширеного довідкового краєзнавчого атласу) з комплектом мап та з поданням різних шарів географічної інформації саме у розрізі водозбірних басейнів.

Висновки. У підсумку слід зазначити, що саме в контексті басейнової концепції диференціації географічного простору раніше було виділено й природно-географічний регіон високого рангу – Степове Подніпров'я, яке охоплює басейни всіх річок-приток Дніпра, котрі впадають у нього в межах степової зони, а також смугу подових сточищ у межиріччі Інгульця і Дніпра. Попри значну протяжність Степового Подніпров'я як за широтою, так і довготою, приналежність окремих частин краю до різних геоморфологічних утворень високого рангу (таких як Придніпровська і Приазовська височини, Придніпровська низовина та ін.), внутрішня природа його басейнів-складових має між собою більше спільних рис у порівнянні із будь-якими з локальних басейнів, розташованих за межами Степового Подніпров'я.

У практичній площині всебічне вивчення басейнів як цілісних географічних систем надає якісно нові можливості для розвитку краєзнавчо-пізнавального туризму. Досвід організації мандрівок у Степовому Подніпров'ї за маршрутами, прокладеними автором за басейновим принципом у період 2018–2021 рр., виявив неабиякий інтерес з боку цільової аудиторії до мандрівок саме такого типу, і підтвердженням цьому є той факт, що подібні мандрівки за басейновим принципом тепер успішно розробляються і впроваджуються й іншими екскурсводами регіону. В таких мандрах басейновий підхід слугує просторовою канвою, на яку можна доволі легко і в захоплюючій формі «нанизати» всі природні та історико-культурні цікавинки локального географічного простору, обмеженого басейном однієї малої річки або балки. Попит на такі екскурсії в останні роки є потужним стимулом для подальших глибших краєзнавчих розвідок, спрямованих на вивчення природи, історії, топоніміки, особливостей сучасного господарювання в окремих малих водозбірних басейнах, більшість з яких до цього часу залишалися малодослідженими «білими плямами» на краєзнавчій мапі Степового Подніпров'я.

Бібліографічні посилання

1. Бакало О.Д. Трансформація геоекологічних процесів басейну річки Джурин: монографія / за ред. Царика Л.П. Тернопіль: СМП «Тайп», 2018. 162 с.
2. Балки Придніпров'я очима дітей. Матеріали підсумкового семінару 17 жовтня 2001 р. Упорядники Петро Чегорка, Вадим Манюк. Дніпропетровськ, 2001. 64 с.
3. Войцещук Н. Археологічні дослідження басейну річки Вишня на Мостищині у 2011 році. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2015. Вип. 19. С. 142–173.
4. Дюмоткань: минуле, сучасне, майбутнє. *Матеріали досліджень природної та культурної спадщини в басейнах річок Дюмоткань і Самоткань у 2001-2003 роках* / Упоряд. П. Чегорка, В. Манюк. Дніпропетровськ, 2003. 135 с.
5. Манюк В.В. Басейновий підхід до проектування та реалізації екологічної мережі на прикладі регіону Степового Придніпров'я. *Збалансований розвиток України – шлях до здоров'я і добробуту нації. Матеріали Українського екологічного конгресу, 21 вересня 2007 р.* К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2007. С. 527–532.
6. Манюк В. В., Манюк В. В. Заповідні куточки на Дніпропетровщині: заказники [навч. довідник]. Дніпропетровськ: Дніпропетровське обласне управління охорони навколишнього природного середовища, 2011. 120 с.
7. Манюк В. В., Чегорка П. Т. Базавлук. *Території, що пропонуються до включення у мережу Емеральд (Смарагдову мережу) України («тіньовий список», частина 3)*. Чернівці: Друк Арт, 2020. С. 258–260.

Олег Сизенко

*завідувач навчальної лабораторії топографії, картографії
і дистанційних методів при кафедрі географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

КАРТОГРАФІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ КУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Культурний ландшафт є одним з ключових понять географії, яке відображає взаємодію людини та природи в просторовому аспекті. Він не є статичним, а змінюється під впливом різних факторів, таких як історичні події, соціально-економічні процеси, культурна диференціація тощо. Вивчення культурних ландшафтів дозволяє розкрити особливості регіонального розвитку, ідентифікувати територіальну організацію суспільства, виявити проблеми та перспективи природокористування. Дніпровське Надпоріжжя є одним з найбільш цікавих та складних регіонів України з точки зору культурно-ландшафтного аналізу. Цей регіон має багату та різноманітну історію, яка включає періоди козацької державності, російської колонізації, українського національного визволення, радянської індустріалізації, пострадянської трансформації тощо. Все це супроводжувалося значними змінами в культурних ландшафтах Дніпровського Надпоріжжя, які виявляли регіональну специфіку та динаміку. Однак наукове осмислення культурних ландшафтів Дніпровського Надпоріжжя є недостатньо розвиненим та потребує нових підходів та методик. Особливо актуальною є проблема картографування культурних ландшафтів за історичними перетинами, яка дозволить визначити структуру та елементи ландшафтного комплексу, оцінити його зміни та трансформації, порівняти його з сучасним станом. Зокрема, це стосується культурних ландшафтів Дніпровського Надпоріжжя кінця XVIII століття, оскільки існуючі картографічні джерела за цей період є недостатніми, неточними або суперечливими. Це ускладнює вивчення та аналіз культурних ландшафтів, тому потрібно розробити новий метод картографічного моделювання, який би дозволив відтворити та порівняти культурні ландшафти Дніпровського Надпоріжжя кінця XVIII століття на основі різних джерел та індикаторів.

Мета дослідження – розробка методу картографічного моделювання культурних ландшафтів Дніпровського Надпоріжжя кінця XVIII століття на основі історичних джерел та індикаторів.

Виклад основного матеріалу. Дніпровське Надпоріжжя є самостійною історико-культурною областю, яка сформувалася під впливом різноманітних чинників, у тому числі природно-географічних особливостей. Часто

Надпоріжжям називають територію усієї Дніпропетровської області, вирізняючи відмінність від Запорізької області, розташованої вниз по Дніпру. Згідно з іншим підходом, до Надпоріжжя належить лише частина області обабіч р. Дніпро, за винятком південної частини, що розташована нижче порогів (Запоріжжя) та Криворіжжя, яке входить до Інгулеччини. Самостійно, або ж у складі Надпоріжжя виділяються Посамар'я й Поорілля [1]. У даному дослідженні для виділення географічних меж Дніпровського Надпоріжжя було застосовано комплексний історико-географічний підхід: до складу регіону пропонуємо на Правобережжі включати територію Верхньодніпровської, Вільногірської, Верхівцевської громад; басейн р. Мокра Сура в межах Солонянської, Святовасилівської, Новопокровської, Миколаївської, Сурсько-Литовської та Новоолександрівської громад; міста Дніпро та Кам'янське; на Лівобережжі – територію колишнього (до адміністративно-територіальної реформи 2020 року) Петриківського, Дніпровського та Синельниківського районів.

Першими картографічними джерелами території дослідження, у яких з'явилося прагнення до якомога вищої точності передачі простору на папері, стали плани Генерального межування. Вони представляють велику цінність як для первинної локалізації тих чи інших населених пунктів, так і з погляду відображення культурних ландшафтів Дніпровського Надпоріжжя кінця XVIII століття. На цих планах можна побачити розміщення селищ, церков, млинів, шляхів, річок, озер, лук, лісів та інших елементів природного та антропогенного середовища. Вони також містять детальну інформацію про адміністративний поділ території, геодезичну мережу, висоти над рівнем моря, геометричну точність та масштаб. Плани Генерального межування є найближчими до сучасних картографічних зображень і можуть слугувати основою для картографічного моделювання культурних ландшафтів Дніпровського Надпоріжжя кінця XVIII століття [2].

Прийоми та методи роботи з історичними картами, що не мають математичної основи, останнім часом привертають дедалі більшу увагу фахівців. Проблема в тому, що методи складання цих карт залишаються незрозумілими. Звісно, вони дуже відрізнялися від сучасних методів картографічної генералізації. Для кожної частини плану повіту спотворення було мінімальним у центрі, накопичуючись до його меж. Водночас, існувала своєрідна «жорстка рамка», оскільки землеміри прагнули деформувати кути, але не змінювати довжини [3]. Тому, прив'язка плану до місцевості вимагає численних контрольних точок, розміщених у ключових точках кордонів. Після цього план повіту відповідає сучасній карті не гірше, ніж будь-яка карта XVIII чи навіть XIX століття. Таким чином, виявляється, що плани Генерального

межування, підготовлені шляхом послідовного перетворення карт, можуть бути використані для дослідження методами ГІС-аналізу в комплексі з іншими картографічними матеріалами.

Дослідження культурних ландшафтів було зосереджене на вивченні комбінацій різних типів земних покривів, обумовленим взаємодією природних і антропогенних факторів. Цей підхід схожий на наукові концепції структури ландшафтів, які вивчаються в численних дослідженнях в Європі та Північній Америці у галузі ландшафтно-екологічних досліджень [4]. У роботі було використано інформацію про землекористування, що міститься в повітових планах території дослідження, доступних з географічною прив'язкою у масштаб 1:84 000 [5]. Процедура переведення планів у векторний формат вимагала розроблення та застосування спеціальних підходів, зумовлених специфікою графічних матеріалів межування як історичного джерела.

Для аналізу культурних ландшафтів у дослідженні було використано плагін QGIS dzetsaka, який дозволяє швидко та легко проводити класифікацію растрових даних за допомогою різних алгоритмів, таких як Гауссівська суміш моделей, random forest, KNN та SVM. Плагін dzetsaka приймає на вхід растровий шар та векторний шар з областями інтересу (АОІ), які містять класифікаційні мітки. Потім плагін використовує обрану модель для навчання на основі АОІ та застосовує її до всього растрового шару, генеруючи новий растровий шар з класифікованими пікселями. Плагін dzetsaka має простий та інтуїтивний інтерфейс, який дозволяє користувачеві вибрати параметри класифікації, такі як кількість класів, метод згладжування, фільтр медіани та інші. Він також надає можливість порівняти результати різних моделей та оцінити їх якість за допомогою матриць помилок та індексу Каппа. В результаті було отримано карту земних покривів досліджуваної території, фрагмент якої представлений на рис. 1.

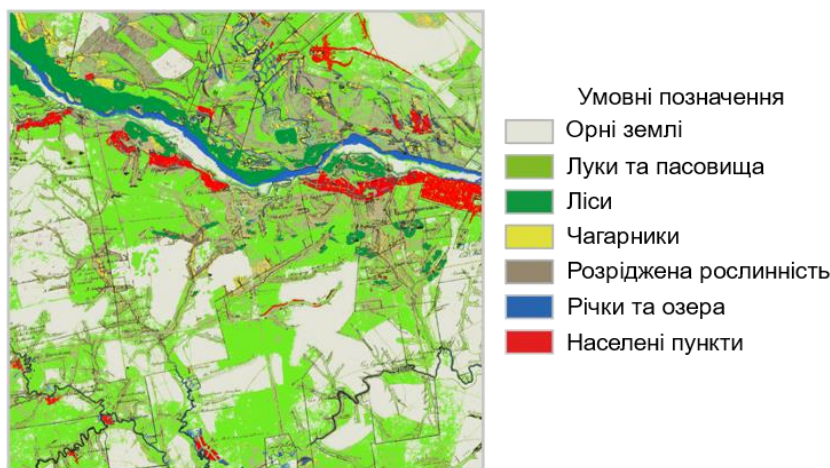

Рисунок 1. Фрагмент карти земних покривів за результатами автоматизованої векторизації Планів генерального межування.

Незважаючи на топологічні неточності загальна структура культурного ландшафту відображена досить чітко. У майбутньому вважаємо доцільним поєднання отриманої з планів Генерального межування інформації з пізнішими джерелами початку XIX сторіччя, наприклад «триверстівками» Шуберта та картами корпусу військових топографів 1853 року, паралельно виявляючи зміни, які відбулися у ландшафті у часи його стрімкої трансформації господарською діяльністю. За допомогою планів Генерального межування можна також виявити особливості розміщення та функціонування сільських поселень, що мали важливе значення для формування культурного ландшафту. На планах видно, що села були розташовані переважно на високих місцях, уздовж річок або доріг, і склалися з одно- або двоповерхових будинків, оточенихгородами та садами. Села мали різну планувальну структуру: від лінійних до кругових, від розсипаних до компактних. Плани Генерального межування також дозволяють простежити основні напрямки транспортної мережі, яка забезпечувала зв'язок між селами та містами, а також внутрішнє пересування населення та товарів. На планах позначені дороги різного типу: від широких і прямих до вузьких і кривих, від брукованих до ґрунтових, від мостових до переправ. Дороги були важливим елементом культурного ландшафту, оскільки вони впливали на його просторову організацію та соціальну динаміку.

Висновки. У статті розроблено метод картографічного моделювання культурних ландшафтів Дніпровського Надпоріжжя кінця XVIII століття, що полягає у використанні планів Генерального межування як основного джерела інформації про культурні ландшафти, а також у поєднанні їх з іншими джерелами. Розроблений метод картографічного моделювання може бути застосований не тільки для відтворення культурних ландшафтів Дніпровського Надпоріжжя кінця XVIII століття, а й для інших історичних перетинів та регіонів. Це дозволить проводити порівняльний аналіз культурних ландшафтів за різних часових і просторових масштабів, виявляти закономірності та тенденції їх зміни та трансформації, оцінювати їх сучасний стан та проблеми. Також доцільно розширити спектр джерел та індикаторів, які використовуються для картографічного моделювання, залучаючи новітні геоінформаційні технології та методи просторового аналізу.

Бібліографічні посилання

1. Надпоріжжя. *Українська мала енциклопедія*: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1961. Т. 4, кн. VIII. С. 1068.
2. Сизенко О.В. У пошуках Мосової долини: локалізація топонімів природних об'єктів Верхньодніпровщини у картографічних творах XVII-XVIII століття. *Верхньодніпровські Обрії*. 2020. С. 166–178.

3. Golubinsky A.A., Alyabina I.O., Shalashova O.V., Khitrov D.A. From Survey Plans to Land Cover Maps: Data Generalization in the Cartographic materials of the General Land Survey in Russia (1765-1800) // *26th Int. Cartography Conf.*, Dresden. Germany, August 25–30, 2013. P. 32-39.
4. Швайко В., Чехній В. Вплив воєнних дій на ландшафти (на прикладі Київської територіальної громади Чернігівської області). *Міжнародна науково-практична конференція «Географічна освіта і наука: виклики і поступ»*, м. Львів, 18–20 травня 2023 р. С. 76–82.
5. Плани Генерального межування Катеринославської губернії // OldMaps.dp.ua – Інтерактивні історичні карти України. Доступ за посиланням: <https://s.oldmaps.dp.ua/maps/1821/Z{z}/{y}/{x}.png>

Віктор Грушка

кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ПРО АТРАКТИВНІ ОБ'ЄКТИ МІСТА ЖОВТІ ВОДИ ЯК СКЛАДОВІ ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

Проблема. Сучасний туризм відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку регіонів, що сприяє формуванню позитивного іміджу та залученню додаткових ресурсів. Місто Жовті Води в Дніпропетровській області, має багатий історичний спадок і визначні пам'ятки. Однак, незважаючи на наявність наявних туристичних об'єктів, місто Жовті Води стикається з проблемою, що ускладнює повноцінний розвиток туризму в ньому. Актуалізація цих проблем має важливе значення для розробки ефективних стратегій із залучення туристів і підвищення загального туристичного досвіду.

Стан дослідження теми. Місто Жовті Води не є визначним туристичним центром, тому незважаючи на зростаючий інтерес до туризму, широкий аналіз літератури показує недостатню освітленість та рівень досліджень, присвячених туристичним об'єктам міста Жовті Води. Що, в свою чергу, окреслює прогалину у розумінні потенціалу туристичної індустрії та впливу туризму на розвиток міста.

Виклад основного матеріалу. Місто Жовті Води Дніпропетровської області розташоване на межі Дніпропетровської та Кіровоградської областей на відстані 136 км на Захід від обласного центру (м. Дніпро) та 71 км на північ від м. Кривого Рогу.

Точна інформація про поселення території, на якій розташоване місто, залишається невідомою. За історичними джерелами, дослідженнями краєзнавців Жовтих Вод, можна припустити, що ці місця в давнині були мисливськими угіддями Київських князів. Історія імені міста пов'язана з першою великою перемогою українських козаків під керівництвом Богдана Хмельницького над польсько-шляхетськими військами під час національно-визвольної боротьби 1648-1654 років у битві під Жовтими Водами. Люди кажуть, що жовтий колір води в річці символізує кров, пролитої під час цієї битви. Але старожили переказують, що битва відбулася тоді, коли це місце називали Золотим бродом, і вода в річці була жовтою [1].

У назві міста живе спогад про переможну битву в травні 1648 року, яка відзначилася славою для Жовтих Вод.

Жовті Води багаті на визначні історичні місця та пам'ятки архітектури, які є справжнім скарбом, гордістю і надбанням жовтоводського краю.

Розглянемо основні атрактивні об'єкти міста, що становлять інтерес для краєзнавчо-туристичної діяльності.

Пам'ятник "Героям Визвольної війни українського народу 1648-54 рр." Розташований в парку "Слави", є центральним у Жовтих Водах. Композиція із трьох фігур вершників, розташованих на пагорбі, символізує собою спостережний пункт гетьмана Б. Хмельницького під час історичної битви на Жовтих Водах. Поруч зі знаменитим полководцем – його прославлені соратники І. Богун і М. Кривонос [4].

Загальна висота монумента – 11,5 м, висота скульптур – 6 м. Пам'ятник "Героям Визвольної війни " в Жовтих Водах відкритий в 1991 році.

Рис. 1 Пам'ятник «Героям Визвольної війни українського народу 1648-54 рр.» [5]

Скіфський курган. Скіфський курган, розташований на Бульварі Свободи. За переказами, Богдан Хмельницький під час бою з польським військом в травні 1648 року, використовував курган як вартовий пункт.

У народі курган звать «Богданів». У 1957 році на кургані встановлено опорну стіну з природного каменю і барельєф із епізодом історичної битви [1,5].

Рис. 2 Скіфський курган [5]

Палац культури. Історія будівництва Палацу культури тісно пов'язана з історією розбудови міста та створенням гірничо-збагачувального комбінату.

На 1 лютого 1952 року в селищі Жовта Ріка нараховувалося 1015 будівель, у тому числі відомчих. 243 одно і двоповерхових житловою площею 27 тис. кв. м., 772 приватних будинків житловою площею 15.4 тис. кв. м [1,5].

На західній околиці селища стояла двоповерхова лікарня, а далі — безкраї лани. І саме серед цих ланів у 1955 році було розпочато будівництво Палацу культури, яке завершилось у листопаді 1957 року. З огляду на унікальність будівлі в 1985 році палац було занесено до переліку архітектурних пам'яток Дніпропетровщини. Також Палац культури на офіційному порталі Дніпропетровської ОДА зазначено як туристичний магніт Дніпропетровщини [5].

Рис. 3 Палац культури [4]

Жовтоводський історичний музей ім. Ю. І. Пригожина. Двоповерхова будівля музею привертає увагу як розташуванням, так і архітектурою. Відреставрована та поновлена, вона гармонійно вписується в стару частину міста Жовті Води. Будівля вміщує в собі галереї, виставкові зали певної тематики, актову залу. Жовтоводський музей – це культурно-просвітницький центр, робота якого спрямована на моральне та естетичне виховання, відродження української національної культури, духовних цінностей підростаючого покоління, збереження історичної пам'яті. За роки свого існування музей набув авторитету, популярності та визнання серед мешканців і гостей міста [1,4].

На площі 870 кв. м розміщено 10 залів. Експозиція музею нараховує більше 9 тисяч експонатів, а відвідувачів щорічно – більше 8 тисяч чоловік. Експозиція, що розповідає про історію міста, розташувалася в 5 залах на першому поверсі загальною площею 250 кв. м.

Рис. 4 Жовтоводський історичний музей ім. Ю.І. Пригожина [4]

Висновки. Культурно-історичні туристичні об'єкти міста Жовті Води відіграють важливу роль у розвитку туристично-краєзнавчої діяльності. Розвиток туризму в місті є надзвичайно важливим завданням, яке приносить безліч переваг для економіки, культури та соціального життя громади. За аналізом даних та досліджень можна визначити, що впровадження стратегій з підтримки та розвитку туристичної галузі може сприяти загальному процвітанню міста. Жовті Води мають значний історико-краєзнавчий потенціал, який можна використовувати в прикладному туристичному краєзнавстві Дніпропетровщини. Зростання популярності міста призведе до збільшення інвестицій та розвитку додаткових галузей, що сприятиме його стабільному розвитку та покращення якості життя населення міста.

Бібліографічні посилання

1. Жовтим Водам – 100: історичні нариси / ред. Ю. І. Пригожин. Дніпропетровськ: Січ, 1995. С. 90–93.
2. Жовті Води – місто нашої долі. Жовті Води, 2012. С. 6, 30–32, 39–42.
3. Місто наших мрій і сподівань: історико-економічний нарис. – Жовті Води, 2007. С. 30–33, 151–155.
4. Портал «Дніпро культура» URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/Centr_narodnoj_tborchosti JV
5. Портал «Жовті Води.City» URL: <https://zhovtivody.city/home/>

Віталій БЕЗУГЛИЙ

*кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Вікторія ТРОЦЕНКО

*студентка III курсу спеціальності «Географія» історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧІ МОЖЛИВОСТІ СЕЛА ЧУМАКИ КАМ'ЯНСЬКОГО РАЙОНУ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

Постановка проблеми. В умовах військового стану, коли безпека і стабільність є найважливішими пріоритетами для будь-якого регіону, туристично-краєзнавчі можливості сільських територій набувають особливого значення. Одним із таких невідомих, але надзвичайно привабливих для подорожуючих чи відпочивальників виступає сільська місцевість неподалік урбанізованого Дніпра – село Чумаки, що розташоване в Кам'янському районі Дніпропетровської області.

Незважаючи на важливі виклики, які супроводжує військовий стан, ця територія багата на бурхливу історію, має визначний культурний спадок і відзначається неповторною природною красою. У селі Чумаки не лише можна насолодитися природними ландшафтами, а й дізнатися про історію та культуру цієї місцевості. І незважаючи на важкі часи, місцеві жителі продовжують шанувати свою спадщину та гостинно відкривають двері для туристів.

Метою дослідження є характеристика туристично-рекреаційних ресурсів для розвитку краєзнавства та туризму села Чумаки (Дніпропетровської області).

Виклад основного матеріалу. Село Чумаки розташоване в обіймах природної краси, спокою і водних чарів Макортівського водосховища. Це мальовниче місце розташоване на обох берегах річки Саксагань, яка тече серпантинами серед мальовничих луків і пралісів, надаючи селу незрівняну атмосферу спокою та гармонії з природою (рис. 1). Чумаки – це невелике село, яке охоплює територію у майже 3,76 км² і має населення у понад 550 осіб [1].

Рис 1. Карта села Чумаки Кам'янського району Дніпропетровської області

(http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe)

Село Чумаки має давню історію. Воно почало заселятися до 1861 р. на ділянках з високородючими ґрунтами. Однак до революції селяни стикалися з низькими врожайми через неефективну і малопродуктивну обробку землі. Село виглядало обшарпано, і оселі бідних були простими, з невеликими вікнами. Після Жовтневої революції 1917 р. у селі утворився ревком для так званої «боротьби із контрреволюційними бандами», але просто кажучи із невдоволеними новими більшовицькими порядками. Поступово тут встановилася радянська влада, і селяни розпочали будувати нове «колгоспне життя». Згодом в селі з'явилися культурні та освітні заклади. Проте фашистська окупація призвела до страждань народу. Село було звільнено у 1943 р., і жителі розпочали його відбудову. Згодом у Чумаках відкрили бібліотеку та активізували колгоспну діяльність. Із початком 90-х років ХХ ст. економічні труднощі призвели до закриття деяких колгоспних підприємств, але село намагалося вижити і розвиватися. Однак вже у 2000 р. колгосп імені Куйбишева припинив своє існування, чимало місцевих мешканців виїхали до міста, але село все ще існує і намагається розвиватися.

Вийти із скрутного становища селу допоміг би розвиток туристичної сфери на базі місцевих природних і культурно-історичних рекреаційних ресурсів.

Перлиною села Чумаки є річка Саксагань (рис. 2), на якій утворене мальовниче Макортівське водосховище. Воно було збудоване в 1958 р. для забезпечення водопостачання міста Кривий Ріг [2]. Крім того, вода з нього використовується для зрошення сільськогосподарських земель, промислових потреб, а також для використання в місцевих побутових цілях. Водосховище також створює сприятливі умови для рибпромислу, що важливо для місцевого населення.

Рис. 2. Краєвиди р. Саксагань

Рис.3. Гранітний кар'єр

На території річки розташовані два кар'єри – пісочний та гранітний (рис. 3). Наразі вони вже не працюють і заросли потужним рослинним шаром, але саме їх дуже любляють туристи. Кар'єри придатні для рибальства, купання, але у відведених місцях. Жителі села використовують пісочний кар'єр в особистих цілях.

Має село Чумаки і певну архітектурно-культурну спадщину. Головною перлиною села стала Свято-Миколаївська церква, що у 1896 р. була зведена завдяки спільним зусиллям видатних постатей того часу: дворянина Павла Байдака, купця Людвіга Фінергута, міщанина Андрія Зезулі та селянина Василя Кабана. Споруда церкви, яка охоплює площу в 312,5 м², вражає своєю красою і має один престол, що присвячений святому Миколаю. До церкви прибудована дзвіниця висотою 22,1 м і шириною 3,86 м, яка додає храму вишуканості, а величний вівтар, висотою 11,5 м і шириною 7,14 м є важливою композицією внутрішнього простору церкви. Під час Другої світової війни церква вціліла, не зазнала жодних зруйнувань. Проте, у період повоєнної відбудови, її приміщення використовувалося колгоспом під зерносховище. На початку ХХІ ст. цей важливий історико-культурний об'єкт було відреставровано, замінено покрівлю, встановлено кілька куполів та хрестів, відновлені вікна і проведено внутрішні оздобні роботи (рис. 4). У жовтні 2013 р. ця церква, що нині підпорядкована Українській православної церкві Московського патріархату, була знову освячена і відновлена для вірян.

Рис. 4. Свято-Миколаївська церква (1896 р.)

Другою важливою місцевою туристичною атракцією виступає Чумаківський ліцей у складі двох споруд – самого ліцею та їдальні. Будівля ліцею є історичною пам'яткою і раніше використовувалася як приміщення другокласної гімназії, яку збудував тодішній поміщик Людвіг Фінігурт у період з 1892 по 1894 роки (рис. 5). Сам Людвіг Фінігурт, крім того, що був місцевим поміщиком, також був членом Державної думи та попечителем гімназії аж до початку революції 1917 р. Це приміщення використовувалося для навчання майбутніх вчителів початкових класів. У гімназії навчалася близько 60–65 учнів із різних частин тодішньої Катеринославської губернії.

Будівля їдальні – це колишнє приміщення земської початкової школи, що було збудоване в 1880 р. (рис. 6). В школі з трирічним навчанням навчалися діти заможних селян з 1 по 3 відділення. До першого відділення приймали дітей віком 12–14 років.

Рис. 5. Чумаківський ліцей

Рис. 6. Їдальня ліцею

Туристично-краєзнавчі можливості села Чумаки нині є важливим ресурсом для подальшого розвитку цієї місцевості. Село Чумаки може запропонувати такі варіанти туристичного використання місцевих рекреаційних ресурсів:

- *природне розмаїття та місцеві водні ресурси*: річка Саксагань та Макортівське водосховище створюють чудову можливість для риболовлі, купання та відпочинку на воді. Водосховище також важливе для забезпечення водопостачання міста Кривий Ріг;
- *культурні пам'ятки*: Свято-Миколаївська церква (1896 р.) є визначною історико-культурною пам'яткою села. Вона виступає не лише релігійним об'єктом, а й архітектурною та культурною цінністю місцевості;
- *архітектурна спадщина*: історія будівель ліцею та їдальні свідчить про значущість освіти для розвитку села;

- *господарські об'єкти*: наявність кар'єрів, на яких раніше видобували пісок і граніт, створює дивовижний ландшафт і можливість дослідження археологічних залишків та природних форм. Ці кар'єри нині стали привабливими місцями для риболовлі та купання, що привертає місцевих жителів і прибулих туристів.

Висновки. Всі наявні природні та історико-культурні рекреаційні можливості свідчать про певний потенціал села Чумаки в якості туристичного та краєзнавчого центру, що певною мірою може сприяти розвитку місцевого економічного зростання та популяризації історії та культури регіону. Незважаючи на виклики, що пов'язані з військовим станом, село має чимало привабливих місць та можливостей для відвідування туристами та подорожуючими.

Бібліографічні посилання

1. Дніпропетровська область: історія та сучасність. Д.: АРТ-ПРЕС, 2007. 256 с.
2. Казаков В. Л., Паранько І. С., Сметана Н. Г., Шипунова В. А., Коцюрuba В. В., Калиниченко О. А. Природнича географія Кривбасу. Кривий Ріг: «Видавничий дім», 2005. 151 с.

Віталій Безуглий

*кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Ярослав Юрченко

*студент III курсу спеціальності «Географія» історичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ВПЛИВ НАРОДНИХ ПРОМИСЛІВ ПЕТРИКІВЩИНИ НА ФОРМУВАННЯ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО ІМІДЖУ ПРИДНІПРОВ'Я

Постановка проблеми. В сучасному світі туризм міцно стає однією із важливих складових економіки. Він може бути як цінним інструментом збереження культурного надбання, так і перспективним джерелом фінансових надходжень до бюджету будь-яких територіальних громад (ТГ). Тому підвищення туристичної привабливості певного регіону є одним із важливих завдань місцевого розвитку. Найсучаснішим способом досягнення цього є формування туристично-краєзнавчого бренду та іміджу регіону в цілому. Це

сприяє просуванню територіальної громади або регіону як туристично привабливих, поліпшенню їх сприйняття туристами, коли конкретна ТГ або регіон для туриста асоціюється із певними пам'ятками історії та культури, характерними місцевими особливостями.

Однією з найвідоміших культурно-історичних атракцій Придніпров'я вже традиційно став петриківський розпис, відомий не лише в Україні, а й в усьому світі. Він, разом із писанкарством, формує визначний український культурний бренд, з яким європейці асоціюють українську культуру [6]. Тому стає зрозумілою важливість цього бренду у розбудові туристичної стратегії не лише певних ТГ, а й всієї України, популяризації регіону на міжнародному рівні.

Метою дослідження є виявлення ролі народних промислів Петриківщини у формуванні туристично-краєзнавчого іміджу Придніпров'я.

Стан дослідження теми. Дослідженням впливу культурної спадщини на розвиток туризму в Україні та Європи в цілому, а також туристичної привабливості петриківського розпису зокрема, значну увагу приділяли такі дослідники, як Н. Паньків, О. Гаврилишин, Т. Смирнова та інші. Так, Т. Смирнова [6] детально аналізує вплив бренду «Петриківка» на підвищення інвестиційної привабливості регіону та держави в цілому. В. Безуглий, І. Костащук та В. Яворська [1] наполягають, що для сучасного розвитку екскурсійно-туристичної діяльності дуже велике значення набуває дослідження природної, культурної та побутово-господарської спадщини будь-якої країни та її регіону. І нині саме об'єкти спадщини ЮНЕСКО вже стали свого роду визначним туристичним брендом, що позиціонує регіон далеко за його межами.

Виклад основного матеріалу. Народні промисли – це форма народного художнього мистецтва, створення художніх виробів ручної роботи [2]. Вони є важливою частиною культурної спадщини багатьох країн, відображають особливості історії, культури та етнічного спадку певної території і мають великий потенціал для використання в туризмі.

Найвідомішим народним художнім промислом Придніпров'я вже тривалий час є петриківський розпис, що являє собою декоративно-орнаментальне народне малярство, яке зародилося у Придніпров'ї у XVIII ст. Його головним осередком стало селище Петриківка, звідки й походить назва цього виду мистецтва. Із кінця XVIII ст. до середини XIX ст. ці землі активно заселялися переважно вихідцями з Полтавщини та Слобожанщини. Імовірно, саме з цими переселенцями традиції розпису й потрапили до Петриківки. Саме на цій території розпис історично склався як народний промисел і розвивається відповідно до самобутніх традицій. Впродовж усієї історії розвитку світове визнання його як визначної культурної спадщини тільки зростало, а мотиви петриківського орнаменту ставали все більш широко впізнаваними.

Нині головним осередком унікального розпису залишається Центр народного мистецтва «Петриківка», що заснований на базі Експериментального цеху петриківського розпису в смт. Петриківка. Головним напрямом діяльності цього Центру є створення авторських художніх виробів ручної роботи з різноманітних матеріалів. За час своєї діяльності Центр став відомим туристичним об'єктом, до повномасштабного вторгнення його щороку відвідувало понад 10 тис. осіб. У виставковій залі та художніх майстернях Центру експонуються постійно діючі виставки, проводяться екскурсії та майстер класи для дітей та дорослих [7]. До повномасштабної війни майстрами Центру було підготовлено виставку робіт, що успішно експонувалася у 50-ти країнах світу. Проведення цих виставкових заходів сприяло включенню петриківського розпису до переліку об'єктів нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО 5 грудня 2013 р. [7]. Цей статус надає широкі перспективи популяризації бренду на світовому рівні та формує імідж Придніпров'я. Звичайно, що орієнтиром при формуванні іміджу будуть слугувати найвизначніші туристичні атракції регіону, однією з яких є славнозвісна Петриківка.

З метою формування позитивного туристичного іміджу та популяризації бренду петриківського розпису передбачається участь у презентаціях на спеціалізованих туристичних регіональних та міжнародних виставках, організація щорічного етнофестивалю – ярмарку «Петриківський дивоцвіт», створення нових туристичних продуктів, які використовують петриківський бренд (майстерні, культурні форуми), створення віртуальної арт-галереї петриківського розпису, використання розпису в елементах дизайну інфраструктури, одягу тощо [5].

Петриківський район є значущим осередком історико-культурної спадщини, саме на території Петриківської селищної ради зберігаються 29 пам'яток історії, 8 пам'яток архітектури, одна з яких національного значення – собор Різдва Пресвятої Богородиці, 181 пам'ятка археології, з них одна національного значення – курган «Могила Гергілька» [4].

Окрім відомого на увесь світ Центру народного мистецтва, у Петриківці наявні ще кілька об'єктів культурно-пізнавального туризму, зокрема: Петриківський музей етнографії, побуту та народно-прикладного мистецтва, історико-етнографічний комплекс «Козацька Сотня», музей-садиба «Миколин хутір» у с. Мала Петриківка, «Козацький хутір Галушківка», садиба-музей «Петриківські барви», етно-хутір «Козацька Січ» у с. Гречане, садиба «Благодатне» у с. Судівка та ін. У приміщенні Будинку культури в смт Петриківка в 2013 р. відкритий музей відомого українського майстра народного декоративного розпису та народної декоративної графіки Федора Панка.

Близьке географічне розташування та об'єднаність спільною тематикою народного мистецтва дозволяє вважати їх кластером туристичних об'єктів культурно-пізнавального спрямування (рис. 1). Хоча всі ці об'єкти об'єднані однією спільною темою, кожен з них по-своєму є унікальним та дозволяє розкрити культурну та етнографічну самобутність цієї території. Тому всі вони можуть ефективно використовуватися в рекреаційно-туристичних цілях саме за рахунок близького розташування і вигідної транспортної логістики.

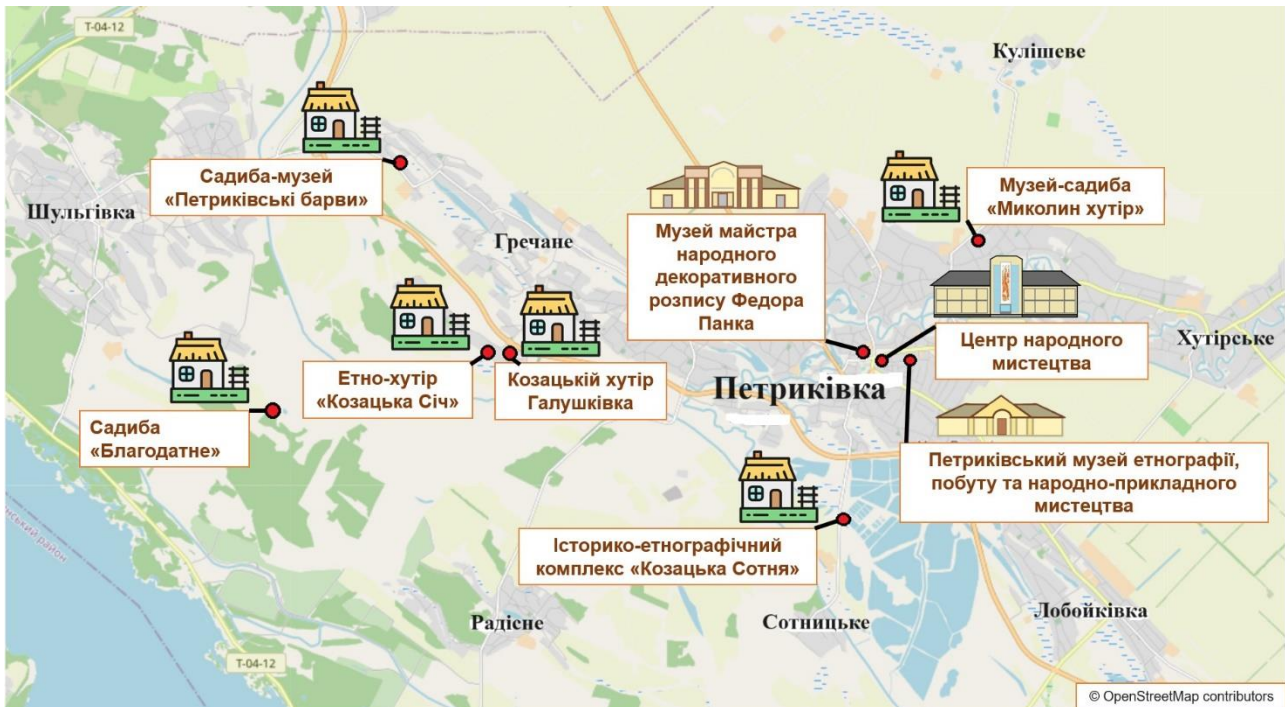

Рис. 1. Туристичні атракції Петрівщини

Туристичні маршрути культурно-історичного та краєзнавчого спрямування, можуть включати відвідання не тільки власне Центру народного мистецтва «Петрівка», а й інших вищезгаданих об'єктів. Це дозволить розширити та урізноманітнити програму турів, розкрити тему народних промислів з різних сторін, та зробить такі маршрути більш привабливими.

Досвід провідних туристичних країн світу свідчить про те, що для успішного розвитку туризму необхідне різноманіття туристичних атракцій, поєднання природних та культурно-історичних атракцій на певній території. Саме такі регіони мають найбільшу привабливість для туристів. Тому для повноцінного перетворення Петрівки у туристично-привабливий хаб потрібна розробка інтегрованої туристичної пропозиції, яка базується на місцевих природних особливостях та культурно-історичних цінностях. Слід зазначити, що природні рекреаційні ресурси Петрівщини також є доволі цікавими та можуть урізноманітнити програму турів краєзнавчого

спрямування. Відповідні заходи із застосування природно-рекреаційних об'єктів передбачені у програмі розвитку Петриківської селищної ради [5]. Зокрема, планується створення простору для рекреації в середовищі місцевих природних водойм, розробка маршрутів по природній території для скандинавської ходьби, будівництво лікувально-оздоровчого комплексу, розвиток сільського зеленого туризму та створення мережі «зелених садиб» тощо.

Однак, однією з головних проблем розвитку туризму на Петриківщині досі залишається низький рівень розвитку туристичної і готельної інфраструктури. З метою покращення стану інфраструктури вважаємо за доцільне створити тут готельно-ресторанний комплекс, туристичний інформаційний пункт та пункти прокату туристичного спорядження. Також необхідно є розбудова на території громади сучасної транспортної інфраструктури.

Висновки. Петриківщина славнозвісна своєю багатою культурною спадщиною і традиціями народних промислів. Останні можуть ефективно використовуватися у туризмі та бути важливою складовою туристичного іміджу Придніпров'я. Для реалізації цього рекреаційно-туристичного потенціалу слід запровадити заходи зі збереження традиційних народних промислів, популяризувати їх, просувати туристично-красназначчий бренд Петриківки на національному та міжнародному рівнях та інтенсивно розвивати місцеву туристичну інфраструктуру.

Бібліографічні посилання

1. Безуглий В. В., Косташук І. І., Яворська В. В. Географія всесвітньої спадщини (туристичні атракції). Дніпро: ЛІРА, 2021. 528 с.
2. Закон України «Про народні художні промисли». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2547-14#Text>
3. Паньків Н. Є., Гаврилишин О. М. Вплив культурної спадщини на розвиток туризму в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2021. Т. 1. №6.
4. Петриківська селищна рада. *Історична довідка*. URL: <https://petrykivka.dp.gov.ua/nasha-gromada/istorichna-dovidka>
5. Петриківська селищна рада. *Програма розвитку*. URL: <https://petrykivka.dp.gov.ua/nasha-gromada/programa-rozvitku>
6. Смирнова Т. А. Петриківка як елемент брендування регіону. *Вісник Дніпропетровського університету. Сер. Менеджмент інновацій*. 2013. Вип. 2.
7. Центр народного мистецтва «Петриківка». URL: <https://petrykivka.jimdofree.com/>

Галина Лисичарова

*кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Ірина Суматохіна

*кандидатка географічних наук, доцентка, доцентка кафедри географії
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Тетяна Яшина

*студентка II курсу магістратури спеціальності «Середня освіта (Географія)»
історичного факультету Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара*

ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ «ПЕРЕВЕРНУТОГО НАВЧАННЯ» У ВИКЛАДАННІ ГЕОГРАФІЇ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ: ОГЛЯД ТА АНАЛІЗ ЗА 2020–2022 РОКИ

Постановка проблеми. Сучасний розвиток технологій відкриває перед нами можливість вдосконалити процес навчання за допомогою нових методів. Один із таких методів – «перевернуте навчання», що передбачає попереднє вивчення учнями теоретичного матеріалу перед уроком, зосереджуючись на розумінні та застосуванні цих знань під час уроку.

Наукові дослідження щодо використання «перевернутого навчання» на уроках географії в загальноосвітніх школах були проведені у різних країнах. Деякі з них свідчать про підвищення рівня розуміння матеріалу та зниження кількості неуспішних результатів учнів. Наприклад, дослідження, проведені в США у 2019 році, показали, що застосування «перевернутого навчання» на уроках географії дозволяє учням глибше розуміти теоретичний матеріал та успішно застосовувати його на практиці.

Публікації в Інтернеті також свідчать про зростання інтересу вчителів географії до «перевернутого навчання». На педагогічних форумах та у соціальних мережах активно обговорюються ці технології і ділиться досвідом їх застосування. Також в Інтернеті доступні різні методичні матеріали для вчителів з використання «перевернутого навчання» на уроках географії. Ці матеріали описують різні форми використання цієї технології, включаючи відеоуроки, віртуальні екскурсії, інтерактивні вправи та завдання.

Метою даної доповіді є аналіз тенденцій використання «перевернутого навчання» на уроках географії в загальноосвітніх школах на основі педагогічних матеріалів, опублікованих в Інтернеті протягом 2020-2022 років. Крім того, метою є визначення ефективних форм застосування цієї технології.

Виклад матеріалу. Для проведення дослідження було взято методичні матеріали вчителів географії з двох веб-сайтів – <https://vseosvita.ua/> та <https://naurok.com.ua/> за період 2020–2022 років. Ці матеріали були проаналізовані з точки зору використання «перевернутого навчання». На основі аналізу була створена таблиця, в якій відображено кількість педагогічних матеріалів, де використовується «перевернуте навчання» на уроках географії в загальноосвітніх школах за останні три роки (2020, 2021, 2022).

Таблиця 1.

Кількість педагогічних матеріалів з використанням технології «перевернутого навчання» на уроках географії в ЗСО» за останні роки (2020, 2021, 2022) на прикладі сайтів

<https://vseosvita.ua/> та <https://naurok.com.ua/>

Рік	Сайт https://vseosvita.ua/	Сайт https://naurok.com.ua/
2020	25	32
2021	37	44
2022	42	51

З таблиці 1 видно, що використання "перевернутого навчання" стає все більш поширеним явищем. Кількість педагогічних матеріалів з використанням цієї технології зростає як на сайті <https://vseosvita.ua/> (з 25 у 2020 році до 42 у 2022 році), так і на сайті <https://naurok.com.ua/> (з 32 у 2020 році до 51 у 2022 році). Це свідчить про те, що вчителі все більше орієнтуються на сучасні технології в навчальному процесі. На цих веб-сайтах доступні різні форми «перевернутого навчання», такі як відеоуроки, інтерактивні вправи, тести, і комплексні проекти.

Висновки. Отже, технологія «перевернутого навчання» виявляє великий потенціал для покращення навчання географії в загальноосвітніх школах. Вона дозволяє змінити роль вчителя з центрального джерела знань на підтримувача та сприяє самостійному навчанню учнів. Проте успішне впровадження цієї технології залежить від ряду факторів, включаючи доступ до обладнання та програмного забезпечення, компетентність вчителя та мотивацію учнів. Майбутні дослідження можуть спрямовуватися на визначення ефективності використання «перевернутого навчання» та розробку нових методик для його застосування. Це сприятиме покращенню навчального процесу та якості освіти в галузі географії.

Бібліографічні посилання

1. «Всеосвіта». URL: <https://vseosvita.ua/>.
2. «На урок». URL: <https://naurok.com.ua/>.

Наукове видання
Мова видання – українська

«ІСТОРІЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ»

XIII Дніпропетровська обласна
історико-краєзнавча конференція
27–28 жовтня 2023 р.

Матеріали доповідей

Видавець «ФОП Середняк Т.К.», 49000, Дніпро, 18, а/с 1212
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4379 від
02.08.2012.

Ідентифікатор видавця в системі ISBN 8139
49000, Дніпро, 18, а/с 1212
тел. (096)-308-00-38, (056)-798-04-00
E-mail: 7980400@gmail.com